

Szili Sándor

SZIBÉRIA BIRTOKBAVÉTELÉNEK KONCEPCIÓI
AZ OROSZ ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Szili Sándor

SZIBÉRIA

BIRTOKBAVÉTELÉNEK
KONCEPCIÓI

AZ OROSZ
ÉS A SZOVJET TÖRTÉNETÍRÁSBAN

MAGYAR RUSZISZTIKAI INTÉZET

Készült az ELTE Ruszisztikai Központ Műhelyében

Szerkesztette
SZVÁK GYULA

© Szili Sándor, 2005

Bevezetés

Glatz Ferenc egy 1977-ben megjelent írásában a historiográfiát nevezte meg a történettudomány részterületei közül mint olyat, amely valamennyi szükséges feltétellel rendelkezik a történeti megismerés végső szakaszát befolyásoló tényezők nem filozófiai indíttatású vizsgálatához. A forrás és a történetíró találkozásától a kész műben testet öltő ítéletalkotásig terjedő folyamatot áttekintő „episztemológiai” kutatás képes arra, hogy föltárja a konkrét munka megszületésének körülményeit, a történetíró gondolkodására, tevékenységére ható társadalmi-politikai és szubjektív mozzanatokat, a diszciplína specifikumából származó, korhoz kötött metodológiai és metodikai determinációkat, s ezzel lehetővé teszi az elméleti konstrukciók konstituálódásának konkrét elemzését. *„Mennyiben játszanak mindezek bele a történetírói koncepcióalkotásba, mikor, mennyire tolnak háttérbe forráskritikai, szakmai megfontolásokat a jelen szempontjai, vagy erősítik egymást az esetleges véletlen egybeesések folytán?”*¹ – vetette föl Glatz a posztmodern diskurzusok mai polifóniájában oly aktuálisan hangzó kérdést. Ugyanez a problematika áll az itt következő elemzés középpontjában is. A kifejtés – kisebb korrekciókat leszámítva – megegyezik a 2004-ben megvédett Ph.D. disszertációm tartalmával.

Szibéria birtokbavételének ábrázolása az orosz-szovjet történetírásban különösen alkalmas téma arra, hogy egy ilyen kísérlet tárgya legyen. Az Oroszországban született első monográfia, amely megfelelt a történettudomány korabeli követelményeinek, a szubkontinens múltjával foglalkozott és a XVIII. század közepén került ki a szentpétervári nyomdából. A térség meghódításának koncepciói ettől kezdve elválaszthatatlanul összefonódtak a birodalommá válás önreflexiójának változásaival. Regionális vonatkozású kutatásokról lévén szó, a kérdéskör kapcsán keletkezett szövegek folyama nem parttalan, a számba vett szellemi termés mégis kellően reprezentálja az oroszországi történeti gondolkodás fejlődésének stádiumait.

A cári fennhatóság észak-ázsiai kiterjesztésének első interpretációi a XVI–XVII. században jelentek meg. Ezt a korszakot választottam a földolgozott intervallum kezdetének. A végpont meghatározásakor nem látszott célszerűnek átlépni az 1991-es határvonalat, részint az elemzéshez szükséges „rálátás” megfelelő perspektívájának biztosítása érdekében, részint azért, mert a Szovjetunió összeomlása óta eltelt alig több mint egy évtized változásai egyelőre nem vezettek minőségileg új helyzet kialakulásához ezen a téren. A kifejtésben a problémacentrikus szemléletmód következetes érvényesítésére törekedtem: nem kívántam felölelni és formális szempontok alapján rendszerezni az urálintúli történelemre reflektáló teljes orosz-szovjet szakirodalmat, sem alapos tartalmi vagy részletes életrajzi kivonatokat közölni. Csak olyan műveket tárgyalok, amelyek közvetett vagy közvetlen módon hatást gyakoroltak a koncepcióalkotás folyamatára. Emiatt tűnhet aránytalanul szűknek az 1960-as évektől publikált szovjet monográfiák itt bemutatott spektrumának keresztmetszete. A címválasztásból következik, hogy hiányzik a cári impérium területén kívül létrejött (főként angol és német nyelvű) „siberica”² áttekintése, hacsak nem befolyásolta az orosz historiográfiai hagyomány formálódását. Ekkora volumenű vállalkozás meghaladta volna az erőmet, terjedelme pedig egy egész pótkötetre rúgna.

A „Sibéria” szót történetföldrajzi értelemben használom. Szemantikai tartalma kiterjed az egész térségre, amelyet nyugaton az Urál, északon a Jeges-tenger, keleten a Csendes-óceán, délen a Kazah-hátság, az Altáj és a Szaján hegység, illetve az Arguny–Amur folyó vonala határol. Észak-Ázsia túlnyomó része (egyres alrégiók kivételével, mint pl. az Amur- és az Usszuri-vidék, vagy a Csukcs-félsziget) a XVI. század vége és a XVIII. század eleje között jutott orosz fennhatóság alá. Ez az időszak tölti ki a historiográfiai vizsgálódás alá vont művekben taglalt jelenségek és események kronológiai kereteit. A „birtokbavétel” kifejezés értéksemlegesnek szánt fogalom, amely címben szerepeltetésével elkerülhetővé válik az egymással rivalizáló nézeteket magukban foglaló terminusok („hódítás”, „kolonizálás”, „csatolás” stb.) bármelyikének kényszerű kiemelése. Tudományos „koncepció” alatt a módszeres kutatással nyert empirikus tények elemzéséből levont rendszerező következtetést, az összefüggéseket föltáró és magyarázó elméleti konstrukciót értem. A „koncepció” szó azonban ennél szélesebb értelmezési tartománnyal rendelkezik: jelölheti egy (mű)alkotás alapeszméjét,

általában véve pedig valamilyen fölfogást, nézetet, értékítéletet, elgondolást. Szűkebb és tágabb jelentése egyaránt előfordul a következő fejezetekben. A szövegekörnyezet mindenütt egyértelműen utal a konkrét tartalomra.

A periodizáció eltér a megszokottól. A témának választott problematika belső logikájából adódó cezúrákhoz igazodik, nem pedig az orosz-szovjet történetírás fejlődésének általánosan ismert korszakolását követi. Egyes láb- és végjegyzetek szövegesek. Olyan háttérinformációkat tartalmaznak, amelyek közvetlenül nem erősítik a gondolatmenet fő sodrását, de fontos vagy érdekes adalékokkal segítik a vázolt körülmények megértését.

A munkahipotézis megfogalmazásakor abból az előfeltevésből indultam ki, hogy a koncepciók szüntelen változásában a metodológiai nézetek átalakulása, a forrásbázis kiszélesedése, az új kutatási módszerek alkalmazása, valamint a társadalmi környezet hatása mindig együttesen, ám dinamikusan változó arányban és eltérő módon játszik meghatározó szerepet. Az azonos tárgykörön belül egymás után jelentkező intellektuális innovációk egy közös sorozattá rendeződnek, amely folyamatosan bővülő historiográfiai bázison bontakozik ki, és szakaszaiban más-más szociokulturális kontextusba ágyazódik. A gondolatkölcsonzés filológiai igazolása egyszerű feladatnak bizonyult, ha a szerzői hivatkozások között fölbukkant a feltételezett kútfő. Ellenkező esetben szó szerinti vagy tartalmi egyezést kellett kimutatnom.

Néhány konkrét kérdés új megvilágításba került, így pl. G. F. Müller metodológiai nézeteinek tudománytörténeti háttere; a szolovjovi kolonizációs elmélet keletkezése; A. P. Scsapov és az „eurázsiaiak” nézeteinek rokonsága; a bahrusini pályaív és helye a szibériai historiográfiában; a szovjet Szibéria-kutatás konceptuális teljesítményének fejlődése (a címben meghatározott keretek között). A második, a harmadik, és a negyedik kérdés részleteit külön közleményekben fejtettem ki.³

Az Urálon túl lezajlott folyamatok interpretációit átfogó orosz historiográfiai termés igen gazdag. Valamennyi monográfia, illetve tanulmány bevezetése fölsorolja az adott téma kapcsán képviselt releváns álláspontokat. Nem csekély azon publikációk száma sem, melyek egy-egy szűkebb kronológiai keresztmetszeten belül vizsgálják a különféle problémák megközelítésének történetét. Tételek ismertetésükre itt nem térek ki, mert az értekezés tárgyához mért jelentőségüknek megfelelő súllyal foglalkozom velük a további feje-

zetekben vagy a jegyzetapparátusban. Az alábbiakban csupán olyan munkákat említek, amelyek a szakirányú kutatások általános fejlődésének megragadásában a teljességre törekedtek vagy minőségileg új szakaszt nyitottak.

A szubkontinens sorsára reflektáló művek rendszerezése az 1880-as években kezdődött, amikor Vaszilij Szemjovszkij görcső alá vette az orosz történetírás e szegmensét.⁴ Nyikolaj Bakaj néhány kiemelkedő tudóseyéniség szerepét értékelte.⁵ Alekszandr Pipin és Vlagyimir Ikonnyikov nagy terjedelemben foglalkozott a témakörrel monumentális szintéziseikben.⁶

Az első historiográfiai előadást, melyet a szibériai szakirodalomnak szenteltek, Vlagyimir Ogorodnyikov tartotta az 1918/19-es tanévben. Az irkutszki egyetem professzora beszámolt a legfontosabb szerzőkről. Megkülönböztetett figyelmet fordított a lokálpatrióta (oblasztnyik) vonulat bemutatására.⁷

Szergej Bahrusin egy 1925-ben megjelent tanulmányban főként G. F. Müller, P. A. Szlovcov és P. Ny. Bucinszkij tevékenységét méltatta.⁸ A későbbi – bővített – változatban kitért az egykorú pályatársak szakmai teljesítményének kritikájára is.⁹ Mint a Szibériai Szovjet Enciklopédia szócikkének szerzője sokrétű és tárgyyszerű összefoglalást nyújtott a régióhoz kapcsolódó történetírás fejlődéséről.¹⁰

Alekszandr Andrejev több évtizedes archeográfiai vizsgálódásai az idevonatkozó szakirodalom alapos feltérképezését eredményezték. Az életművét reprezentáló tanulmánykötetek értékes historiográfiai és forráskritikai megjegyzéseket rejtenek.¹¹

A marxisták közül elsőként Vlagyimir Mirzojev próbálkozott monografikus formában földolgozni a problémakört. Tudományos ismeretterjesztő stílusú trilógiájában az 1964-ben megvédett nagydoktori disszertációjának anyagát tárta a nyilvánosság elé.¹² Az ismeretek gyarapodását progresszív folyamatként fogta föl, amely dinamikáját a különféle ideológiák és osztályalapú történetírói nézetek közötti küzdelem táplálja. Kompilatív jellegű, parafrázisok és életrajzi adalékok összeillesztésével készült szintéziskísérletének legfőbb érdeme, hogy hiánypótló vállalkozás volt. Egykötetes szinopszisa (kiegészítve a XIX. század második felében és a XX. század elején élt tudósok munkáit felidéző résszel) 1970-ben látott napvilágot.¹³

Az akadémiai „Szibéria története” szerkesztőbizottsága eredetileg Mirzojevet bízta meg a második kötet historiográfiai összefog-

lalójának elkészítésével, a feladatot azonban Vagyim Alekszandrov végezte el. A bevezetésben, amelyet Viktor Sunkov lektorált, ki-egyensúlyozott tónusú képet festett az orosz-szovjet történetírás e speciális részterületén lezajlott folyamatokról.¹⁴

Mihail Sejnfeld a XIX. század vége – XX. század eleje közötti időszakot vizsgálta, különös tekintettel a „marxista-leninista” irányzat megszületésének és fejlődésének „törvényszerűségeire”, illetve a „polgári” és a „kispolgári” elméletek marxista kritikájára.¹⁵ Tárgyalta a történeti Szibéria-kutatás infrastruktúrájának kialakulását, a különféle tudományos iskolák metodológiai és metodikai sajátosságait, az egyéni teljesítményeket. A gazdag levéltári forrásanyagra és a publikációk széles körére támaszkodó következtetései megfogalmazásakor nem kerülhette el a korszakra jellemző szemléletmód és ideológiai sablonok alkalmazását.

Nyina Minyenko tankönyve tömören referált a feudalizmus kori szibériai történelem kiemelten kezelt négy problematikája (az inkorporálás, a bevándorlás, az orosz parasztság élete, az iparúzés és kereskedelem) szakirodalmáról.¹⁶ A szerzők munkásságának értékelése a hivatalos elvárásokhoz igazodott. („*A cári kormány politikájának apológétája*”, G. F. Müller érdemeinek ismertetése pl. ugyanakkora terjedelmet kapott, mint a „*demokratikus*” mentalitású M. V. Lomonoszov, és kevesebbet, mint „*az első orosz forradalmár*”, A. Ny. Ragyiscsev, noha az utóbbi két gondolkodó nem kutatta a szubkontinens múltját.) Néhány évvel később Minyenko kiegészítette, majd ismét közzétette az egyetemi jegyzet szövegét abban a kismonográfiában, amelyet Leonyid Gorjuskinnal együtt írt.¹⁷

Nyikolaj Nyikityin 1980-ban megjelent tanulmánya előnyösen különbözött a szovjet szakirodalom átlagától az objektivitásra törekvő, analitikus szemléletmódja miatt.¹⁸

Tematikus jellegű, részletes historiográfiai beszámolót tartalmaz az urálintúli orosz parasztság életéről szóló akadémiai szintézis.¹⁹

Az 1950/1970-es években megnőtt a régió jelentősége, ami a szakmai közlemények mennyiségének gyors ütemű emelkedéséhez vezetett. E dinamikus fejlődés tendenciáiról röviden és tárgyilagosan tájékoztat a szovjet történettudomány történetét bemutató sorozat ötödik kötete.²⁰

Munkám során elsődlegesen a nyomtatásban terjesztett kiadványokat (összefoglalásokat, monográfiákat, tanulmányokat, recenziókat, segédkönyveket stb.) használtam. A földolgozásba bevontam

az orosz-szovjet történeti Szibéria-kutatás két emblemikus alakja, Szergej Bahrusin és Viktor Sunkov tudományos hagyatékának a moszkvai akadémiai levéltárban őrzött egyes iratait.

Köszönettel tartozom Ruszlan Szkrinnyikov, Mihail Szverdlov és az azóta elhunyt Vagyim Alekszandrov professzoroknak, akik hasznos tanácsaikkal és kritikai észrevételeikkel érdemben segítettek e könyv elkészítését.

JEGYZETEK A BEVEZETÉSHEZ

¹ **Glatz Ferenc:** Kérdések a történelem elméleti problémáinak tanulmányozásáról és a történettudomány marxista elméletéről (bevezetés helyett). In: Történetelméleti és módszertani tanulmányok. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1977. 35. o.

² Az egykori Szovjetunió határain kívül megjelent Szibéria-irodalomba bepillantást engednek a következő publikációk: **Thomas L.:** Geschichte Sibiriens. Von den Anfängen bis zur Gegenwart. Berlin, 1982. 232 o.; **Siberica.** A Journal of North Pacific Studies. Portland, 1990. Vol. 1. Num. 1. 103 o.; **Kacsinyszka E.:** Szibir v szovremennoj polszkoj isztoriografii. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR. Szerija Isztorija, filologija i filozofija. Novoszibirszk, 1990. Vip. 1. 34–38. o.; **Bolhovityinov Ny. Ny.:** „To Siberia and Russian America. Three Centuries of Russian Eastward Expansion. Vol. I–III. Ed. by Basil Dmytryshyn” (recenzió). In: Voproszi isztorii. 1991/1. 254–255. o.; **Vud A.:** Izucsenyije Szibiri v Velikobritanii i na Zapagye. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR. Szerija Isztorija, filologija i filozofija. Novoszibirszk, 1992. № 1. Vip. 1. 60–63. o. Az angol és az amerikai Szibéria-kutatás infrastruktúrája a Szovjetunió összeomlása után elvesztette a korábbi pénzügyi támogatások jelentős részét és összezsugorodott. A harmadik évezred küszöbén azonban újjáéledni látszik. – Sz. S.

³ **Szili S.:** K voproszu ob isztokah jevrazijszkoj igyei. Vlijanyije „fiziko-antropologicseszkoj tyeorii” A. P. Scsapova na formirovanyije vzgljadov jevrazijcev. In: The Place of Russia in Europe. Ruzsisztikai Könyvek. V. Bp., 1999. 263–269. o.; Uő.: A „kolonizáció” problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában. In: Világtörténet. 2000. tavasz–nyár. 3–22. o.; Uő.: Voznyiknovenyije i isztocsnyiki tyeorii „kolonyizacii” Sz. M. Szolvjova. In: Voproszi isztorii. 2002/6. 150–154. o.; Uő.: Sz. V. Bahrusin i izucsenyije problemi kolonyizacii Szibiri. (K voproszu o pricsinah sztanovlenyija szibirevegyenyija dominyinujuscim isszledovatylszkim napravlenijem v naucsnoj gyejatyelnosztji Sz. V. Bahrusina v 1920 gg.) In: Moszkovija: szpecifika razvityija. Ruzsisztikai Könyvek. XIII. Bp., 2003. 215–220. o.

⁴ **Szemjovszkij V. [I.]:** Isztoricicseszkoje obozrenyije Szibiri P. A. Szlovcova. In: Szibirszkij szbornyik. (Prilozsenyije k gazetye „Nosztocsnoje obozrenyije”). Kny. III. Szankt-Petyerburg, 1886. 159–166. o. Szemjovszkij cikke valójában egy recenzióba bújtatott historiográfiai szemle, illetve helyzetkép a diszciplína korabeli állapotáról. – Sz. S.

⁵ **Bakaj Ny. Ny.:** K voproszu ob izucsenyii isztorii Szibiri. Recs, csitannaja na

aktye v Krasznnojarszkoy zsenzskoj gimnazii 3 gyekabrja 1889 g. Krasznnojarszk, 1890. 25 o.

⁶ **Pipin A. Ny.:** Isztorija russzkoy etnografii. T. IV. (Belorusszija i Szibir.) Szankt-Petyerburg, 1892. 177–452. o.; **Ikonnyikov V. Sz.:** Opit russzkoy isztoriografii. T. II. Kny. 2. Kijev, 1908. 1291–1307. o.

⁷ **Ogorodnyikov V. I.:** Ocserk szibirszkoy isztoriografii. In: Ocserk isztorii Szibiri do nacsala XIX sztoletyija. Cs. 1. Irkutszk, 1920. 45–91. o.

⁸ **Bahrusin Sz. [V.]:** Osznovnie tecsenyija szibirszkoy isztoriografii sz XVIII veka. In: Szevernaja Azija. 1925/1–2. 104–113. o.

⁹ Uő.: Glavnje tecsenyija v szibirszkoy isztoriografii sz XVIII veka. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. Moszkva, 1927. [a külső borítón 1928] 36–58. o.

¹⁰ Uő.: Isztoriografija. In: Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopegyija. T. 2. Moszkva, 1931. 377–380. oszlop.

¹¹ **Andrejev A. I.:** Ocserki po isztocsnjikevegyenyiju Szibiri. Vipuszk 1. (XVII vek). 2-oje izd., iszpr. i dop. Moszkva–Leningrád, 1960. 280 o.; Vipuszk 2. XVIII vek (pervaja polovina). Moszkva–Leningrád, 1965. 364 o.

¹² **Mirzojev V. G.:** Prisztojegyinyenyije i oszvojenyije Szibiri v isztoricseszkoj lityerature XVII veka. Moszkva, 1960. 187 o.; Uő.: Isztoriografija Szibiri (XVIII vek). Kemerovo, 1963. 263 o.; Uő.: Isztoriografija Szibiri. (Pervaja polovina XIX veka.) Kemerovo, 1965. 289 o.

¹³ Uő.: Isztoriografija Szibiri. (Domarkszisztszkij period.) Moszkva, 1970. 391 o.

¹⁴ **Vvegyenyije.** In: Isztorija Szibiri sz drevnyejsih vremjon do nasih dnejev v pjatyi tomah. Tom vtoroj. Szibir v szosztave feodalnoj Rosszii. Leningrád, 1968. 9–22. o.; **Alekszandrov V. A.:** Puty v isztoriju, putyi v isztorii (moja zszizny). Moszkva, 1998. 71. o.

¹⁵ **Sejnfeld M. B.:** Isztoriografija Szibiri (konyec XIX – nacsalo XX vv.). Krasznnojarszk, 1973. 399 o.

¹⁶ **Minyenko Ny. A.:** Isztoriografija Szibiri (period feodalizma). Novoszibirszk, 1978. 83 o.

¹⁷ **Gorjuskin L. M.–Minyenko Ny. A.:** Isztoriografija Szibiri dooktyjabrszkovo perioda (konyec XVI – nacsalo XX vv.). Novoszibirszk, 1984. 317 o.

¹⁸ **Nyikityin Ny. I.:** Vojenno-szluzsilije ljugyi i oszvojenyije Szibiri v XVII veke. (Isztoriografija izucsenyija vojenno-szluzsilih ljugyejev.) In: Isztorija SZSZSZR. 1980/2. 161–173. o.

¹⁹ **Isztorija kresztyjansztva Szibiri.** Kresztyjansztvo Szibiri v epohu feodalizma. Novoszibirszk, 1982. 16–27. o.

²⁰ **Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki v SZSZSZR.** T. V. Moszkva, 1985. 206–208. o.

I. FEJEZET

Szibéria „meghódítása” és „krisztianizálása”

(XVI. század vége – XVIII. század első negyede)

A Pecsora folyó és az Észak-Urál között fekvő (európai) terület a XI. században vált ismertté a novgorodiak előtt, amikor kereskedelmi kapcsolatba kerültek a komi-zürjénekkel.¹ Ez utóbbiak „jögra”-nak hívták a szomszédos vogulokat (manysikat). A manysi és hanti etnikai csoportok északi szállásterülete emiatt kapta a „Jugra” (Ugorföld) elnevezést a novgorodi forrásokban.² A XIII. századi oklevelek Jugrát már a városállam távoli birtokaként tartották számon.³

A „Szibéria” szó első megjelenése az orosz nyelvben a XV. századból fennmaradt kódexekhez kötődik. A „Szojizskaja I” évkönyv⁴ (XV. század közepe–második fele), illetve az 1472-es⁵ és az 1480-as⁶ moszkvai nagyfejedelemi évkönyv-kompozíció (letopisznij szvod) bejegyzése szerint „*Sadibek... meggyilkolta Tahtamis cárt szibériai földön*”. A világ teremtésétől számított 6914-es (1406) esztendő telén bekövetkezett véres esemény az Urál ázsiai oldalán, a dezintegrálódó Aranyhorda északkeleti peremvidékén történt. A leszámolást a tatár vezérek közötti rivalizálás szülte. Egyes feltételezések – az utókor számára önálló nyelvemlékként elveszett – 1418-as moszkvai metropolitai évkönyv-kompozíciót tartják ősforrásnak.⁷

Szibéria másodszori említése Fjodor Kurbszkij herceg 1483-as „Jugrába” vezetett büntetőexpedíciója alkalmából került az orosz évkönyvekbe. III. Iván moszkvai nagyfejedelem hadvezérei az Urálon átkelve előbb a pelimi manysik székhelyét dúlták föl, majd a Tavda folyó mentén a Tobolig leereszkedve, „szibériai földön” keresztül hatoltak be az Ob vidékére.⁸ A hadjárat véget vetett a permi határszél elleni manysi támadásoknak, sőt adófizetésre kényszerítette a vogul territoriális csoportok több vezetőjét. Az 1499–1500 telén indított újabb fegyveres expedíció sikere nyomán III. Iván utóda, III. Vaszilij fölvetette címei közé a „*kondai és obdori fejedelem*” („*knyaz Kondinszkij i Obdorszkij*”) titulust.⁹

A XV–XVI. századi orosz nyelvben „Pelim”*, „Konda”** és „Obdor”*** etnopolitikai-földrajzi kifejezések voltak. Szemantikai tartalmuk elkülönült a csak geográfiai fogalomként használatos két definíció, „Jugra” és „szibériai föld” jelentésétől. „Jugrán” a XV. században már az Ob bal parti mellékfolyója, a Szoszva, illetve a Szigva medencéjét értették. A XVI. században a kifejezés fokozatosan kiveszett a szóhasználatból.¹⁰ A korabeli moszkvai államban nem rendelkeztek precíz földrajzi ismeretekkel az Urálon túli területekről, sem részletes információval az ott uralkodó társadalmi és politikai viszonyokról.

A „Szibéria-” fogalom tatár közvetítéssel került az orosz nyelvbe „szibirszkaja zemlja” és „Szibir” alakban. A XV–XVI. században a Tobol alsó és az Irtis középső folyásánál található, azaz „Jugrától” délre fekvő vidéket értették alatta.¹¹

A szó eredetére vonatkozólag számos vélemény terjedt el.¹² A leginkább autentikusnak tekinthető magyarázat az Irtis középső és a Tobol alsó szakaszánál élő, asszimilálódott ugor népcsoport önnevezésével („szipir”) azonosítja a fogalmat.¹³ Egy 1240-ben keletkezett mongol forrás „sibir”-nek ismeri az e tájon meghódított népet. A XIII. század második – XIV. század első felében író mongol és arab szerzők toponímiaként használták a kifejezést az Irtis folyó medencéjének megjelölésére. Frater Iohanca Hungarus ferences szerzetes „Sibur” és „Sybur” formában jegyezte le 1320-ban kelt levelében, melyet rendfőnökének küldött a Magna Hungariához közeli „Bascardiá”-ból.¹⁴ A szó 1375-ben bukkant fel először nyugat-európai térképeken „Sebur” alakban.¹⁵ A XV. századi nyugat-európai geográfiai ismeretek szerint Szibir az Aranyhorda északkeleti végein fekszik.

Az Urál-környéki periférián kialakult ulusok közül a tümeni a XIV. században, a „szibériai jurta” a XV. század végén jött létre.¹⁶ Az előbbi fennhatósága a Tobol középső szakaszára, a Tavdára és a Turára terjedt ki. Az utóbbi a Tobol alsó és az Irtis középső folyásánál helyezkedett el. Nevét székhelyéről, az egykori obi-ugor erődített településről (Szibir) kapta. A XVI. század elején a Szibériai Kánság

* Az Észak-Urál keleti lejtőjén eredő folyó, amely nevét kölcsönözte a helyi manysi szövetségnek. – Sz. S.

** Az Irtis bal parti mellékfolyója, egyben az ott élő manysik elnevezése. – Sz. S.

*** Az északi-sarkkörü Urál, illetve az Ob folyam torkolatvidéke között lakó hantik területe. – Sz. S.

bekebelezte szomszédját. A szibériai tatárok zömükben török etnikumúak voltak, és kipcsák nyelven beszéltek. A káni székhelyt Iszkernek hívták.¹⁷

Kazany orosz kézre kerülése után, 1555-ben Jediger szibériai kán támogatásért fordult Moszkvához a buharai emír fia, Kücsüm hódító aspirációinak semlegesítése érdekében. IV. Iván ettől kezdve címezte magát az „egész szibériai föld uralkodójának” is („vszea Szibirszkia zemli povelityel”).¹⁸ Az 1560–1563 között keletkezett Fokozaatok Könyve (Sztyepennaja knyiga), az orosz történelem szisztematikus összefoglalásának egyik korai kísérlete megemlékezett az eseményről: „Szibirbe küldte futárát egy írással, hogy [Jediger] megkövesse őt, és hiánytalanul elhozza az adót Szibéria egész földjéről, [mely eztán] örökké az uralkodót szolgálja.”¹⁹ Az „egész szibériai föld” kifejezés alatt a Kremlben csak a Szibériai Kánság területét értették. A névleges orosz függőségnek Kücsüm vetett véget, amikor 1563-ban elfoglalta Iszkert.

Moszkva minden figyelmét lekötötte a livóniai háború (1558–1583), amely óriási anyagi és véráldozatokat követelt. Az uráli végek biztosítására nem maradt erőforrás. A cári kormányzat a status quo fenntartására törekedett a keleti politikájában. Távol állt tőle a szándék, hogy expanzióba fogjon Ázsiában. Jermak portyájáról a „vogulok” és a „szibériai szultán” ellen csak post factum, 1582 késő őszen szereztek tudomást az orosz fővárosban. A Sztroganov kereskedőcsaládnak címzett fenyegető hangú uralkodói leirat volt IV. Iván első reakciója a történetekre. A cár kegyvesztés terhe mellett a szabad* kozákok azonnali visszarendelését követelte a Sztroganovoktól.²⁰ A határszél őrzésével megbízott permi helytartó (a cserdinyi erődparancsnok) jelentése szerint a sókitermeléssel és kereskedéssel foglalkozó família tagjai bérelték fel és küldték Szibériába Jermak csapatát, hogy az uráli telepeiket rendszeresen prédáló tatár–mansi hordák ellen ily módon védekezzenek.

A Jermak-expedíció eseményeinek időrendje, az udvar, illetve a Sztroganovok szerepvállalásának megítélése, az atamán személye és társadalmi státusa több évszázada vitatott kérdés az orosz történetírásban.²¹ A kutatók csak abban jutottak konszenzusra, hogy Iszkert 1582. október 26-án vették birtokukba a kozákok. Az akadémikussá²² vált álláspontot megkérdőjelező Ruszlan Szkrinnyikov szerint Jermak győzelmének híre 1583 nyarán–őszén jutott el

* Nem állami zsoldban harcoló kozákok. – Sz. S.

Moszkvába.²³ IV. Iván utasítást adott egy téli hadjárat előkészítésére, a parancsot azonban 1584 januárjában visszavonta.²⁴ A Szemjon Bolhovszkoj herceg vezette első orosz kormánycsapatok 1584 tavaszán kerekedtek fel Jermak megsegítésére. Az elfogott szibériai tatár hadvezért, Mametkult kísérő kozákküldöttség 1584 ősze – 1585 kora tavasza között érkezett meg a Kremlbe. IV. Iván 1584 márciusában bekövetkezett halála után fia, Fjodor Ivanovics lépett trónra.

Az új uralkodó 1585 tavaszán indította útnak a második kormányexpedíciót Iszkerbe. Ezzel kezdetét vette Észak-Ázsia szisztematikus birtokbavétele. Az évszázados folyamat eredményeként a moszkvai állam területe 12 millió négyzetkilométerrel gyarapodott.²⁵ Oroszország kelet-európai regionális középhatalomból eurázsiai világbirodalomká terebélyesedett. Szibéria fogalma fokozatosan kiterjedt minden meghódított területre, amelyet az 1637-től önálló hatáskörrel rendelkező központi államigazgatási szerv, a Szibériai Kormányshé irányítása alá helyeztek. Az Urál és a Csendes-óceán közötti kontinensnyi térségbe áttelepülő keleti szláv lakosság lélekszáma a XVII. század végén – XVIII. század elején meghaladta az őslakosokét.²⁶ Az 1689-ben aláírt nyercsinszki békeszerződés a XIX. század közepéig meghatározta az orosz és a kínai impérium közös határvonalát.

1556-ban Steven Burrough Londonban fölszerelt tengeri expedíciója elérte Novaja Zemlját és a Vajgacs-szigetet. Ettől kezdve az angol és holland kereskedőtársaságok élénk érdeklődést tanúsítottak az Ob folyam partvidéke és az azon túl fekvő ismeretlen területek iránt, melyeken keresztül olcsóbban és gyorsabban elérhetőnek vélték Kínát, Indiát, később a Jeges-tengeren át Amerikát. Az ötlet megfogalmazódott a svéd, a francia udvarban és Itáliában is.²⁷ Nyugat-Európa geográfusai rendszeresen publikáltak az Urál mögötti óriási terra incognita titkait feltáró orosz eredetű beszámolókat, földrajzi leírásokat, térképvázlatokat, néprajzi ismereteket. Angol és holland felfedezők önálló utakra indultak a Barents- és a Karatenger partjaihoz. Holland, dán, német szárazföldi utazók a XVI. század végén – XVII. század folyamán orosz közreműködéssel eljutottak Szibériába. A moszkvai kormány igyekezett megakadályozni az idegen alattvalók ellenőrizetlen beszivárgását Észak-Ázsiába, mert veszélyeztetve látta a monopolizált szőrme-külkereskedelemből befolyó busás jövedelmét.

Szibéria meghódításának első koncepciója 1584 végén a moszkvai udvarban diplomáciai megfontolásból született. Metamorfózisát Alekszandr Preobrazsenszkij kísérte figyelemmel.²⁸ A német-római császárhoz indított orosz követ 1584 novemberében az alábbi utasítást kapta Fjodor Ivanovics cártól:

„Ha bármit kérdeznének Szibériáról, Lukjan így beszéljen: Ennekelőtte a Szibériai Cárság cárjai uralkodóink kezétől lettek azzá, és adót fizettek uralkodóinknak. Mostani Kucsjum cárt is uralkodónk atyja ülteté oda, de [Kücsüm] engedetlenne kezdé válni, kirabolta s elkergeté az uralkodói adószedőket, azokat, kik adóért, cobolyért jártak hozzá. Ez engedetlenségért uralkodónk atyja megparancsolta volgai, kazanyi és asztrahanyi kozákjainak, hogy tűzfegyverrel menjenek Permből [Kücsüm] ellen. E kozákok megjöttek, és a Szibériai Cárságot elfoglalák. Sok embert megöltek, de a cár elmenekült a Kazah Hordához. Uralkodónk az egyik hadvezérért küldte Szibirbe. Most az uralkodó [szolgáló] emberei ülnek Szibirben, és az egész szibériai föld és Jugra, és a kondai fejedelem és a pelimi fejedelem, a vogulok és az osztyákok, és a nagy Ob folyó mentén mindenki meghódolt, és adózni kezdett. E földek, Szibériával együtt valamennyien immáron engedelmesen szolgálják az uralkodót, cobollyal és fekete rókával adóznak...”²⁹

Az idézett követutasítás a Szibériai Kánság meghódításának hivatalos interpretációja. A sikert kizárólag a moszkvai kormányzat következetes keleti politikájának és határozott katonai fellépésének tulajdonítja. Az akció – a külügyi tájékoztatás szerint – túlmént a vazallusi függést helyreállító, pusztá rendteremtésen. A cári csapatok nemcsak megszállták a szibériai tatárok országát és függő részeit, de tartósan be is rendezkedtek ott. A diplomáciai üzenet egyértelmű: a területgyarapítás nem sérthet európai hatalmi érdekeket, mert egy korábban már orosz befolyás alá került ázsiai államalakulat rovására történt. Az annexió erkölcsi alapja az elkövetett árulás jogos megtorlása.

1585-ben a cár Svédországba küldött képviselőinek szigorúan előírták, hogy még abban az esetben is szóba kell hozniuk Szibéria meghódításának témáját, ha arról egyébként nem kérdezik őket. A követutasítás vonatkozó része csekély mértékben, de eltért az 1584. évitől. Az expedícióban részt vevő kozákok származási helyét (volgai, kazanyi, asztrahanyi) nem definiálta, egyszerűen csak az uralkodó szolgálatában állóknak minősítette őket. Fontos momentum, hogy az instrukció enyhébb megfogalmazásba csomagolta a cári akarat kinyilvánítását. A korábbi formula („meg-

parancsolta”*) helyett az „engedélyezte”**) kifejezés került a szövegbe.³⁰ A diplomáciai emlékeztető alapkoncepciója nem változott, de a tények bemutatását közelíteni akarta a valósághoz. Az Ivángorodot és a Ladoga-tó északi partvidékét megszállva tartó svédok alternatív orosz forrásokból értesülhettek a Jermak-portya valós körülményeiről, ezért nem látszott célszerűnek a hivatalos álláspont hitelességet könnyen cáfolható állításokkal veszélyeztetni.

Az 1586-ban Moszkvába érkező lengyel követ fogadására kirendelt orosz kíséret vezetőinek a következőket kellett felelniük, ha Szibériáról faggatták őket:

*„A Szibériai Cárság ősidők óta uralkodóink családi birtoka. Ma közel száz esztendeje annak, hogy Szibériát elfoglalta uralkodónk, Fjodor Ivanovics cár és nagyfejedelem dédatyja, a nagy uralkodó, a boldog emlékű cár, egész Oroszország nagyfejedelem, Iván Vasziljevics [nagyatyja], és adót vetett ki rá cobolyban és fekete rókában. Uralkodónk, Fjodor Ivanovics nagyfejedelem atyja, egész Oroszország cárja és nagyfejedelem, Iván Vasziljevics volgai kozákokat küldött, és a volgai kozákok a szibériai Kocsjum cárt legyőzték, Szibériából elűzték, Szibirt bevették, Kocsjum cár fivérét, Mametkul cárevicsét élve elfogták, és uralkodónkhoz, Fjodor Ivanovics cárhoz és nagyfejedelemhez vezették, s most uralkodónkat szolgálja. Ma Szibirben az uralkodó hadvezérei és [szolgáló] emberei élnek. Szibéria földjéről sok adó érkezik uralkodónkhoz: cobolyok, fekete rókák és más egyéb drága állatok... az uralkodó erődöket csináltatott Szibéria földjén, Ó-Szibirben és Új-Szibirben, a tyjumenyi földvár helyén. Az Obon, az Irtis torkolatánál álló erődöt is az uralkodó emberei emelték. Azokban az erődökben ülnek, s mind e földekről behajtják az adót az uralkodó javára.”*³¹

A Szibéria birtoklására formált „ősi” jog gyökereit az instrukció a III. Iván korabeli hadjáratokig vezette vissza, s mintegy nyomatékossította a rivális nyugati szomszéd előtt, hogy Oroszország pozíciói megingathatatlanok a keleti végeken.

A „szibériai motívum” 1584–1600 között folyamatosan, de mind kevesebb gyakorisággal szerepelt a Német-római Birodalommal, a lengyel-litván állammal, Svédországgal, Perzsiával és utóbb Angliával folytatott diplomáciai érintkezésben.³² Ennek során a moszk-

* A forrás szövege: „Goszudar nasevo otyec... velel na nyevo ittyi iz Permi kazakom.” – Sz. S.

** A forrás szövege: „I Goszudar nas... Ivan Vasziljevics... pozvolil na Szibir ittyi kazakom.” – Sz. S.

vai kormányzat törekvése mindvégig arra irányult, hogy elfogadtassa az észak-ázsiai területgyarapodás tényét, hangsúlyozza az állami kezdeményezés dominanciáját, demonstrálja az orosz uralom stabilitását a frissen meghódított provinciában. A kozákokat az uralkodó parancsát végrehajtó, kincstári zsoldba szegődtetett, a cári hadvezérek parancsnoksága alatt álló, szervezett erőként tüntették föl. Jermak és a Sztroganovok nevét elhallgatták.

A századforduló után az ún. „zavaros időszak” polgárháborús viszonyai közepette Szibéria kérdése lekerült a diplomáciai tárgyalások napirendjéről. Akkor bukkant fel ismét, amikor a frissen trónra ültetett dinasztia, a Romanovok hatalmát kellett nemzetközileg elismertetni.³³ Habsburg Mátyás német-római császár udvarába indított orosz delegáció 1613-ból származó követutasítása az alábbiakat tartalmazta az észak-ázsiai hódítás kapcsán: *„Iván Vasziljevics cár... Szibériába küldte hadvezéreit sok fegyveressel. A vajdák az uralkodó hadával mentek. Kucsjum szibériai cárt legyőzték, Szibirből kiűzték, Kucsjum fivérét, Magmet-Kult élve fogságba ejtették, aztán Kucsjum cárt is megölték, gyermekeit mind elfogták és Moszkvába hozták.”*³⁴ Szembeötlő, hogy az instrukció egyáltalán nem említi a kozák szerepvállalást. Kizárólag a trón és a reguláris hadsereg érdemének tudja be a történeteket. A Kremlben a polgárháborús pusztításokért főként a szabad kozákokat okolták.³⁵ Az új dinasztia formálódó legitimációs ideológiája hosszú időre kizárta a kozákság pozitív megítélésének lehetőségét.

*

A diplomáciai iratok a külföldi döntéshozók véleményének befolyásolását szolgálták. Az országhatárokon belül ezt a feladatot az évkönyvek látták el. Moszkva vezető szerepének a többi orosz fejedelemséggel szembeni kiteljesedése a XV. század második felében – XVI. század elején megteremtette az orosz történelem bemutatásának igényével fellépő, a nagyfejedelmi trón érdekeit tükröző, egységes koncepciójú, moszkvai „hivatalos” évkönyvírást.³⁶ Az anyaggyűjtés és feldolgozás szigorúan központosított szervezeti keretek között – a metropolitai hivatal közreműködése mellett – a nagyfejedelmi kancelláriában folyt. A dinasztikus kül- és belpolitikai aspirációk legitimálásához érveket biztosító történeti művek jelentőségét különösen IV. Iván cár korában becsülték sokra, amikor a „hivatalos” évkönyvek vezetését a Követi Kormányzék saját felügyelete alá vonta.³⁷ Az opricsnyina terrorja átmenetileg egyaránt véget

vetett a központi és a regionális történetírás fejlődésének.³⁸ IV. Iván uralkodása utolsó másfél évtizedéről alig maradtak fent egykorú évkönyvbejegyzések.

Elterjedt nézőpont, hogy a tradicionális évkönyvírás a XVI. század végén megszűnt Oroszországban.³⁹ Kései (XVII–XVIII. századi) megjelenési formáiban a krónikások új módszereket alkalmaztak, és egyre inkább a narratív jelleget juttatták érvényre. Más vélemény szerint inkább a műfaj továbbfejlődéséről kell beszélni.⁴⁰ Az évkönyvirodalom sokszínűbbé vált. Az annalesek vezetésének új központjai jöttek létre a régiek mellett, miközben a fővárosban folytatódott a „hivatalos” feljegyzések készítésének hagyománya. Megjelentek a bojárcsaládok életének fontosabb epizódjait megörökítő, illetve a sorsfordító társadalmi eseményeket egyéni szemszögből ábrázoló, világi szerzők tollából származó „évkönyvek”.

A XVI. század utolsó két évtizedéből és a XVII. század első negyedéből három évkönyvrészlet ismert, amely Szibéria meghódítására reflektál. Tartalmuk nincs teljes összhangban az udvar által képviselt véleménnyel.

A fehér-tengeri szigeten épült Szoloveckij-kolostor szerzetese főként novgorodi forrásokra és személyesen szerzett információkra támaszkodott, amikor az 1580-as években elkészítette feljegyzéseit.⁴¹ Munkájának legértékesebb része a XVI. század második felének (egykorú) eseményeit tartalmazza, köztük az alábbiakat:

„7093. (1584/85 – Sz. S.) év. A cseremiszek örökbékéért fordultak Fjodor Ivanovics cárhoz, egész Oroszország uralkodójához. Ugyanebben az esztendőben doni és volgai kozákok, Jermak és társai Moszkvába, az uralkodó elé vezették a szibériai cárt, a földjét elfoglalták, és minden szibériai emberét az uralkodó iránti engedelmességre kényszerítették...”⁴²

A Szoloveckij-kolostor falai között, de különösen Novgorodban nem tápláltak pozitív érzelmeket IV. Ivánnal és utódával szemben.⁴³ Ha a krónikás ismerte is a hivatalos álláspontot, nem volt oka rá, hogy engedelmesen kövesse.

Egy 1610-es években írt rövid évkönyv, melynek szerzője kazanyi szolgálo nemes lehetett, hasonlóképp ábrázolta a történeteket:

„A 7094. (1585/86 – Sz. S.) esztendőben Jermak Tyimofejevics atamán Kazanyból útra kelt a Volgán és a Káma folyón át Szibéria földjére. A Kámáról... a Tagil folyóra evezett, a Tagilról pedig kijutott a Turára.

A 7096. (1587/88 – Sz. S.) esztendőben... a szibériai cárt, Kucsjumot és a cárnét és a cárevicseket elfogta [és elküldte] Moszkvába a cárhoz.”⁴⁴

Az 1620/1640-es években keletkezett az ún. „Piszkarjov-évkönyv”.⁴⁵ Készítője ismeretlen. Alkotóelemei sorában elkülöníthető egy – 1613 eleje és 1615 között született – szövegrész, amely moszkvai illetőségű személy visszaemlékezésein alapszik, és az 1530-as évek végétől 1615-ig lezajlott eseményeket tartalmazza.⁴⁶ Az elbeszélő feltehetően az építkezéseket felügyelő kormányzék szolgálatában állt.⁴⁷ A Jermak-expedícióról szóló beszámolója később kiegészült két további szibériai vonatkozású bejegyzéssel, melyeket a „Piszkarjov-évkönyv” összeállítója tematikus egységbe foglalt:

*„A 7093. (1584/85 – Sz. S.) esztendőben Fjodor Ioanovics, az istenfélő cár és egész Oroszország nagyfejedelme kozákatamánokat, Jermakot és társait sok kozákkal Szibéria földjére küldi harcolni. És ők odamentek, Szibériát meghódították, és városait elfoglalták... sok szibériai herceget és a cárevicset is foglyul ejtették, és az uralkodó elé vezették. Az uralkodó, a cár busásan megjutalmazza őket, és kifaggatja Szibéria földjéről, és odaküldi vajdáit... hogy berendezzék Szibéria földjét: városokat építsenek, szántókat teremtsenek, és mindent megszervezzenek... És 125-ben (1616/17 – Sz. S.) a kozákok meglegtek egy másik földet: Altiny-cárét. Követei jártak Moszkvában a cárnál. Aztán rátaláltak a Kínai Császárságra. * A 129. (1620/21 – Sz. S.) esztendőben Mihail cár Szibériába küldte Kipriant, a hutinyi archimandritát első püspöknek.”⁴⁸*

A XVI. század utolsó két évtizedéből és a XVII. század első negyedéből származó évkönyvrészletek közös vonása a hivatalos állásponhoz képest Jermak nevének említése. A „Piszkarjov-évkönyv” szerint az atamán cári parancsra cselekedett. A szoloveckiji és a kazanyi évkönyv nem foglal állást ebben a kérdésben, de a szövegkörnyezet mindkettőben inkább önálló kozák kezdeményezést sejtet.

*

A XVII. század harmadik és negyedik évtizede a polgárháborús pusztítások utáni politikai, gazdasági és szociális stabilizáció korszaka Oroszországban. Lényegében egybeesett az első Romanov cár, Mihail Fjodorovics uralkodásával (1613–1645).⁴⁹ Az új dinasztia vezetése alatt átrendeződő hatalmi elit politikai és ideológiai konszolidálódásának folyamata visszatükröződött Szibéria

* A tobolszki vajda utasítására útnak indult kozákok 1618-ban érték el a kínai határt. In: Matyeriáli po isztorii SZSZSZR. T. II. 166. o.

meghódításának interpretációiban is. A XVII. század második negyedében három olyan koncepció született, mely hosszú időre meghatározta a művelt társadalmi rétegek történettudatát ebben a kérdésben.

A szibériai egyházmegye 1621-ben érsekség rangjára emelkedett. Első főpásztora, Kiprian élvezte a trón bizalmát, amit akkor vívott ki, amikor a svédek fogságában (1611–13) sem árulta el hazáját.* Filaret pátriárka, a cár atyja elégedett lehetett Kiprian tobolszki működésével, mert az érsek 1624-ben megkapta a krutyici, később az egyházi hierarchiában második méltóságnak számító novgorodi metropolita címet.⁵⁰

Kiprian azzal a megbízatással érkezett Tobolszkba, hogy megszilárdítsa a szibériai eparchia helyzetét.⁵¹ Az urálon túli pasztorális és hittérítő tevékenység mély válságot élt át a telepések és az alsópapság szabados életmódja miatt.⁵² Az érsek legelső intézkedései közé tartozott a Jermak személyéhez fűződő helybéli legendák összegyűjtése. A szláv bevándorlók körében hősként tisztelt atamán nimbuszának vallási célú kisajátítása jó szolgálatot tehetett az egyház megrendült tekintélyének helyreállításában.

Kiprian kezdeményezésére tobolszki szerzetesek írásba foglalták az expedíció még élő veteránjainak tanúságtételeit, majd 1622-ben összeállították a „Jermak-kozákok szünokdionját” (Szinogyik Jermakovim kazakam), mely a Szibériai Kánság elleni rajtaütésben elesett harcosok neveit és haláluk körülményeit tartalmazta. Ettől kezdve minden évben megemlékeztek az atamánról és bajtársairól azon a szertartáson, melyet a vértanúságot szenvedett keresztény mártírok tiszteletére celebráltak az Urálon túli ország rész közgazgatási központjának székesegyházában.

A „Jermak-kozákok szünokdionja” novgorodi mintára készült liturgikus célra.⁵³ Nem narratív mű, mégis van hagiográfiai jellege. A kozákok negatív megítélése a Kremlben, valamint az a tény, hogy Jermak és fegyvertársai újnak számítottak az ortodoxia oroszországi panteonjában, szükségessé tette érdemeik megemlégtetését. A szünokdion preambuluma szerint ezek az egyszerű emberek Isten kiválasztottjai voltak, akiket a Gondviselés vezérelt Szibéria földjére, hogy megtisztítsák a pogányoktól és felajánlják az igazhitű uralkodónak. A kozákok életüket áldozták a küldetés sikeréért.⁵⁴

* Kiprian a megszállt novgorodi területek és a moszkvai állam újraegyesítését szorgalmazta. In: Bahrusin Sz. V. : Naucsnie trudi. T. III. Cs. 1. 18.o.

Kiprian rövid, de energikus működése megvetette a regionális évkönyvírás alapjait Tobolszkban. Az orosz kutatók generációi a XVIII. századtól kezdve fáradoztak azon, hogy tisztázzák a Jermak-expedíció témáját feldolgozó ún. „szibériai évkönyvek”⁵⁵ és a velük kapcsolatban álló elbeszélő források közötti bonyolult genealógiai viszonyrendszer (sztemma) összefüggéseit.⁵⁶

Kiprian szibériai érsekségének idején vagy az ebben a méltóságban őt követő Makarij (1625–1635) kezdeményezésére keletkezhetett az ún. „Korai Tobolszki Évkönyv”. A mű hipotetikus: nem maradt fenn, de egykori létezése minden kétséget kizáróan bizonyítható.⁵⁷ A Jermak-expedíció eseményeit tömören előadó „Korai Tobolszki Évkönyv” fontos kútfőként szolgált az „Új Évkönyv” (1630 körül), a „Jeszipov-évkönyv” (1636), a „Sztroganov-évkönyv” (1630–40), illetve a Nyikon-féle gyűjteményes évkönyv (1652) szibériai vonatkozású fejezeteinek összeállításához. A „Korai Tobolszki Évkönyv” rekonstruálására irányuló erőfeszítések során kétféle nézőpont kristályosodott ki azzal kapcsolatban, hogy melyik későbbi évkönyvszerkesztmény őrizte meg hűségesebben e forrásának részleteit. Egyes kutatók a „Rövid leírás szibériai földről”,⁵⁸ míg mások a „Rumjancev-évkönyv”⁵⁹ sorait vélik közelebb állónak a „Korai Tobolszki Évkönyv” feltételezett szövegéhez. Szibéria meghódításának koncepciója szempontjából mindkét elbeszélés a szabad kozákoknak tulajdonítja a rajtaütés ötletét.⁶⁰ Jermak csapata azért kelt át az Urálon, mert a cár katonai alakulatokat vezényelt ki a Volga-vidék megtisztítására. Feltételezések szerint a „Korai Tobolszki Évkönyv” szerzője elsősorban a veteránok visszaemlékezéseire támaszkodott, amikor elkészítette a hadjárat krónikáját.

Az „Új Évkönyv” (Novij letopiszec) Moszkvában, Filaret pátriárka környezetében született. A IV. Iván halála és Mihail Fjodorovics uralkodása között eltelt csaknem fél évszázad eseményeit taglalja dinasztikus nézőpontból. Ideológiai vezérfonala az autokratikus berendezkedés felsőbbrendűségének hirdetése, illetve annak bizonyítása, hogy a Romanovok trónutódlása legitim.⁶¹ A krónikát Szibéria elfoglalásának története nyitja:

„A cári fővárostól, Moszkvától keleti irányban van egy ország, amit Szibériának mondanak. Abban élt a böszörmény Kucsjum cár... a pogányok idolk előtt hajlongtak... hitet és törvényt nem ismertek... Innen kezdem hát elbeszélni miként adta az Úr [Szibériát] a Moszkvai Cárság kezére. A Dontól nem messze van egy folyó, melyet Volgának hívnak. Kozákok lak-

tak rajta és sokat fosztogattak... Iván cár, látva rablásaikat és gonosz engedtelenségüket, rájuk küldte vajdáit, és megparancsolta, hogy fogják el és akasszák föl őket. Sokakat elfogtak és kivégeztek, de mások, akár a farkasok, szétfutottak. Közülük hatszáz ember Makszim Sztroganov hívására a Vólgán menekült fölfelé. Vezetőik között volt egy atamán, akit Jermaknak szólítottak, és sok más atamán is... eljutottak... a Sztroganov-birtokokig. Ott kifaggatták a helybéli embereket, hogy mely állammal határos az a föld. Azok azt felelték, hogy a Szibériai Cárság, melyben Kucsjum cár lakik, nincs messze onnan... (a kozákok) elmentek a földvérig, ahol Kucsjum cár élt... és Isten akaratából a Szibériai Cárságot elfoglalták... Ekkor Jermak... ötven kozákot küldött a jó hírrrel Moszkvába a cárhoz, de Iván Vasziljevics cár már elhunyt, maga [Jermak] pedig elkezdé hódoltatni az egész szibériai földet és sok más országot... Akik nem engedelmeskedtek, azokat foglyul ejtette és megölte. Fjodor cár, az uralkodó a jó hírt hozókat megjutalmazta, és visszaküldte velük vajdáit... Jermakhoz... nagy adományokkal...

Hír érkezett a vajdákhöz és Jermakhoz, hogy buhariaiak jönnek Szibirbe kereskedni. Jermak magához vett vagy másfél száz embert... és elébük ment a Vohaj (Vagaj) folyóig... elaludtak és egyetlen strázsát sem állítottak... Kucsjum cár pedig... Jermakot és a kozákokat mind megölte... Iván Gluhov vajda és az (életben maradt) kozákok megijedtek... Moszkvába jöttek... Fjodor cár nem haragudott rájuk, azon nyomban odaküldte hadvezéreit... fegyveresekkel... [akik] megépítették az első várat Szibériában, Tyjumenyt... a Tobol és az Irtis torkolatánál felállítottak egy erődöt, minek a Toboleszk nevet adták, és abban a Szibériai Cárságban ma ez a székváros. Mostanra a Szibériai Cárságban sok erősséget emeltek.”⁶²

Az „Új Évkönyv” szerzője azt kívánta bemutatni, hogy IV. Iván és Mihail Fjodorovics törekvései az egyeduralkodó kiépítésére egy és ugyanazon folyamatba ágyazódnak, melyet a polgárháborús zavargások csak átmenetileg tudtak hátráltatni. Hatásos kezdésnek látszott az elbeszélést Szibéria meghódításával indítani.⁶³ A krónikás elsősorban az ún. „Korai Tobolszki Évkönyvhöz” fordult segítségért. Azokat a részleteket kölcsönözte onnan, melyeket az ország és a Romanov-ház szempontjából fontosnak tartott.

Az „Új Évkönyv” koncepciója szakítást jelentett a korábbi hivatalos állásponttal. Jermakot és elesett bajtársait 1622 óta vértanúként tisztelték Tobolszkban. Kanonizációjukhoz Filaret pátriárka nem járult hozzá, de többé nem lehetett egyszerűen csak hallgatni róluk. Az „Új Évkönyv” készítésének munkálataiba bekapcsolódtak a Követi Kormányzók hivatalnokai is,⁶⁴ akik a krónikások rendelkezé-

sére bocsátották a levéltár 1626-os tűzvész után megmaradt iratanyagát. A IV. Iván korabeli oklevelek az állam érdekeit veszélyeztető útonállóknak festették le Jermak cimboráit. Ez a megítélés beleillett a szabad kozákokról a „zavaros időszak” után kialakított képbe.⁶⁵ Az „Új Évkönyv” szerint az atamán bandája a felelősségre vonás elől menekült Szibériába. A felségáruló kozákok Iszkerben kivívott diadaluk után önként fejet hajtottak a cár előtt, amiért bocsánatot nyertek. Gyarlóságuk azonban megbosszulta magát. Szibéria valódi meghódítása az uralkodó bölcsességének és a kormány-csapatok hozzáértésének köszönhető.⁶⁶

A XVII. században az „Új Évkönyv” lett az egyik legismertebb és legnagyobb hatású historikus mű Oroszországban.⁶⁷ Jelentős befolyást gyakorolt az elkövetkező évtizedek történeti irodalmára.

Filaret pátriárka halála (1633) után enyhült a trón kéréllhetetlen szigora a szabad kozáksággal szemben. Nyektarij, Szibéria újonnan megválasztott érseke minden befolyását latba vetette az udvarnál.⁶⁸ Az uralkodó és a főpapi zsinat 1636. február 16-án az egész országra kiterjedő hatállyal engedélyezte Jermak és elesett bajtársai nevének említését az ortodox hitért vértanúhalált szenvedett mártírok között.⁶⁹

Nyektarij ezzel a sikerrel a háta mögött érkezett Tobolszkba. Azonnal utasítást adott egy alkalomhoz illő mű elkészítésére, melynek a szibériai egyházmegye megnövekedett jelentőségét kellett tükröznie. A feladatot Szavva Jeszipov, az érseki hivatal vezető szerzetes sebtében elvégezte. Az utolsó sorokat 1636. szeptember 1-jén vetette papírra.

Az alapszerkesztésű „Jeszipov-évkönyv” (Jeszipovszkaja letopisz osznovoj redakcii) az első fennmaradt történeti elbeszélés Jermak hőstettéről, amely az Urálon túl keletkezett. Aprólékos műfaji és stilisztikai elemzése Jelena Romodanovszkaja nevéhez fűződik.⁷⁰ A kutatónő szerint a szerzetes azért nevezte munkáját „évkönyvnek”, mert jelezni kívánta, hogy az országrész teljes történetiáját (valamennyi releváns ismeret összefoglalását, nem pusztán valamely történelmi periódus vagy esemény feldolgozását) nyújtja az olvasónak.⁷¹ Központi témája Szibéria meghódítása és megkeresztelése. A kompozíció hármas tagolású, amihez egy „függelék” csatlakozik.⁷² A bevezetésből megismerjük Szibéria földrajzi elhelyezkedését, őslakosait, a mohamedánok letelepedésének történetét, megtudjuk, hogy Kücsüm cár „gőgjével” és „kevelységével” kivív-

ta maga ellen Isten haragját. (A „gőgös uralkodó” megbüntetése népszerű motívum a régi orosz irodalomban, különösen a tatárok elleni küzdelmet ábrázoló elbeszélésekben.⁷³) Jeszipov hangsúlyozza, hogy az Úr egyszerű embereket választott a hitetlen cásra mért csapás eszközéül. A tárgyalás az isteni akarat végrehajtásának részletes leírása. Jermak hadjáratának előzményei nincsenek összefüggésben az atamán magasztos missziójával, ezért teljességgel kimaradtak a szövegből.⁷⁴ A cselekmény kezdete a kozákok átkelése az Urálon, folytatása a portya eseményének leírása, tetőpontja Jermak veszte, megoldása Kücsüm halála. A befejezés tudósít a keresztény hit elterjedéséről: templomok építéséről, az első szibériai érsek, Kiprian tevékenységéről, a „Jermak-kozákok szünokdionja” összeállításáról. A „függelék” közli a szünokdion szerkesztett változatát.

Az egyes epizódokat a szerző moralizáló megjegyzései kísérik. Jermak és társainak ábrázolása elszakad a valóságtól. Tetteik egyetlen egyszer sem váltják ki a szerzetes rosszallását, míg ellenfeleiket negatív vagy pozitív jelzővel egyaránt illetheti attól függően, hogy fellépésük az adott konkrét szituációban hátráltatja, avagy segíti a küldetés beteljesülését.⁷⁵ A művet átható providencializmus tendenciózus, az orosz hódítás predesztináltságának és jogszerűségének igazolását szolgálja.⁷⁶

Jeszipov fontosnak találta, hogy munkája elején beavassa olvasóját a „Szibéria” szó jelentésébe, amiről egy „tatár” évkönyvben olvasott, illetve a helybéli mohamedánoktól hallott:

„Mamet megölte a kazanyi cárt... Szibériai föld belsejébe ment és várat épített magának az Irtis folyónál, és elnevezte Szibirnek, ami azt jelenti, hogy székes... Attól kezdve az egész országot Szibirként emlegették. A szibériai városokat, mindegyiket kinézetük és fekvésük és [ősi] nevük szerint hívják, de együttesen Szibériának mondják, amint a Római országot is Itáliának nevezik egy bizonyos Itáláról, ki a nyugati országokat uralta, miként azt egy latin krónika tanúsítja.”⁷⁷

Jeszipov földrajzilag és néprajzilag pontosan körülhatárolta, hogy mit ért „Szibéria országon”, melyet Isten akarata és a kozákok fegyvere az orosz cár jogára alá juttatott:

„Ez a Szibéria ország tehát északra, nagy távolságra van Oroszországtól, a székesfővárostól, Moszkvától, mintegy kétezer popriscsére. Ezen*

* Mintegy 2160 km. – Sz. S.

országokat, orosz és szibériai földet, mint egy városfal, a nagyon magas Kőhegy határolja. Némely csúcsa a fellegekbe vész... Az első folyót, mely Szibéria földjére ér, Turának hívják... az embereket voguloknak, akik saját nyelvükön beszélnek és idOLOkat tisztelnek... A Tura folyó... a Tobolba ömlik, a Tobol folyó... az Irtisbe... az pedig egy hatalmas folyóba, amit Obnak neveznek. E folyók környékén sokféle pogány él: totárok, kolmüök, mungálok, a Tarka Horda, és osztyákok, szamojédek... Az osztyákok ruhája halból van, a szamojédeké rénszarvasból. Az osztyákok kutyákon utaznak, a szamojédek rénszarvason. A hatalmas Ob folyó a Mangazejai öbölbe torkollik, az öböl pedig kéttéválva északnak, egyenesen az óceán tengerbe folyik. E torkolatokban ősidőktől fogva megvényt és a napsugártól soha föl nem olvadó jég van, járhatatlan hely, az emberfiának ismeretlen.”⁷⁸

A fenti leírásból kiderül, hogy az a territórium, amit a szerzetes Jermak hódításának tekintett, az Ob vízgyűjtő területére korlátozódott, a Jenyiszej folyó partvidékére már nem terjedt ki.

Szibéria sajátosságai – terra incognita jellege, óriási távolságai, közigazgatási autonómiája, Tobolszk kvázifőváros-státusa, a nagybirtokos nemesi réteg és a jobbágyság hiánya, az együttélés és etnikai keveredés a bennszülöttekkel, a Kínába vezető tranzitút jelentősége, a prémkereskedelem fontossága – nem maradtak hatás nélkül az áttelepülő szláv lakosság mentalitására. Hamarosan megjelentek a regionalizmus gondolatának első csírái, melyek a XVII. század harmadik évtizedében valósággal szárba szöktek. 1621-ben a szibériai egyházmegye érsekség rangjára emelkedett, és saját vértanúkat kapott. 1636-ban a moszkvai zsinat jóváhagyta, hogy Jermak és kozákjainak emlékét országos tisztelet övezze, miként a keresztény hit többi mártírjáét. 1637-ben a kormány létrehozta az önálló Szibériai Kormányshéket. A Tobolszkban élő lokálpatrióták úgy tekintettek „országukra” (carsztvo, sztrana), mint egy különleges entitásra a moszkvai birodalom keretein belül.⁷⁹ A helyi évkönyvírás ilyen körülmények között született. A „Jeszipov-évkönyv” kulturális jelentősége a regionális öntudat kifejlődése szempontjából abban rejlett, hogy nem az összorosz történelmet, hanem az önálló Szibéria múltját választotta témájául.⁸⁰ A „Jeszipov-évkönyv” a szubkontinensen kívül az Urálban lett igazán népszerű.⁸¹

Északról, a Tengermellékről (Pomorje) elszármazott tehetsős parasztok, a Sztroganovok karrierje a XVI. század közepétől meredeken ívelt fölfelé, köszönhetően az Urál európai lábánál működtetett sófőző telepeik jövedelmezőségének.⁸² A „zavaros időszak” alatt és

után jelentős összegekkel támogatták a trónt.* Vaszilij Sujszkij cár 1610-ben kivételes megtiszteltetésben részesítette őket. Elrendelte, hogy megszólításukkor – a bojárokhoz hasonlóan – az apai nevüket is használni kell („imenyitie ljugyi”). Alekszej Mihajlovics Törvénykönyve (1649) megerősítette a család különleges státusát: becsületük megsértését a leggazdagabb kereskedők esetében megállapított díjtétel kétszeresének megfizetésével büntette.⁸³ Az északi háborúban (1700–1721) Grigorij Sztroganov két fregattot szerelt fel saját költségén. Fiait I. Péter báróvá emelte, leszármazottaik elnyerték a grófi címet.

Az 1630/40-es években a Sztroganovok nagy figyelmet szenteltek a családi levéltár rendezésének.⁸⁴ Az ország különböző pontjain fekvő telepeikről és udvarházaikból a szolvicsegodszkajai központba szállított üzleti és magánvonatkozású iratokat az alkalmazottaik gondosan rendszereztek és mutatókkal látták el. Erre a két évtizedre datálható a „Sztroganov-évkönyv” keletkezése is.⁸⁵

A „Sztroganov-évkönyv” (Sztroganovszkaja letopisz) szerzője ismeretlen. A szöveg stiláris fordulataiból ítélve a világi irodalomban járatos, művelt ember lehetett.⁸⁶ Forrásként rendelkezésre állt a családi archívum anyagain kívül – többek közt – a „Korai Tobolszki Évkönyv”. Megrendelői azt várták tőle, hogy megörökítse a família „elévülhetetlen” érdemeit a Jermak-expedíció megszervezésében, il-

* Giles Fletcher angol követ 1588/89-ben fordult meg Fjodor Ivanovics cár udvarában. Az útja során szerzett benyomásait „Of the Russe Common Wealth” címen publikálta 1591-ben. Néhány elszórt megjegyzésben kitért Szibéria meghódítására és gazdasági jelentőségére. A Sztroganovokról ezt írta: *„Azt mondják, hogy évente mintegy 23 ezer rubelt fizettek a cárnak, amiért engedélyezte nekik, hogy néhány helyőrséget tartsanak és kereskedjenek a hozzájuk közel fekvő szibériai határszélen. A cár elégedett volt adójukkal mindaddig, ameddig nem szereztek maguknak földet Szibériában...”* Az Ob folyam vidékének orosz uralom alá kerüléséről szóló első összefüggő beszámoló a nyugat-európai publicisztikában Isaac Massa (1587–1635) holland kereskedő (utóbb követ) nevéhez fűződik. Az 1612-ben Amszterdamban megjelent „Beschryvinghe van der Samoyeden Landt in Tartarien” c. művét a XVII. sz. folyamán lefordították latin, német, francia és angol nyelvre. Felhasználta Nicolaas Witsen is. Massa 1601–1609 között Moszkvában élt. Értesüléseit udvaroncoktól, valamint kereskedőktől kapta. Elbeszélése szerint Szibéria elfoglalása a Sztroganovok és Borisz Godunov szoros együttműködésének gyümölcse volt. In: Alekszejev M. P.: i. m. 200–203., 243–263. o.

Peer Persson (Petrus Petreius) svéd nemes Oroszországról írt, Stockholmban (1615) és Lipcsében (1620) kinyomtatott könyve a legkorábbi publikációk egyike, amely említi, hogy a cár Szibériába számúzi a kegyvesztetteket. In: uo. 208–212.

letve bebizonyítsa azon vádak „alaptalanságát”, melyeket Félelmetes⁸⁷ Iván cár fekete pecsétetes oklevelei tartalmaztak. A mű alapkoncepciójának következetes megvalósítása nem nélkülözhetette az írói fantáziát.

A „Sztroganov-évkönyv” műfaji szempontból elbeszélés (szkazyijje, poveszty). Alkotója ugyanígy definiálta.⁸⁸ A Szibériai Kán-ság meghódításának történetét a kereskedőcsalád uráli tevékenységére vonatkozó fejezetek foglalják keretbe. Az évkönyv azon oklevelek tartalmi ismertetésével kezdődik, melyekből kiderül, hogy a Sztroganovok a trón engedélyével tartottak magánhadsereget határszéli birtokaik védelmére. Amikor hírül vették Jermak vitézségét, felkérték az atamánt, hogy legyen a segítségükre.⁸⁹ A kozákokat élelemmel és lőfegyverrel látták el. Nyomkeresőket, tolmácsokat és – saját szolgáljaikból – erősítést adtak melléjük, majd a csapatot útnak indították a szibériai „szultán” ellen.⁹⁰ A Sztroganovok balszerencséjére a pelimi manysik és a tatárok éppen ezen a napon, de már Jermak távozását követően támadtak rá Cserdiny erődjére.⁹¹ A kereskedők nem tudták a védők segítségére küldeni a kozákokat, s ily módon eleget tenni a fenyegető hangú uralkodói parancsoknak. Az első adandó alkalommal azonban kinyilvánították alattvalói hűségüket. Iszker elfoglalása után „Jermak és társai írtak Szemjonnak, és Makszimnak és Nyikitának, e becsületes embereknek a telepeikre [arról, hogy] az Úr... kegyelméből Kucsjum szultánt legyőzték, a székvárosát bevették... fiát, Mametkul cárevicset élve elfogták”.⁹² A Sztroganovok siettek, hogy levélben, majd személyesen is tájékoztassák IV. Ivánt az örvendetes hírről. Hálából a cár újabb sólelőhelyek birtokjogát adományozta nekik, és ideiglenesen rájuk bízta a prémadó begyűjtését – fejeződik be az elbeszélés.⁹³

A „Sztroganov-évkönyv” nem vált széles körben ismertté, ezért nem tudott érdemi befolyást gyakorolni a XVII–XVIII. századi orosz történetírásra.⁹⁴ A megszületése mégis jó szolgálatot tett az örökösöknek. A família feje 1672-ben kérte az uralkodótól, hogy erősítse meg azon jogaiban, melyeket az elhunyt családtagok leszármazottjaként élvezett. A beadvány egyik passzusa a „Sztroganov-évkönyv” sorait felidézõ⁹⁵ érvekre hivatkozott:

„A múlt... években, Iván Vasziljevics cár és nagyfejedelem idején... dédatyám kozákokat és atamánokat hívott a Volgáról... a birtokaira... sok fegyverest fölfogadott Jermak és társai támogatására, és az egész seregnek segítséget nyújtott. Pénzt, ruhát, tüzfegyvert, lőport, ólmot és a hadakozáshoz szükséges mindenféle felszerelést adott a saját készleteiből. Udvari szol-

*gálói közül nyomkeresőket küldött velük a szibériai városokhoz... dédatyám igyekezetéből és gondoskodásával, és azzal, amit adott, a szibériai államot elfoglalták...*⁹⁶

Alekszej Mihajlovics cár oklevele, melyet Grigorij Dmitrijevics Sztroganov kérvényére válaszul bocsátott ki 1673-ban, csaknem szó szerint megismételte a fenti idézetet.⁹⁷ Az udvarban többé nem vonták kétségbe a Sztroganovok lojalitását és áldozatvállalását Szibéria meghódítása kapcsán.

A XVII. századi Oroszországban rendkívüli népszerűségnek⁹⁸ örvendtek a különféle „kronográfok”, azaz a bizánci mintára készített, délszláv, nyugat-európai és orosz forrásokból kompilált „világtörténetek”. Elterjedésüket a lengyel kulturális hatás segítette elő. A lefordított Marcin Bielski-féle világkrónika részeként 1584-ben megjelent az első orosz nyelvű kozmográfia is.⁹⁹ A különböző szerkesztésű „világtörténetek” közül azt a típust, melyben individuális vonások dominálnak, „specifikus összetételűnek” (hronograf oszobovo szosztava) nevezi a szakirodalom. Ez utóbbiak nem kerültek be a kódexmásolási munkálatok fő áramlatába, és többnyire egyetlen példányban maradtak fenn.¹⁰⁰

Szibériában a kronográfok voltak a legelterjedtebb historikus művek a XVII. század folyamán.¹⁰¹ Két 1645 körül keletkezett másolatban ismert az a „specifikus összetételű” kronográf, amely orosz fejezeteit a „Fokozatok Könyve” mintájára készítette ismeretlen szerzője. A „17. fokozatban” (IV. Iván uralkodása) egy Szibériáról szóló, kétrészes szöveget helyezett el. Az első rész elbeszélés Jermak hőstettéről: az atamán azért vonult Iszker ellen, hogy Isten és a cár előtt megváltsa bűneit.¹⁰² A második rész a „Szibériai Cárság” rövid geográfiai és néprajzi leírása. A felsorolt bennszülött csoportok között találhatóak a közép-szibériai tunguzok, a kelet-szibériai jakutok, sőt az Ohotszki-tenger partján élő giljakok¹⁰³ is, de hiányoznak a Bajkáltól az Amurig terjedő térség őslakói. A szibériai témakör szerepeltetése a kronográfban arra enged következtetni, hogy készítője az orosz történelem egyetemes jelentőségű fejezetei között tartotta számon az „észak-ázsiai Újvilág”^{*} birtokbavételét.

*

^{*} Az oroszországi kronográfok közül az ún. „második szerkesztésű” (1617) beszámolt Kolumbusz felfedezéséről és a „*vad népekről*”. In: Prilozsenyije k obzoru hronografov russzkoy redakcii. 175–178. o.

Alekszej Mihajlovics uralkodása idején (1645–1676) megnőtt az udvar érdeklődése a történetírás iránt. Moszkva arra készült, hogy politikai realitássá változtassa Bizánc spirituális örökségét,¹⁰⁴ és egy közös birodalomba integrálja az ortodox felekezeti országokat. Nyikon pátriárka teokratikus törekvése, illetve a cár „nyugatos” elemeket ötvöző neveltetése egyaránt közrejátszott abban, hogy a historiográfia szerepe felértékelődött.

Az orosz–kínai kapcsolatok élénkülésével megszorodtak a katonai célú térképészeti munkálatok Szibériában. Az ezüst- és vasérclelőhelyek felkutatására irányuló erőfeszítések is a szubkontinens fontosságát jelezték.

Az „1652-es évkönyv-kompozíció” (Szvod 1652 goda) a pátriárkai hivatalban készült, abban az időszakban, amikor Nyikon és a cár együttműködését még nem zavarták meg disszonáns hangok. A kódex áttekintést nyújt az orosz történelem legfontosabb eseményeiről, a szlávok kelet-európai széttrajzásától kezdve egészen Nyikon pátriárkává választásáig. Összeállítója különös figyelmet szentelt a XVI. század végi – XVII. század eleji polgárháborús időszaknak. Az ábrázolás során gondosan ügyelt a Romanovok dinasztikus érdekeire, de vitatta a világi hatalom primátusát az egyházi felett.¹⁰⁵ Az „1652-es évkönyv-kompozíció” elbeszélése Szibéria meghódításáról terjedelmesebb, mint az „Új Évkönyv” azonos témájú fejezetei, és lényegében megegyezik a „Rumjancev-évkönyv B-változatának” szövegével.¹⁰⁶ Alekszandr Lavrentyjev textológiai vizsgálódásai szerint az „Új Évkönyv” és az „1652-es évkönyv-kompozíció” szibériai vonatkozású részei ugyanarra a protográfra vezethetők vissza, amit az utóbbi őrzött meg teljesebben.¹⁰⁷

Közel állnak a „Rumjancev-évkönyv” alapváltozatához a „Mazurin-évkönyv” (1683 körül) azon sorai, melyek megörökítik Jermak győzelmét.¹⁰⁸ A XVII. század végi évkönyv-kompozíciók összeállítása során a pátriárkai kancelláriában azt a módszert követték, hogy előbb egy terjedelmes, kresztomátiaszerű szerkesztményt készítettek, amit később az eszmei mondanivalónak alárendelve tendenciózusan lerövidítettek. A „Mazurin-évkönyv” ezt a végső munkafázist tükrözi.¹⁰⁹

A külföldön nyomtatott könyvek szervezett beszerzése a XVII. század közepén kezdődött Oroszországban. A technikai lebonyolítást a Követi Kormányzásokra bízta. Az ügynökök főként Lvov és Lublin standjain vásároltak. Elsősorban latinul írt művek, de lengyel, cseh, holland, német, svéd és olasz nyelvű kiadványok is

kerültek a külügyi hivatal könyvtárába. A válogatás szempontja az volt, hogy a moszkvai kormány folyamatos képet nyerjen az ország határon túli megítéléséről.¹¹⁰ Az orosz uralkodók közül elsőként Alekszej Mihajlovicsban merült föl az igény arra, hogy nyugat-európai színvonalú történeti összefoglalást készíttessen hazája és dinasztiája múltjáról. 1657-ben elrendelte az ún. „Feljegyzések Kormány-széke” megszervezését, melyet személyes kancelláriájának felügyelete alá helyezett. A „történeti hivatal” vezetői hozzáférhettek a külügyi és más egyéb államigazgatási iratokon kívül a cári család magánarchívumához is.¹¹¹ A kezdeményezés hamar kudarcba fulladt a szakértelem hiánya, a másolók elégtelen létszáma és az intézmények érdektelensége miatt. Fjodor Gribojedov, a Hadügyi Kormány-szék egyik főtisztviselője (gyjak) megpróbált változtatni ezen a helyzeten.¹¹² Az 1660-as évek végére önszorgalomból elkészítette a „Fokozatok Könyve” folytatását, amelyben a Rurik- és a Romanov-ház kontinuitása mellett érvelt.¹¹³ Szibéria meghódításának témájáról azonban nem akadt elbeszélő forrása, ezért csak az ismert tény megállapítására szorítkozott: IV. Iván birodalma Kazannyal, Asztrahannyal és Szibériával gyarapodott.¹¹⁴

A „Latuhini Fokozatok Könyve” (Latuhinszkaja sztyepennaja knyiga) az 1670-es évek végén keletkezett a Volga partján álló zsoltovodszki Makarij-kolostorban, Nyizsnyij-Novgorod közelében. Egyike a korabeli orosz történelmi összefoglalásoknak. Gribojedov alkotásával szemben, amit az uralkodó kegyesen magához vett, Tyihon archimandrita kompilációja széles körben ismertté vált a kortársak előtt.¹¹⁵ A mű népszerűségében az is szerepet játszhatott, hogy a szerző szoros kapcsolatban állt Fjodor Alekszejevics cár (1676–1682) környezetével.¹¹⁶ A „Latuhini Fokozatok Könyve” Szibéria meghódítására vonatkozó fejezete több forrásmunkából táplálkozott. Ezek sorában találjuk az „Új Évkönyv”, a „Jeszipov-évkönyv”, az „1652-es évkönyv-kompozíció” szövegét, valamint – Alekszandr Lavrentyjev véleménye szerint – a „Szibériai állam új földjeinek leírása” című elbeszélést.¹¹⁷

A „Szibériai állam új földjeinek leírása arról, hogy mely időben és milyen módon jutottak az orosz államnak, és milyen e föld fekvése” c. munka megszületését Alekszandr Andrejev 1686-ra datálta, a szerzőséget pedig a Követi Kormány-szék egyik vezető beosztású hivatalnokának, Nyikifor Venyjukovnak tulajdonította, aki egy Kínában járt küldöttség tagjaként 1686/87-ben keresztültutazott Szibérián.¹¹⁸ A szöveg számos olyan epizódot tartalmaz, mely az uráli

és a szibériai folklórból származik. Az egyik ilyen történet szerint Sztroganov, a gazdag „muzsik” halálosan megrémült a birtokára váratlanul betoppant kozákoktól, és vagyonát féltve rávette őket, hogy vonuljanak inkább a Szibériai Kánság ellen: „*És te, Jermak atamán, a társaiddal állj a nagy uralkodó szolgálatára... Ioann Vasziljevics jószágos, látva szolgálatod megbocsátja vétkeidet, neked és társaidnak elengedi bűnötök.*”¹¹⁹ Venyjukov műve szinte ismeretlen maradt az orosz közönség előtt, ám annál nagyobb népszerűsége tette szert a nyugat-európaiak körében. Holland fordítását Nicolaas Witsen már 1692-ben közölte könyvének első kiadásában,* a Moszkvában élő külföldiek pedig Ernst Gottlieb von Berge német nyelvű kéziratában (1695/98) olvashatták.¹²⁰

A Jermak személyéhez kapcsolódó néphagyomány helyi színterrel gazdagodott Oroszország tengermelléki területein is. Innen, Pomorjéból indult a legtöbb áttelepülő az Urál hegység ázsiai oldalára a XVII. század folyamán. Egy szolvicsegodszkajai évkönyv szerint Makszim Sztroganov azért hívta birtokára az atamánt, hogy igénybe vegye segítségét a családon belüli torzsalkodásokban.¹²¹ A Pinyega folyó vidékéről (arhangelszki terület) származik a korszakból ismert egyetlen kódex, melyet paraszti közegben forgattak.¹²² Egyebek mellett tartalmaz egy Szibéria meghódításáról szóló rövid elbeszélést is. Fabulája szerint az egykori útonálló hűstettük árán elnyerték a cár kegyét és bocsánatát.¹²³

A „Pogogyin-évkönyv” keletkezésének körülménye és ideje erősen vitatott. Első közzétételekor a „Jeszipov-évkönyv” (1636) harmadik redakciójának tartották.¹²⁴ Jelena Gyergacsova-Szkop úgy vélte, hogy a tobolszki szerzetes krónikájának 1650/70-es években átdolgozott, rövidített változata.¹²⁵ Ruszlan Szkrinnyikov amellet érvelt, hogy az évkönyv a XVII. század végén készült.¹²⁶ Jelena Romodanovszkaja hipotézise szerint a forrás 1621 és 1636 között született.¹²⁷ A „Pogogyin-évkönyv” 1987-es második kiadásakor szövegét, az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyv” után, önálló nyelv-

* A földrajzi érdeklődésű tudós amszterdami polgármester, Nicolaas Witsen (1641–1717) „Noord en Oost Tartaryen” c. művének átdolgozott második (1705), illetve harmadik (1785) kiadásából kimaradt az 1692-es megjelenés első része, amely bevezetést nyújtott a kötetben szereplő országok történelmébe. A Szibéria meghódítására vonatkozó elbeszélések azonban az 1785-ös kiadásban is helyet kaptak. In: Andrejev A. I.: Ocserki. Vp. 1. 71., 82., 88. o.; Zinner E. P.: Szibir v izvesztijah zapadnojevropejszkih putyesesztvennyikov i ucsonih XVIII veka. 1968. 10–23., 33. o.

emlékként publikálták.¹²⁸ A datálásáról folytatott polémia lényege a textológiai elemzéssel szétválasztható rétegek eredete és hitelessége.

A „Pogogyin-évkönyv” koncepcionális szempontból az „Új Évkönyv”, valamint a „Jeszipov-évkönyv” között foglal helyet, és az utóbbihoz áll közelebb. Szerzője az előadás menetébe illesztett egy rövid utalást a kozákok volgai rablásaira, de nem használta fel azt a két toposzt,¹²⁹ melyek az „Új Évkönyv” szemléletére tipikusan jellemzők, és Jermak csapatát emocionálisan is negatív megvilágításba helyezik. Sőt a krónikás szerint a Kremlbe küldött levelükben a kozákok az „uralkodó embereinek” („*goszudarevi ljugyi*”), azaz cári zsoldban harcoló katonáknak titulálták magukat.¹³⁰ A „Pogogyin-évkönyv” kompilátora – saját bevallása szerint – moszkvai évkönyvekre¹³¹ és levéltári iratokra¹³² támaszkodott munkája során. Kevésbé valószínű, hogy ne ismerte volna az „Új Évkönyv” tendenciózuságát. Talán épp a hivatalos álláspont nem megfelelően árnyalt tolmácsolásával magyarázható, hogy a „Pogogyin-évkönyv” egyetlen másolatban maradt fenn.

A Szibériai Kormányshé beosztottjai 1696/97-ben összeállítottak egy ún. „Számadáskönyvet” (Okladnaja knyiga), mely a hivatal mindennapos tevékenysége során szükséges, Szibériára vonatkozó legfontosabb információkat tartalmazta, azaz egyfajta kézikönyvként szolgált.¹³³ Előszava röviden ismerteti Szibéria meghódításának történetét az „Új Évkönyv” és a „Jeszipov-évkönyv” alapján.¹³⁴ A számszaki részt megelőző bevezető fejezetek között szerepel az 1673-ban készített térképrajz kísérőszövege és néhány kivonat egy Kínáról szóló műből.

A „Számadáskönyv” különböző másolatokban fennmaradt példányait összevetve az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyv” kései modifikációival, Jelena Romodanovszkaja figyelemre méltó felfedezést tett. A XVII. század utolsó negyedében keletkezett „specifikus összetételű” kronográfok számos esetben olyan szövegváltozatot tartalmaznak Szibéria meghódításáról, amely nagyon közel áll a „Számadáskönyv” előszavához. A kutató azt a következtetést vonta le, hogy a „Számadáskönyv” és a kronográfok vonatkozó részei közös protográfra vezethetők vissza, amely az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyv” lerövidítésével készült. A Szibériai Kormányshé beosztottjai átvették a Jeszipov-évkönyv kronográfokban olvasott változatát, majd beleszótták az „Új Évkönyv” sorait. A Romodanovszkaja által megvizsgált „specifikus összetételű” kronográfok többségében az „Új Évkönyvből” származó passzusok hiányoznak a

„Jeszipov-évkönyv” átdolgozott változatából. Azon esetekben, amikor az „Új Évkönyv” és a „Jeszipov-évkönyv” mégis összekapcsolódik, nem mutatható ki összefüggés a „Számadáskönyv” szövegével. Az „alapszerkesztésű Jeszipov-évkönyvet” tehát több változatban is átdolgozták 1696/97 előtt, azzal a kifejezett szándékkal, hogy beilleszék az összoroszl, illetve a világtörténelmet tárgyaló művekbe. E munkálatok idejét Jelena Romodanovszkaja az 1670/80-as évekre datálta.¹³⁵

*

Az 1636 és 1687 között eltelt időszakból nem maradt fenn szibériai keletkezésű évkönyv, noha közvetett adatokból tudjuk, hogy a regionális annalesek készítésének hagyománya nem szakadt meg. Vaszilij Tatyiscsev közlése szerint birtokában volt egy „*tobolszki évkönyv, melyet Sztankevics lovassági kapitány fogalmazott*” valamikor 1645 előtt.¹³⁶ A forrás Tatyiscsev halálát követően elveszett.

Kornijilij érsek szibériai tevékenysége alatt (1665–1677) nagyszabású földrajzi, topográfiai, etnográfiai anyaggyűjtő munka folyt, mely különösen akkor kapott lendületet, amikor az egyházmegye 1668-ban metropólia rangjára emelkedett. Moszkva utasítására, Pjotr Godunov vajda felügyelete mellett 1667-ben elkészült Szibéria áttekintő térképrajza (csertyozs).^{*} 1673-ban Kornijilij kezdeményezésére – szibériai vonatkozásaiban – kijavították és újraírták az orosz birodalmi térképrajz kísérőszövegének Tobolszkban őrzött példányát. Későbbi keletkezésű nyelvemlék részeként rekonstruálható egy feltehetően 1674–1677 között Kornijilij környezetében összeállított évkönyv.¹³⁷

A tobolszki világi és egyházi adminisztráció egyre szorosabb együttműködése odavezetett, hogy a XVII. század második felében fokozatosan kialakult egy sajátos inventárium, az ún. „Szibériai Évkönyv-kompozíció” (Szibirszkij letopisznij szvod). Különböző szerkesztésű másolatainak textológiai tanulmányozásával és forrástani elemzésével Nagyvezsda Dvoreckaja foglalkozott.¹³⁸ A „Szibériai Évkönyv-kompozíció” sajátossága abban rejlik, hogy az eseményeket évenként, de a tobolszki vajdák szolgálati ciklusainak keretébe foglalva regisztrálta. Tárgya az Urálon túlra kirendelt egyházi és világi

^{*} Szibéria első átfogó és kísérőszöveggel ellátott térképrajza 1626–1633. között készült. In: Andrejev A. I.: Ocserki. Vip. 1. 28–34., 40. o.

vezetők tettei. Különösen nagy figyelmet szentelt olyan témaköröknek, mint erődök és templomok építése, követjárások, az őslakosság pacifikálása, új területek és népcsoportok fölfedezése.

A „Szibériai Évkönyv-kompozíció” fennmaradt legkorábbi darabja az 1687-ből származó „Feljegyzések Könyve” (Книга записнаја). Ez a hivatali munkaanyag háttér-tájékoztatóként szolgált, historiográfiai funkcióval nem rendelkezett. Jermak haditettének csupán egyetlen mondatot szentelt.¹³⁹ Tobolszk alapítása kapcsán az alábbi sorok olvashatók benne: *„A cárváros, Ó-Szibir helyett az új vár, Toboleszk nyerte el az elsőséget és [ezért] székesnek hívják... Arról a cárvárosról, Ó-Szibirről és a Szibirka folyócskáról az egész szibériai ország a verhoturjei Kötől (az Uráltól – Sz. S.) a Lénáig és a Daurok földjéig, és a tengerig Szibériának nevezetik.”*¹⁴⁰ A mongol nyelvcsaládhoz tartozó daur (dahúr) népcsoport a Silka, Arguny, Amur folyók partján élt. A XVII. század közepétől került cári fennhatóság alá. A terület hovatartozása állandó vita tárgyát képezte az orosz és a kínai birodalom között, míg végül a nyercsinszki szerződés a Mandzsú-dinasztiának juttatta. A század elején Szibéria fogalma még csak az Ob-medencére terjedt ki, a század utolsó évtizedeiben már magában foglalta az Amur folyóval határos térséget is.

A „Szibériai Évkönyv-kompozíció” második redakciója, az ún. „Golovin-féle szerkesztmény” (Golovinszkaja redakcija szibirszkovo letopisznovo szvoda) Alekszej Golovin tobolszki vajdáról (1686–1690) kapta nevét. A főúr szibériai kormányzása időben egybeesett az orosz–kínai határtárvonal megállapításáról folytatott diplomáciai tárgyalásokkal. A moszkvai küldöttséget fia, Fjodor Golovin vezette.¹⁴¹ A „Szibériai Évkönyv-kompozíció Golovin-féle szerkesztménye” 1689-ben készült, a nyercsinszki békeszerződés aláírásának évében, a történetekkel szoros összefüggésben.¹⁴² Szövege jelentős változásokon esett át ahhoz az állapothoz képest, amit a „Feljegyzések Könyve” tükröz. A vajda kinevezését megelőző periódus bemutatását alaposan lerövidítették, a Golovin-éra eseményeit viszont tüzetesen tárgyalják benne. A megkurtított részben elhelyezett interpolációk (pl. a „Jermak-kozákok szünokdionja” Kiprian-korabeli összeállításáról) segítségével ideológiai vezérfonalat szöttek a műbe. A krisztianizáció igazolta Szibéria inkorporálását az orosz államba.¹⁴³

A szerkesztési munkálatokkal párhuzamosan Szavva Jeszipov szövegét is átdolgozták, majd összekapcsolták a „Szibériai Évkönyv-kompozícióval”. Az átdolgozás az „Új Évkönyv” szellemében történt. Jermak megítélését szinkronba hozták a hivatalos moszkvai

koncepcióval. Ekkor kerültek a „Jeszipov-évkönyvbe” a szerzetes munkájának eszmeiségével ellentétes kiegészítések: a volgai rablásokról tudósító sorok, a cári csapatok elől menekülő kozákokat „farkasokhoz” hasonlító – negatív emocionális tartalmat hordozó – szókép, illetve az atamán felelőtlenségét hangsúlyozó epizód, amikor az alvó csapat táborát Kücsüm egyik kegyvesztett szolgája kétszer is kikémeleli anélkül, hogy azt a keresztény harcosok észrevennék.¹⁴⁴ (Ez a mulasztás Jermak életébe és a szibériai hódítás átmeneti elvesztésébe került.) Az átdolgozott „Jeszipov-évkönyv” és a „Szibériai Évkönyv-kompozíció” összekapcsolása Nagyvezsda Dvoreckaja szerint arról tanúskodik, hogy a korabeliek már nem egyszerűen csak hivatali segédeszközt láttak az inventáriumban, de a szibériai történelem napjaikig tartó folytatását is.¹⁴⁵

A „Szibériai Évkönyv-kompozíció” harmadik redakciója, az ún. „Nariskin-féle szerkesztmény” 1694-ben készült Tobolszkban, I. Péter cár közeli rokona, Andrej Fjodorovics Nariskin kormányzása idején (1693–1694). A „Jeszipov-évkönyv” ekkor kapta azt a végső formáját, melyet „bővített szerkesztményként” (Jeszipovszkaja letopisz raszprosztranyonnoj redakcii) ismer a szakirodalom. A bővítés főként stílárius elemekre korlátozódott, koncepcionális kérdéseket nem érintett. A tobolszki vajdák tevékenységét tükröző bejegyzések a Nariskin korabeli eseményeket részletezték. A „Nariskin-féle szerkesztés” volt az utolsó redakció, amely során a „Szibériai Évkönyv-kompozíció” teljes struktúrája módosult. A XVIII. század folyamán végrehajtott további kiegészítések alkalmával az 1694-ig terjedő rész és a bevezetesként hozzácsatolt „bővített szerkesztésű Jeszipov-évkönyv” szövege érintetlenül maradt. A „Szibériai Évkönyv-kompozíció” ekkorra már elvesztette eredeti, hivatalos funkcióját, és a helytörténet iránti érdeklődést kielégítő historiográfiai alkotássá változott.¹⁴⁶

*

Szemjon Uljanovics Remezov (1642–1720 után), Szibéria első világi történetírója a tobolszki lokálpatrióta literátus réteg legtehetségebb tagjai közé tartozott. Szellemi fejlődését alapvetően meghatározták a családi hagyományok.

Nagyapját, Mojszejt 1628-ban száműzték az Urálon túlra. A kozák ötvenedest megbecsülték új lakóhelyén, gyorsan emelkedett a szolgálati ranglétrán. Szibériát következetesen „cárságnak”, a külön-

leges jogkörökkel fölruházott tobolszki vajdát „cárnak” titulálta. Élénken érdeklődött a Jermak-legendák iránt, kapcsolatot tartott az expedíció veteránjaival. Uljan nevű fia széles körű népies műveltségre tett szert. Juraj Križanic,* aki 1661–1676 között Tobolszkban töltött számkivetése idején rendszeresen vendégeskedett a Remezov-famíliánál, „asztrológusnak” és „jövendőmondónak” nevezte a sztrelec századost.¹⁴⁷

Szemjon Remezov prémadóbeszedéssel kezdte karrierjét, földmérőként és városépítőként folytatta, térképrajzolóként fejezte be. Közben freskókat és ikonokat is festett. Erdemei elismeréseként 1712-ben tobolszki nemesi rangot kapott. Szenvedélyesen szerette szülőföldjét. A megbízatásaival együtt járó gyakori utazgatások során néprajzi ismereteket, helytörténeti adatokat gyűjtött. Szolgálati célú traktátusai mellett ismertek irodalmi próbálkozásai, elsősorban az ún. „Remezov-évkönyv”.

A „Remezov-évkönyvet” (Remezovszkaja letopisz) 1734-ben Gerhard Friedrich Müller megvásárolta a szentpétervári akadémiai könyvtár számára.¹⁴⁸ Ettől kezdve egy sorban tartották számon az ún. „szibériai évkönyvekkel”.

A szerző illusztrációival díszített manuscriptum eredeti címe „Szibéria története” (Isztorija Szibirszkaja), de lapjai közé egy másik szöveg fragmentumait is beragasztották, mely a „Kunguri Évkönyv” (Letopisz Szibirszkaja kratkaja Kungurszkaja) elnevezést viseli. Alekszandr Andrejev szerint a „Remezov-évkönyv” 1696/97 körül, a

* Juraj Križanic (1618–1683) horvát szerzetes, tudós és misszionárius, a katolikus és ortodox egyház uniójának, a szláv népek egységének elkötelezett propagátora volt. Esméinek népszerűsítése érdekében előbb Ukrajnába (1659), majd Oroszországba utazott (1660). Tobolszki száműzetése alatt történeti, politikaelméleti, teológiai, grammatikai munkákat írt. Alekszej Mihajlovics cár halála után, 1677-ben Hildebrand von Horn dán diplomata közbenjárásának köszönhetően távozhatott Moszkvából. Vlnában telepedett le, ahol elkészítette „Historia de Sibiria” c. művét. A latin nyelvű kézirat egyik példányát Jan Sobieski lengyel királynak (1680), a másikat „kiszabadítójának” adresszálta (1681). A szöveg eljutott Nicolaas Witsenhez is, aki részleteket közölt belőle. In: Alekszejev M. P.: i. m. 445–448., 552–555., 565–566. o. Križanic „Szibéria története” a XIX. századig ismeretlen maradt az orosz kutatók előtt. Interpretációjában a Jermak-expedíció eseményei összecsengenek a „Remezov-” és a „Kunguri Évkönyv” folklorisztikus epizódjaival. Egyedülálló a IV. Ivánhoz eljuttatott kozáküzenet parafrázisa: „*ha a cár megbocsátja elkövetett bűneiket és megküldi a szükséges segítséget, akkor egy új országot szereznek neki*”. (Historia de Sibiria. In: Szibir v XVII veke. Szerk.: A. [A.] Tyitov. Moszkva, 1890. 122., 167. o.)

betoldás 1730–34 között keletkezett.¹⁴⁹ Jelena Gyergacsova-Szkop bizonyos értelemben a Remezovok „családi” vállalkozásának tekintette a krónikát, s összeállítását 1689/90 elé datálta, amit Leonyid Goldenberg megcáfolt.¹⁵⁰ Ruszlan Szkrinnyikov arra a következtetésre jutott, hogy a szövegek egyazon személy szellemi termékei, bár a kézírások eltérők.

Az 1703-as, Kungurba vezető szolgálati útja alkalmával Szemjon Remezov birtokába jutott egy helyi keletkezésű évkönyv, mely a kozákok szibériai hadjáratával kapcsolatos eseményeket az uráli folklór szellemében tárgyalta. „Szibéria története” nagy vonalakban már készen állt, amikor szerzője a kunguri lelet hatása alá került. Előbb interpolációkkal kiegészítette, majd a „Kunguri Évkönyvből” származó egész bekezdéseket illesztett a szövegébe. Ekkor került bele a másik cím is. Az alkotás elhúzódó, bonyolult folyamatának időkereteit Szkrinnyikov az 1690-es évek és az 1710-es évek közé helyezte.¹⁵¹

A „Remezov-évkönyvet” műfaji szempontból Jelena Gyergacsova-Szkop vizsgálta. Felhívta a figyelmet a kompozíció eklektikus jellegére: az első rész a Szibériai Kánság elfoglalásának kronológikus előadása az eseményeket kísérő csodák és égi jelek bemutatásával, míg a második a tett dicsőítése bibliai és hagiografikus párhuzamokkal.¹⁵² Remezov morális és filozófiai tanulságokat fogalmazott meg, Jermakot mintegy példaként állította a hatalmat gyakorlók elé.¹⁵³ Gyergacsova-Szkop érvei szerint a „Remezov-évkönyv” nem történetírói alkotás, hanem sajátos keveréke a hagiográfiának, illetve a mondai elemekkel átszőtt, évkönyvszerű formában előadott történelmi elbeszélésnek.¹⁵⁴ Remezov bizonyos kritikával kezelte ugyan forrásait, de nem hivatkozott rájuk a lapszéleken (mint pl. a – többek közt – kútfőként használt „Szinopszis”), és arra sem törekedett, hogy kifejezésre juttassa saját álláspontját az események értékelésével kapcsolatban, miként azt Vaszilij Tatyiscsev tette az „Orosz történelem” (Isztorija Rosszijszkaja) alapszövegéhez fűzött megjegyzéseiben.¹⁵⁵

Szemjon Remezov teljesítménye valóban avíttnak tűnik, ha a korabeli orosz (különösen, ha az európai) történetírás általános színvonalához hasonlítjuk. Remezov autodidakta literátus volt, a birodalom periferiáján élt, ahol az egyház sokkal egyöntetűbben uralta a kultúrát. Jelena Romodanovszkaja kutatásai azt igazolták, hogy a XVII. századi Szibériában közkézen forgó művek sorában – a liturgikus és teológiai témájú könyvek után – a hagiográfiák alkották a

legnagyobb csoportot.¹⁵⁶ A szentek életéről szóló írások, melyek középpontjában az ember mint idealizált hős állt, a belletrisztika szerepét is betöltötték.¹⁵⁷ A „Szibériai Évkönyv-kompozíció” narisikini redakciója (1694), a tomszki típusa (1707), az „akadémiai szerkesztése” (XVIII. sz. közepe) egyaránt „történelemnek” (*„Isztorija o Szibirsztjej zemli”*)¹⁵⁸ nevezi Jeszipov alkotását. A „Remezov-évkönyv” keletkezésének idején orosz Szibéria „történelme” csak a szájhagyomány és a „Jeszipov-évkönyv” formájában létezett. Szemjon Remezov éppen e két forrástípus elegyítésének módszerével kísérletezett, hogy írásba foglalja személyes üzenetét: a múlt arra int, hogy a barbárság csak összefogással, a keresztényi hitelvek gyakorlásával győzhető le, egy olyan vezető irányítása alatt, aki igényli és hallgat a bölcs tanácsokra.¹⁵⁹ A „Remezov-évkönyv” szerzői címe („Szibéria története”) arra enged következtetni, hogy alkotója az erkölcsi nevelésben látta a historikus művek feladatát. Remezov nem volt „tudós” történetíró, sem a szó mai, sem a XVII–XVIII. századi értelmében, de alkotása a „történeti” irodalom része, annak is szánta, és a kortársai is így fogták fel. Ennek alapján joggal tekinthetjük őt „történetírónak” is.

Szemjon Remezov az orosz kultúra szekularizálásának idején, a régi és az új éra határmezsgyéjén élt. Ruszlan Szkrinnyikov véleménye szerint a lázas alkotói útkeresésének és világnézeti fejlődésének jele, hogy a kezdetben tisztán hagiografikus jellegű művét a „Kunguri-évkönyvre” támaszkodva megkísérelte laicizálni. Az interpolációk, majd egész fejezetek betoldása megbontotta az eredeti kompozíció eszmei konzisztenciáját.¹⁶⁰

Szibéria meghódításának koncepciója a szerkesztés bonyolultsága miatt sikerült ellentmondásosra. A mű alap gondolata a „Jeszipov-évkönyv” szellemében fogant. Jermak krisztianizációs küldetését hangsúlyozta, és az orosz szentekhez tette őt hasonlatossá. A „Kunguri Évkönyv” profán részletei viszont szokványos zsákmányszerző portyának láttatják a történeteket. Sem az egyik, sem a másik megközelítésben nem jut kezdeményező szerep az államnak vagy a Sztroganovoknak. A „Remezov-évkönyv” végkicsengése harmonizál a vele egykorú „bővített redakciójú Jeszipov-évkönyv” ambivalens koncepciójával, de mindkét irányban (a megtért haramiavezér „Isten kiválasztottja”, illetve Jermak „hús-vér” népi figura) elmélyíti a főhős ábrázolását: az első esetben vallásos retorika, a másodikban életszerű részletek közbeiktatásával.

A „Remezov-évkönyv” kései keletkezésű elbeszélő forrásként

jelentős hatást gyakorolt a Jermak-expedíció történetével foglalkozó szakirodalomra.

1708-ban I. Péter kívánságára megbízták Fjodor Polikarpovot, a moszkvai nyomda nagy műveltségű igazgatóját, hogy írja meg Oroszország történetét. A mű 1716-ra elkészült, de nem nyerte el az uralkodó tetszését, és kiadatlan maradt. Vele egy időben (1715 körül) Alekszej Mankijev, az orosz birodalom svédországi követének személyi titkára is kísérletet tett egy összefoglalás elkészítésére. „Az orosz történelem magva” (Jadro Rosszijszkoj isztorii) c. munkája 1770-ig kéziratban terjedt,¹⁶¹ akkor Gerhard Friedrich Müller fáradozásának köszönhetően kinyomtatták. A IV. könyv harmadik fejezete tárgyalja Kazany, Asztrahany és Szibéria meghódítását. Mankijev mintegy szintetizálta a XVII. században e tárgyban fölhalmozott, folklorisztikus elemekkel átszótt ismereteket:

„A doni szabad kozákok atamánjukkal, Jermakkal kivonultak a Volgára, ahol nagy csőcseléket alkotva raboltak és fosztogattak... Ioann Vasziljevics cár seregeket küldött ellenük... Jermak meghallván, hogy közelednek a moszkvai ezredek... fölkerelkedett... és a Káma folyóhoz ment... ahol a Sztroganov urak laktak... Sztroganov a kozákok jöttétől megrettenve, nehogy tönkretegyék... rábeszélte őket, hogy vonuljanak a Szibériai Cárság ellen, hódítsák meg a moszkvai birodalom és az uralkodó dicsőségére, s ezzel... bűnüket jóvá téve az uralkodó haragját elvegyék. Így hát Sztroganov mindenféleképpen ellátta Jermakot és útjára bocsátotta... Szibir bevétele után Jermak... elküldte Groza atamánt és néhány kozákokat, hogy vigyék meg a jó hírt az uralkodónak, de már Ioann Vasziljevics cár halála után érkeztek...”¹⁶²

*

A „históriás ének” (isztoriceszskaja pesznya) virágkora Oroszországban a XVI. század közepére – XVII. századra tehető. Ez az elbeszélő népköltészeti alkotás a hősi ének (bilina) tág időkeretével és általános formáival szemben konkrét történelmi eseményhez, személyhez, helyszínhez kötődött, cselekménye azonban a fantázia szüleménye volt, egyes részleteiben pedig túllépett a történelmi hitelesség határain. A Jermak-ciklus elsősorban a kozákok lakta periferián, a Don, az Alsó-Volga, a Tyerek, az Urál és Nyugat-Szibéria vidékein terjedt el, de ismerték Észak- és Közép-Oroszországban, valamint a Volga középső folyásánál fekvő tájakon is.¹⁶³

A ciklus legnépszerűbb szüzséjében Jermak beszédet mond a kozáktanács előtt. Keresi a kiutat a hatalommal kialakult konfliktushelyzetből. Az egyik változatban azt javasolja, hogy meneküljenek a „szabad földekre” (Tyerek, Kuma), ahol a csapat elrejtőzhet a cári sereg elől. A másikban arra buzdítja társait, hogy engeszteljék ki az uralkodót Szibéria meghódításával. A hadjárat részleteiről azonban semmit sem tudunk meg.¹⁶⁴ A káni székhely bevételeiről mindig csak jövő időben esik szó.¹⁶⁵

Az egyetlen kivétel a Kirsza Danyilov-féle kötetből ismert „Jermak elfoglalta Szibirt” (Jermak vzsja Szibir) c. darab. Sajátossága abban rejlik, hogy két különböző műfajhoz tartozó komponensből áll. A történelmi ének egy regeszerű elbeszélésben folytatódik. A verses és a prózai forma együttesen alkotja a kompozíciót.¹⁶⁶ Az előbbi a hadjárat okát és az uráli átkelést, míg az utóbbi a Szibériában, illetve Moszkvában történt eseményeket adja elő.

A kézzel írt daloskönyv feltehetően az 1740–1760 közötti időben, valahol Nyugat-Szibéria déli körzeteiben készült.¹⁶⁷ Borisz Putyilov szerint „Kirsza Danyilov”, akinek kiléte ismeretlen, csupán lejegyezte a Jermakról hallott énekeket. Előzetes és átgondolt terv nélkül illesztette azokat a gyűjteményébe.¹⁶⁸ Ezzel szemben Alekszandr Gorelov arra a következtetésre jutott, hogy a kötet a XVIII. század elején keletkezett egy szibériai vándorénekes (szkomoroh) keze alatt, aki tudatosan válogatta össze és folyamatosan csiszolta repertoárját. A Jermak-ciklus itt szereplő darabjainak egymás mellé helyezésével Kirsza egy poetikus életrajzi „trilógiát” alkotott. (Ennek része a „Jermak elfoglalta Szibirt”.) A trilógia alapanyagát az uráli és a Tobol menti folklórból merítette.¹⁶⁹

A „Jermak elfoglalta Szibirt” c. mű többretegű. Különböző időben és más-más helyen született népköltészeti alkotások összeoldásából jött létre, valamikor 1630 után. A prózai rész elmeséli, hogy „Koromisev”-nek hívták a „perzsa” követet, akinek meggyilkolása miatt a kozákok Szibériába menekültek, ahol Jermak a „Jenyiszej” folyóban lelte halálát a koti tatárokkal vívott küzdelemben.¹⁷⁰ Iván Karamisev bojár, a cár megbízottja valóságos személy volt. 1630-ban ölték meg a doni kozákok.¹⁷¹ A Jenyiszej vidékén egy másik Jermak nevű atamán tevékenykedett, Jermak Osztafjev, aki 50 fős csapata élén a koti tatárok szállásterületén 1628-ban erődített épített.¹⁷² A verses rész azon epizódja, mely „Grigorij Grigorjevics Sztroganovnak” az expedíció előkészítésében játszott szerepére utal, igen közel áll az

uráli néphagyományt tükröző „Kunguri Évkönyvhöz”.¹⁷³ (A kozákok mindkettőben „zsákmányolták”, nem pedig „kapták” a portyához szükséges készleteket.)

A Jermak-ciklus „szibériai” dalaiban a kibékülés óhaja a cári hatalommal már a kozákok útnak indulása előtt megfogalmazódik.¹⁷⁴ A „Jermak elfoglalta Szibirt” c. alkotásban viszont az atamán nem a kánság feldulására, hanem a Sztroganov-birtok „meglátogatására” invitálja társait, és csak Kücsüm fogságba ejtése után fordul a trónhoz. Jermak akkor Moszkvába zarándokol, ahol térdre borul a cár előtt. Hőstette kiengeszteli az uralkodót. IV. Iván megjutalmazza az egykori rablóvezért, és megbízza, hogy térjen vissza Szibériába összegyűjteni a kincstárnak járó adót. Jermak a feladat teljesítése során egy szerencsétlen baleset következtében leli halálát. (A küzdelem hevében a Jenyiszejbe fullad.) Idealizált figurája példát mutat a társadalomba integrálódni kívánó kitaszítottak számára.

Kirsa Danyilov „repertoárja” még két kozák históriás éneket tartalmazott, melyek az észak-ázsiai orosz uralom kiterjesztésének állítottak emléket. Sem a „Szibéria peremén, a douri oldalon”* (Vo szibirszkoj ukrainye, vo Dourszkoj sztoronye), sem a „Szelenginszki kozákok hadjárata” (Pohod szelenginszkim kazakam)** nem vált ismertté az Urál európai felén.¹⁷⁵ Hiányzik belőlük az a szociális töltet és a „jó cár” illúzió, ami a Jermak-ciklus dalait oly népszerűvé tette. Az atamán alakja a népi hősök egész sorának nyitott utat az orosz folklórban. Sztyenka Razin népköltészeti ábrázolásának bizonyos elemei utóbb keveredtek a Jermak-hagyománnyal.

Szibéria meghódításának „demokratikus” koncepciója gyökeresen eltért a „hivatalostól”. Teljességgel nélkülözte a krisztianizációs aspektust, passzív szerepre kárhóztatta a Sztroganovokat, hallgatott a vajdák közreműködéséről, viszont piedesztálra állította Jermakot. A hódítás sikere ebben a kontextusban a cár és a nép – bojárok feje fölött átnyúló – összefogásának köszönhető.

*

* Valóságalapja egy 1655-ben lezajlott ostrom. In: Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenija. 451. o.

** Valóságalapja egy 1691-es sikertelen portya. In: uo. 448. o.

A XVI. század végén – XVII. század folyamán Oroszországban öt különböző koncepció született Észak-Ázsia meghódításáról. Közülük egy-egy kül-, illetve belpolitikai célokat szolgált, hivatalos, illetve hivatalos jellegű állásfoglalás volt (követutasítások; „Új Évkönyv”). A szibériai egyházmegye tekintélyét megerősíteni kívánó ábrázolás a providencializmus szellemében fogant („Jeszipov-évkönyv”). Partikuláris érdeket fejezett ki a szolvicssegodszkajai kereskedőház nézőpontja („Sztroganov-évkönyv”). A szociális konfliktusok idealisztikus megoldásának vágya tükröződött a néphagyomány reflexiójában („Jermak elfoglalta Szibirt”).

Az említett koncepciók közül három a történeti irodalom részeként keletkezett, csaknem azonos időszámban („Új Évkönyv” – 1630 körül; „Jeszipov-évkönyv” – 1636; „Sztroganov-évkönyv” – 1630/40-es évek). A jelenség magyarázata két okra vezethető vissza. Egyrészt a történeti emlékezés paradigmaváltására, azaz a narratív műfajok fontosságának előtérbe kerülésére, másrészt Szibéria megnövekedett gazdasági-politikai súlyának felismerésére, amit a hatalmas ország rész irányításának önálló kormányzókba szervezése (1637) jelez. A három évkönyv együttesen, de nem egyenlő mértékben alkotta azt a fundamentumot, amelyre az észak-ázsiai konkvisztát bemutató kompilációk az elkövetkező évtizedekben támaszkodtak. A helytörténeti jellegű ismeretanyagban gazdag, ideologikus „Jeszipov-évkönyv”, illetve a Romanov-ház érdekeit kifejező félhivatalos „Új Évkönyv” vált a téma földolgozásának mértékadó kútfőjévé. A bennük kifejtett két ellentétes szemlélet kezdetben párhuzamosan gyakorolt befolyást az évkönyvirodalomra, majd az 1680/90-es években szinkretikus egységbe olvadt a moszkvai, valamint a tobolszki egyházi és világi hivatalnokok keze alatt („Számadáskönyv”; „Szibériai Évkönyv-kompozíció”). A „Sztroganov-évkönyv” hatása csekély maradt. Nem került bele a kódexmásolási munkálatok fő áramlatába. Koncepcióformáló erőre tett szert viszont az a kétféle látásmód, melyet a történetírásen kívüli tényezők inspiráltak. A Követi Kormányzók doktrínája a moszkvai udvari évkönyvkészítés műhelyén keresztül éreztette hatását az „Új Évkönyv”-típusú krónikarészletekben. A folklór színes epizódokkal gazdagította a Jermak-irodalmat, különösen az államigazgatástól és az egyháztól független kezdeményezésre született elbeszélésekben („Kunguri Évkönyv”; „Szibériai állam új földjeinek leírása”). Külföldön az Urálontúl meghódításának nem hivatalos forrásokból származó „apokrif” válto-

zatai terjedtek (Massa, Reutenfels,* Križanic, Witsen, Berge, Ides**).¹⁷⁶

A XVII. sz. folyamán – XVIII. század elején a tradicionális társadalom és a középkorias műveltség válságának elmélyülésével megváltozott a múlt megörökítésének szociokulturális funkciója Oroszországban. A történetírásnak többé nem azt a szerepet tulajdonították, hogy dinasztikus és korporatív érdekeket legitimálva befolyásolja a kollektív emlékezést, hanem az individualizált irodalmi tevékenység¹⁷⁷ egyik formájaként fogták föl. Megjelentek az „auktorok” jegyzete művek. Szemjon Remezov erkölcsi intelmeket csomagolt Jermak hőstettének elbeszélésébe, Alekszej Mankijev hazája dicsőséges történetét írta meg. A megváltozott társadalmi igények és a nyugati kulturális hatás eredőjeként kialakuló újfajta „isztorija” még nem tekintette feladatának a viselt dolgok tudományos igényű rekonstruálását. Mintának a XVI. századi humanista történetfelfogást választotta, amelybe a megkésett recepció miatt a korai felvilágosodás egyes elemei vegyültek.¹⁷⁸ A szerzők továbbra is prekonceptiók alapján dolgoztak, attól függően, hogy miben látták mesterségük és a konkrét munka célját. (E szemlélet meghaladásának első – sikertelen – kísérlete Vaszilij Tatyiscsev nevéhez fűződik.)

Noha Jermak kalandjának színhelyei csak Kücsüm kánságát és függő részeit foglalták magukban (az Irtis és az Ob vízgyűjtő területét) az atamán mégis úgy élt a köztudatban és úgy került be az auktorizált irodalmi történetírásba mint az Uráltól az Ohotszki-tengerig húzódó végtelen vadon meghódítója. Ennek módszertani (a kompilációk készítemi technikájából adódó függés a rendelkezésre álló forrásoktól) és szemantikai (a földrajzi fogalom jelentéstartalmának folyamatos bővülése) okokon kívüli magyarázata is van.

* Jacob Reutenfels „De rebus Moschovitis” c. kompilációja 1680-ban jelent meg Padovában. A kurlandi nemes 1670–1672 között két évet töltött Moszkvában. Szerinte egy „haramia” hódította meg Szibériát maroknyi fegyveres élén, hogy kegyelmet nyerjen. In: Alekszejev M. P.: i. m. 383–388. o.

** Evert Isbrand Ides dán alattvaló az orosz udvar megbízásából Kínában járt (1692–1695). Útinaplójának Szibériára vonatkozó egyes részleteit németül 1696-ban, latinul 1697-ben publikálták. A teljes szöveget 1704-ben Witsen adta ki hollandul, saját szerkesztésében. In: Andrejev A. I.: Ocserki. Vip. 1. 83. o. Ides az uráli szájhagyományra támaszkodva kommentálta Jermak és a Sztroganovok kapcsolatát. Sorait Gerhard Friedrich Müller teljességgel cáfolta. In: Miller G. E.: Isztorija Szibiri. T. 1. 214. o.

A tárgykörben született egyetlen elbeszélő mű sem rendelkezett olyan explicit és szuggesztív koncepcióval, mint a „Jeszipov-évkönyv”, mely a krisztianizációt tette vezérfonalává. A Gondviselés Jermakot választotta a misszió beteljesítésére. A küldetés eredményessége – mint befejezett tény – kizárta, hogy az egyház újabb „hősöket” emeljen be a normatizált történeti emlékezetbe. A kormányzat politikai kérdésnek, a helyi bürokrácia a hivatalvezetői érdek megörökítése eszközének tekintette az évkönyvírás. Ez az attitűd nem engedett teret a jelentőségükben Jermakéhoz mérhető tetteket végrehajtott többi plebejus származású konkvisztádor (mint Pjotr Beketov, Jakutszk megalapítója vagy Jerofej Habarov, az Amur-vidék meghódítója) számára. A kéziratos convolutusokban¹⁷⁹ Jermak lebilincselő történetéhez az urálintúli helyőrségek alapításáról szóló száraz évkönyvbejegyzések csatlakoztak, azt a hamis benyomást keltve korabeli olvasójukban, hogy egész Szibéria megszerzése az atamán érdeme.

A „Jeszipov-évkönyv” és az „Új Évkönyv” koncepcionális közelítése azzal a szándékkal indult, hogy Észak-Ázsia elfoglalása beilleszthető legyen az orosz tematikával bővített világtörténetekbe („specifikus összetételű” kronográfok). A szibériai tatár kánság szétzúzása egy sorba került a kazanyi és az asztrahanyi fölszámolásával (Fjodor Gribojedov). Kazany és Asztrahany megszerzése 1552-ben, illetve 1556-ban az első alkalmak voltak, amikor Moszkva nem keleti szláv államalakulatokra terjesztette ki hatalmát. Az Urálon túli expanzió krisztianizációs legitimitációt kapott. A Jermakportya témáját földolgozó, Szibérián kívül keletkezett elbeszélések elsősorban a „Jeszipov-évkönyv” krónikacsaládjához tartozó munkák ismeretanyagára támaszkodtak. Amikor a providencializmus korszerűtlenné vált – úgyis mint pusztán az irodalmi tradíciónak adózó kifejezési eszköz – végleg kiszorult a történetírásból. Helyét a hivatalos jellegű művekben („Új Évkönyv” típusú forrásrészletek) és a folklórban gyökeredző koncepció vette át.

Az újfajta („irodalmi”) történetírás alapelveinek tisztázására tett kísérletek Oroszországban a XVII. sz. végén – XVIII. sz. elején¹⁸⁰ egybeestek a „Szibériai Évkönyv-kompozíció” funkcióváltozásával (történelmi tárként percipiálódásával) és a birodalom távol-keleti határainak konszolidálódásával (nyercsinszki béke). A párhuzamosan zajló folyamatok kölcsönhatása az észak-ázsiai birtokgyarapodás vonatkozásában odavezetett, hogy Jermak szerepének meg-

ítélése a köztudatban és az auktorizált történetírásban egyaránt hipertrofikus jelleget öltött. Mankijev mintegy szintetizálta a XVII. században fölhalmozott tudást hazája történelméről. Szibéria meghódításának XVIII. század elejére kialakult „irodalmi” koncepciója egy hosszú és bonyolult szociokulturális fejlődés végeredménye.

JEGYZETEK AZ I. FEJEZETHEZ

¹ **Lavrentyjevszkaja letopisz.** In: PSZRL. T. I. Moszkva, 1962. 4., 234–235., 445. oszlop.

² **Zserebcov L. Ny.:** Isztoriko-kulturnie vzaimootnosenyija komi sz szoszednyimi narodami. Moszkva, 1982. 177. o.

³ **Gramoti Velikovo Novgoroda i Pszkova.** Moszkva–Leningrád, 1949. 9., 11., 12. o.

⁴ **PSZRL.** T. V. Szankt-Petyerburg, 1851. 256. o.

⁵ Lásd a „Nyikanorovszkaja letopisz” részeként. In: **PSZRL.** T. 27. Moszkva–Leningrád, 1962. 94. o.

⁶ **Russzkije letopiszi.** T. 8. Moszkovszkij letopisznij szvod konca XV veka. Rjazany, 2000. 321. o.

⁷ **Limonov Ju. A.:** Pervoje upominanyije o Szibiri v russzkij isztocsnyikah. In: Izv. SZO AN SZSZSZR. Szerija obscsesztvennih nauk. 1967/1. Vpuszk 1. 115–116. o.

⁸ **Usztyjuzsszkij letopisznij szvod** (Arhangelogorodszkij letopiszec.) Moszkva–Leningrád, 1950. 94. o.

⁹ **Preobrazsenszkij A. A.:** Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI – nacsale XVIII veka. Moszkva, 1972. 45. o.

¹⁰ **Bahrusin Sz. V.:** Naucsnie trudi. T. III. Cs. 2. Moszkva, 1955. 86–87. o.

¹¹ **Knyiga bolsomu csertyezsu.** Moszkva–Leningrád, 1950. 50., 168., 170. o.

¹² **Bojarsinova Z. Ja.:** Naszelenyije Zapadnoj Szibiri do nacsala russzkoj kolonyizacii. Tomszk, 1960. 132–148. o.

¹³ **Isztorija Szibiri sz drevnyejsih vremjon** do nasih dnejev v pjaty tomah. T. I. Drevnyjaja Szibir. Leningrád, 1968. 368. o.; **Tomilov Ny. A.:** Tyjurkojazicsnoje naszelenyije Zapadno-Szibirszkoj ravnyini v konce XVI – pervoj csetvertyi XIX vv. Tomszk, 1981. 68. o.

¹⁴ **Epistola fratris Iohancae Hungari** O. F. M. ad Ministrum generalem, Fr. Michaelem Caesenatem. In: Archivum Europae Centro-Orientalis. Tome III. Fasc. 1–4. Bp., 1937. p. p. 49., 50. (Közli Bendefy László.) Köszönettel tartozom Dmitrij Szemusinnak, aki felhívta figyelmemet a forrásra. – Sz. S.

¹⁵ **Alekszejev M. P.:** Szibir v izvesztyijah zapadno-jevropeszkij putyeszestvennyikov i piszatyeej. 2-oje izd. Irkutszk, 1941. 54. o.

¹⁶ **Bojarsinova Z. Ja.:** i. m. 103–111. o.

¹⁷ **Miller G. E.:** Isztorija Szibiri. T. I. Moszkva–Leningrád, 1937. 195. o.; **Bahrusin Sz. V.:** Naucsnie trudi. T. III. Cs. 1. Moszkva, 1955. 144. o. Szemjon

Remezov a települést „Kaslik”-nak nevezi. In: *Szibirszkija letopiszi*. Szankt-Petyerburg, 1907. 318. o.

¹⁸ **Preobrazsenszkij A. A.**: Ural i Zapadnaja Szibir. 45. o.

¹⁹ **Knyiga Sztyepennaja carszkovo rodoszlovija, szogyerzsascsaja Isztoriju Rosszjiszkuju**. Izdal G. F. Miller. Cs. 2. Moszkva, 1775. 286. o.; PSZRL. T. XXI. (Vtoraja polovina.) Szankt-Petyerburg, 1913. 664. o.

²⁰ Az ún. „opalnaja gramota” szövegét közli **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 342–343. o.

²¹ A polémia ismertetését lásd **Szili Sándor**: Szibéria meghódításának néhány kérdéséről az 1970/80-as évek szovjet történészvitáiban. In: Világtörténet. 1986/1–2. 101–110. o. További adalékok: **Preobrazsenszkij A. A.**: Nyekotorie itogi i szpornie voproszi izucsenyija nacsala priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Isztorija SZSZSZR. 1984/1. 101–118. o.; **Szkrinnyikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 2-oje izd. iszpr. i dop. Novoszibirszk, 1986. 319 o.

²² **Isztorija Szibiri sz drevnyejsih vremjon do nasih dnejev v pjatyi tomah**. T. II. Szibir v szosztave feodalnoj Rosszii. Leningrád, 1968. 27–31. o.

²³ **Szkrinnyikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 45., 168., 234–235. o.

²⁴ Az erről rendelkező uralkodói oklevél szövegének közlése **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 343–344. o.

²⁵ A moszkvai állam területe a XVI. sz. elején 2,8 millió négyzetkilométer, a XVIII. sz. elején 16 millió négyzetkilométer volt. Ebből 4 millió négyzetkilométer az európai országrész. [**Vodarszkij Ja. Je.**: Naszelenyije Rosszii za 400 let (XVI – nacsalo XX vv). Moszkva, 1973. 23. o.]

²⁶ A szláv lakosság lélekszáma Szibériában a XVII. sz. utolsó negyedében 180 ezer, 1710-ben 260 ezer, 1719-ben 380 ezer főre becsülhető. [**Vodarszkij Ja. Je.**: Csiszlennoszty russzkovo naszelenyija Szibiri v XVII–XVIII vv. In: Russzkoje naszelenyije Pomorja i Szibiri (period feodalizma). Moszkva, 1973. 213. o.]; A szibériai őslakosok összlétszáma a XVII–XVIII. sz. fordulóján 260 ezer fő lehetett. Közülük a XVII. sz. folyamán mintegy 160 ezer került orosz uralom alá. (**Dolgh B. O.**: Rodovoj i plemennoj szosztav narodov Szibiri v XVII v. Moszkva, 1960. 615–617. o.); A moszkvai állam népessége – a bennszülöttek nélkül – 1678-ban kb. 10-11 millió, 1719-ben 15,6 millió. (**Vodarszkij Ja. Je.**: Naszelenyije Rosszii za 400 let. 24. o.; Uő.: Naszelenyije Rosszii v konce XVII – nacsale XVIII veka. Moszkva, 1977. 192. o.)

²⁷ **Alekszejev M. P.**: i. m. 98., 165–166. o.

²⁸ Az orosz diplomáciai iratok elemzése Szibéria meghódításának interpretációja szempontjából először önálló tanulmány formájában jelent meg, majd változatlan tartalommal **Preobrazsenszkij** doktori disszertációjának fejezeteként. **Preobrazsenszkij A. A.**: Russzkije gyiplomatycieszkije dokumenti vtoroj polovini XVI v. o priszojegyinyenyii Szibiri. In: Isszledovanyija po otyecsesztvennomu isztocsnikovogyenyiju. Moszkva–Leningrád, 1964. 383–390. o.; Uő.: Ural i Zapadnaja Szibir. 44–55. o.

²⁹ **PDSZ**. Cs. I. Szankt-Petyerburg, 1851. 922. oszlop.

³⁰ **Preobrazsenszkij A. A.**: Ural i Zapadnaja Szibir. 48. o.

³¹ Uo. 49. o.

³² Uo. 53. o.

³³ Uo. 53. o.

³⁴ PDSZ. Cs. II. Szankt-Petyerburg, 1852. 989. oszlop.

³⁵ **Preobrazsenszkij A. A. – Morozova L. Je. – Gyemidova N. F.:** Pervie Romanovi na Rosszijszkom presztole. Moszkva, 2000. 42–43., 70–71. o.

³⁶ **Isztocsnjykovegyenyije:** Tyeorija, isztorija, metod, isztocsnjyki Rosszijszkoj isztorii. Moszkva, 1998. 208. o.

³⁷ **Lihacsov D. Sz.:** Russzkije letopiszi i ih kulturno-isztoriczeszkoje zna-csenyije. Moszkva–Leningrád, 1947. 373. o.; **Szkrinnyikov R. G.:** Isztorija Rosszijszkaja IX–XVII vv. Moszkva, 1997. 360. o.

³⁸ **Szkrinnyikov R. G.:** Carsztvo tyerrora. Szankt-Petyerburg, 1992. 526–527. o.

³⁹ **Lihacsov D. Sz.:** Russzkije letopiszi. 375–376. o.

⁴⁰ **Szolodkin Ja. G.:** Isztorija pozdnyevo russzkovo letopiszanyija. Moszkva, 1997. 38., 161. o.

⁴¹ **Koreckij V. I.:** Szoloveckij letopiszec konca XVI v. In: Letopiszi i hronyiki 1980. Moszkva, 1981. 223., 227–228. o.

⁴² Uo. 240. o.; Ugyanezt a részletet mint évkönyvkompiláció részét lásd: **Isztoriczeszkij arhiv.** T. VII. Moszkva, 1951. 228–229. o. (A forrást közli Mihail Tyihomirov.)

⁴³ Az opricsnyina miatt tiltakozó Filipp metropolita elleni koncepció perhez az egyházfő „anyakolostora” (Szoloveckij) szerzeteseinek meghurcolása révén csikartak ki terhelő vallomásokot 1567-ben. A IV. Iván parancsára meggyilkolt Filipp földi maradványait a Romanovok trónra kerülésétől kezdve a Szoloveckij-kolostorban őrizték, amíg Nyikon pátriárka 1652-ben Moszkvába nem hozatta. IV. Iván 1570 telén vérfürdőt rendezett Novgorodban. (**Szkrinnyikov R. G.:** Carsztvo tyerrora. 324–326., 339., 362., 372–374. o.; Uő.: Isztorija Rosszijszkaja. 438–439. o.)

⁴⁴ Isztorija SZSZSZR. 1968/4. 128–129. o. (A forrást közli Vagyim Koreckij.)

⁴⁵ A keletkezés idejéről kifejtett eltérő véleményeket összefoglalja **Szolodkin Ja. G.:** i. m. 58., 64. o.

⁴⁶ **Piszkarjovszkij letopiszec.** In: Matyeriali po isztorii SZSZSZR. T. II. Dokumenti po isztorii XV–XVII vv. Moszkva, 1955. 13. o. Más vélemény szerint az eredeti alkotásnak tekinthető szövegrész a XVI. sz. közepe – XVII. sz. eleje közötti időszakot fogja át, a két szibériai vonatkozású bejegyzés (1616/17-ből és 1620/21-ből) pedig nem utólagos hozzáírás, hanem az eredeti szöveg része. (**Szolodkin Ja. G.:** i. m. 62–63., 67. o.)

⁴⁷ **Piszkarjovszkij letopiszec.** 13–14. o. (Megerősíti **Szolodkin Ja. G.:** i. m. 67. o.)

⁴⁸ **Piszkarjovszkij letopiszec.** 88. o.; **PSZRL.** T. 34. Moszkva, 1987. 195. o.

⁴⁹ A Mihail Fjodorovics korában lezajlott konszolidációs folyamat egyes aspektusainak magyar nyelvű áttekintését lásd **Gebei Sándor:** A Romanov-uralom konszolidációjának néhány problémája. In: Századok. 1980/1. 53–58. o.

⁵⁰ **PSZRL.** T. 36. Cs. 1. Moszkva, 1987. 147. o.

⁵¹ **Dvoreckaja Ny. A.:** Oficialnaja i folklornaja ocenka pohoda Jermaka v XVII v. In: TODRL. T. XIV. Moszkva–Leningrád, 1958. 330–331. o.

⁵² **Miller G. F.:** Isztorija Szibiri. T. II. Moszkva–Leningrád, 1941. 68–73. o.

⁵³ A halottak lelki üdvéért fohászokodó imákhoz Novgorodban készített névjegyzékek (szünokdionok) jellemző sajátossága a történelmi események iránti megkülönböztetett figyelem, amivel mintegy „megindokolják” a megemlékezés

jogosságát az adott személyről. Kiprian a novgorodi egyházmegyéhez tartozó hutinyi kolostor apátja volt szibériai kinevezése előtt. (**Romodanovszkaja Je. K.**: Russzkaja lityeratura v Szibiri pervoj polovini XVII v. Novoszibirszk, 1973. 39. o.)

⁵⁴ **Szinogyik Jermakovim kazakam.** In: PSZRL. T. 36. Cs. 1. 380–381. o. A „Jermak-kozákók szünokdionját” mint önálló szövegelemként Jelena Romodanovszkaja fedezte fel. **Romodanovszkaja Je. K.**: Szinogyik Jermakovim kazakam. In: Izv. SZO AN SZSZSZR. Szerija obscsesztvennih nauk. Vpuszk 3. 1970/11. 14–21. o.

⁵⁵ Az ún. „szibériai évkönyvek” két legfontosabb **forráskiadása**: Szibirszkija letopiszi. Szankt-Petyerburg, 1907. XXXVIII+397+21 o.; PSZRL. T. 36. Szibirszkije letopiszi. Cs. 1. Gruppa Jeszipovszkoj letopiszi. Moszkva, 1987. 382 o.

⁵⁶ A „szibériai évkönyvek” sztemmakutatásának leglényegesebb publikációi: **Bahrusin Sz. V.**: Szibirszkoje letopiszanyije. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. Moszkva, 1927. 1–35. o. (Ugyanez posztumusz megismételve a „Voprosz o priszojegyinyenyii Szibiri v isztorieszskoj lityerature” című tanulmány részeként. In: Naucsnie trudi. T. III. Cs. 1. 17–52. o.); **Lihacsov D. Sz.**: Russzkije letopiszi. 391–418. o.; **Dvoreckaja N. A.**: Arheograficseszki obzor szpizskov povesztjej o pohogye Jermaka. In: TODRL. T. XIII. Moszkva–Leningrád, 1957. 467–482. o.; Uő.: Oficialnaja i folklomaja ocenka pohoda Jermaka v XVII v. 330–334. o.; **Andrejev A. I.**: Ocserki po isztocsnikovegyenyiju Szibiri. Vpuszk 1. (XVII vek). 195–259. o.; **Gyergacsova-Szkoop Je. I.**: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri XVII veka. Szverdlovszk, 1965. 93–151. o.; **Romodanovszkaja Je. K.**: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 36–125. o.; Uő.: Letopisznie isztocsniki o pohogye Jermaka. In: Izv. SZO AN SZSZSZR. Szerija obscsesztvennih nauk. Vpuszk 3. 1981/11. 21–26. o.; **Dvoreckaja N. A.**: Szibirszkij letopisznij szvod (vtoraja polovina XVII v.). Novoszibirszk, 1984. 135 o.; **Szkrinnyikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 12–80. o.; **Lavrentyjev A. V.**: Izvesztija o Szibiri v russzkih isztorieszskih szocsinyenyijah XVII veka i ih isztocsniki (Novij letopiszec, Szvod 1652 goda, Latuhinszkaja sztyepennaja knyiga). In: Isszledovanyija po isztocsnikovegyenyiju isztorii SZSZSZR XIII–XVIII vv. Moszkva, 1986. 118–141. o.; **Pregyiszlovije.** In: PSZRL. T. 36. Cs. 1. 3–31. o.; **Vovina V. G.**: K voproszu o szibirszkih sztatyjah Novovo letopiszca. In: Lityeratura i klasszovaja borba epohi pozdnyevo feodalizma v Rosszii. Novoszibirszk, 1987. 58–69. o.; Uő.: Novij letopiszec i szpornie voproszi izucsenyija pozdnyevo russzkovo letopiszanyija. In: Otyecsesztvennaja isztorija. 1992/5. 126–127. o.

⁵⁷ Szavva Jeszipov arra hivatkozik, hogy művét egy korábbi évkönyv kibővítésével készítette. (PSZRL. T. 36. Cs. 1. 72. o.)

⁵⁸ Alekszandr Ignatyjevics Andrejev, Nagyvezsda Dvoreckaja és Ruszlan Szkrinnyikov véleménye szerint a hipotetikus „Korai Tobolszki Évkönyv” (Kratkoje opiszanyije o Szibirsztjejei zemli) két kései keletkezésű szövegben őrződött meg. Az egyik az 1680-as évek végéről származik, és „Jeszipov-évkönyv a Golovin-féle másolatból” elnevezés alatt megjelent a „Szibériai évkönyvek” c. kötetben (**Szibirszkija letopiszi.** 307–311. o.). A másik, az ún. „Schlözer-féle szerkesztmény” (1730) az Oroszországi Tudományos Akadémia szentpétervári könyvtárának kéziratárában található. (**Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 211. o.; **Dvoreckaja N. A.**: Arheograficseszki obzor szpizskov povesztjej o pohogye Jermaka. 478., 482. o.; **Szkrinnyikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 13. o.)

⁵⁹ Szövegközlés: **Szibirszkija letopiszi.** 261–270. o. és **PSZRL.** T. 36. Cs. 1. 32–41. o.; Jelena Gyergacsova-Szko, illetve Alekszandr Lavrentyjev a „Rumjancev-évkönyvet” véli olyan szerkesztménynek, amely a legteljesebben megőrizte a „Korai Tobolszki Évkönyv” szövegét. (**Gyergacsova-Szko Je. I.** : Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 124. o.; **Lavrentyjev A. V.**: i. m. 119. o.; **PSZRL.** T. 36. Cs. 1. 4. o.) Ellentétes véleményt fogalmazott meg Jelena Romodanovszkaja. A „Rumjancev-évkönyv” szerinte a „Jeszipov-évkönyv” rövidített változata. Azzal a céllal készült, hogy beillesse egy összorosoz tematikájú évkönyv-kompozícióba. (**Romodanovszkaja Je. K.**: Letopisznie isztocsnjiki o pohogye Jermaka. 24. o.) A „B-típusú Rumjancev-évkönyv” szövege megegyezik az 1652-es pátriárkai évkönyv-kompozíció (Szvod 1652 goda) szibériai vonatkozású részeivel. (**Lavrentyjev A. V.**: i. m. 119. ; **PSZRL.** T. 36. Cs. 1. 5. o.)

⁶⁰ A „Rövid leírás szibériai földről” c. műben olvasható sorok („*mások pedig szétfutottak a Volgán föl, mint a farkasok. Közülük Makszim Sztroganov hívására elmenekült 600 ember*”) megegyeznek az „Új Évkönyv” vonatkozó részletével. (**Szibirszkija letopiszi.** 308. o.; **PSZRL.** T. XIV. 33. o.) A „Jeszipov-évkönyv”, mely szintén a „Korai Tobolszki Évkönyvre” támaszkodva készült, 540 főben adja meg a Jermak-kozákok létszámát. (**PSZRL.** T. 36. Cs. 1. 50. o.) Ugyanezt a nagyságrendet ismeri a „Rumjancev-évkönyv” is. (Uo. 32. o.) Makszim Sztroganov neve nem szerepel sem a „Jeszipov-”, sem a „Rumjancev-évkönyvben”. A „Rumjancev-évkönyv” szerzőjének megjegyzése („*mások azt írják*”, hogy a kozákokat „*elhívták*” a Volgáról) az „Új Évkönyvre” és a „Sztroganov-évkönyvre” utal. (Uo. 32. o.) A fentiekből következően a „Rövid leírás szibériai földről”, illetve a „Rumjancev-évkönyvben” található sorok a Sztroganovok szerepvállalásáról nem tekinthetők a „Korai Tobolszki Évkönyv” rekonstruált részletének. – Sz. S.

⁶¹ **Cserepnjin L. V.**: „Szmuta” i isztoriografija XVII veka. (Iz isztorii drevnyerusszkovo letopiszanyija). In: Isztoriceszkije zapiszki. T. 14. Moszkva, 1945. 83–85. o.

⁶² **PSZRL.** T. XIV. (Pervaja polovina.) Szankt-Petyerburg, 1910. (Moszkva, 1965.) 33–34. o.

⁶³ **Vovina V. G.**: i. m. 69. o.

⁶⁴ **Cserepnjin L. V.**: i. m. 92., 96. o.

⁶⁵ **Szkrinnikov R. G.** : Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 174. o.

⁶⁶ Az „Új Évkönyvben” előforduló utalást a Sztroganovok aktív közreműködésére („*Makszim Sztroganov hívására elmenekült 600 ember*”) egyes kutatók interpolációnak tartják (**Andrejev A. I.**: Ocserki po isztocsnjikoვეgyenyiju Szibiri. Vip. 1. 211. o.; **Gyergacsova-Szko Je. I.**: Iz isztorii Urala i Szibiri XVII v. 141–142. o.), mások viszont az eredeti szöveg részének. (**Romodanovszkaja Je. K.**: Letopisznie isztocsnjiki o pohogye Jermaka. 25. o.; **Szkrinnikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 191. o.) A Sztroganovok szerepének jelentősége a hódítás előkészítésében mindenképpen elsikkad az „Új Évkönyv” koncepciójában még akkor is, ha az említett sorok a mű keletkezésekor (és nem utólag) kerültek a szövegbe. – Sz. S.

⁶⁷ **Szolodkin Ja. G.**: i. m. 67–68. o

⁶⁸ **Szkrinnikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 22. o. Nyektarij Alekszej Mihajlovics cárevics keresztapja volt. A tobolszki érseki cím elnyerése előtt a sztolobnyai Nyil-monostor (Nyilova Sztolobenszkova pusztyin) apátja. A monostor védnökei, illetve Nyektarij patrónusai között olyan jeles személyi-

ségeket találunk mint Iván Nyikitics Romanov bojár (Filaret pátriárka testvére), Borisz Mihajlovics Likov bojár (Mihail Fjodorovics cár nagynénjének, Nasztaszja Nyikityicsnya Romanovának a férje), valamint az irodalmi munkásságáról nevezetes Iván Mihajlovics Katirev-Rosztovszkij herceg, aki Mihail Fjodorovics cár nővérét, Tatyjánát vette nőül. (**Romodanovszkaja Je. K.**: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 58., 62. o.)

⁶⁹ **Szibirszkija letopiszi.** 353. o ; **Bahrusin Sz. V.**: Naucsnie trudi. T. III. Cs. 1. 20. o.

⁷⁰ **Romodanovszkaja Je. K.**: Russzkaja lityeratura v Szibiri. 69–125. o.

⁷¹ Uo. 80–82. o.

⁷² Uo. 80. o.

⁷³ Uo. 102. o.

⁷⁴ Uo. 80. o.

⁷⁵ Uo. 85–86. o.

⁷⁶ Uo. 84–85. o.

⁷⁷ **PSZRL.** T. 36. Cs. 1. 47. o.

⁷⁸ Uo. 43–46. o.

⁷⁹ **Romodanovszkaja Je. K.** : Russzkaja lityeratura v Szibiri. 82–83. o.

⁸⁰ Uo. 94. o.

⁸¹ **Gyergacsova-Szokop Je. I.**: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 138. o.

⁸² **Vvegyenszkij A. A.**: Dom Sztroganovih v XVI–XVII vv. Moszkva, 1962. 15–52. o.

⁸³ **Szobornoje ulozsenyije 1649 goda.** Tyekszt, kommentarii. Leningrád, 1987. 37. o.

⁸⁴ **Vvegyenszkij A. A.** : i. m. 8–9. o.

⁸⁵ **Szkrinnyikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 30–31. o.; **Szolodkin Ja. G.**: i. m. 101. o. A kézírás alapján Alekszandr Ignatyjevics Andrejev a XVII. sz. második felére teszi a „Sztroganov-évkönyv” megszületésének idejét. (**Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 209. o.)

⁸⁶ Többek között nem zárható ki Szemjon Sahovszkoj herceg szerzősége sem, akinek nevéhez fűződik néhány korabeli történelmi elbeszélés megalkotása. Sahovszkoj 1621/22-ben Tobolszkban töltötte száműzetését, 1628-ban a jenyiszejszki erődben szolgált, 1647/48-ban Szol Vicsegodszkajában élt. (**Szkrinnyikov R. G.**: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 28–30. o.)

⁸⁷ **Szvák Gyula**: Iván, a Félelmetes. Bp., 1985. 12. o.

⁸⁸ **Szibirszkija letopiszi.** 4., 45., 46. o.

⁸⁹ Uo. 8. o.

⁹⁰ Uo. 10–11. o.

⁹¹ Uo. 13. o.

⁹² Uo. 29. o.

⁹³ Uo. 29–30., 45. o.

⁹⁴ A „Sztroganov-évkönyv” jelentőségére Nyikolaj Karamzin hívta fel a tudományos élet figyelmét. (Isztorija Goszudarsztva Rosszijszkovo. T. IX. 1821. 231. o.) A forrást Grigorij Szpasszkij publikálta először 1821-ben. (**Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 197. o.)

⁹⁵ **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 210. o.

⁹⁶ **DAI.** T. VI. Szankt-Petyerburg, 1857. 261. o.

⁹⁷ A forrás egy 1692-es adománylevél részeként átiratban maradt fenn.

Legújabb közlése Alekszandr Ragyjevics Andrejevénél. **Andrejev A. R.**: Sztroganovi. (Enciklopedgyicseszkoje izdanyije). Moszkva, 2000. 303. o.

⁹⁸ **Popov A. Ny.**: Obzor hronografov russzkoj redakcii. Vipuszk 1. Moszkva, 1866. III. o.

⁹⁹ **Niederhauser Emil**: A történetírás története Kelet-Európában. Bp., 1995. 31. o.; **Popov A. Ny.**: Obzor hronografov russzkoj redakcii. Vipuszk 2. Moszkva, 1869. 216. o.

¹⁰⁰ **Popov A. Ny.**: Obzor. Vip. 2. 230. o.

¹⁰¹ **Romodanovszkaja Je. K.**: Russzkoja lityeratura v Szibiri. 24. o.

¹⁰² „*Jermak zse, uznnav szvojo pred Bogom szogresenyije i pred carjom szvoju vinu, nacsá pomisljatyi o szebje, kako bi im izbityi ot carszkovo gnyeva... szlavimij Bog... vidja ih ot zlavo obicsaja na dobrij pretvoorjajuscshszja, umiloszergyiszja nad nyimi, vlozsi v szerdce ih blagaja, umiszlisa ubo ityi v Szibirszkoje carsztvo na beszermenszka-vo carja Kucssuma.*” (Izbornyik szlavjanszkih i russzkih szocsinyenyij i sztatyej vnyeszjonnih v hronografi russzkoj redakcii. Szobral i izdal A. [Ny.] Popov. **Prilozsenyije k Obzoru hronografov russzkoj redakcii.** Moszkva, 1869. 399. o.) A Jermak halálát leíró sorok nagyon hasonlítanak a „Sztroganov-évkönyv” vonatkozó részére: „*jakozse glagoljut nyecii, voszprjanuv ot szna szvoeju, vigye tovariscsej szvoih ot vrag ubivajemih, pobezse v sztrug, i nye mozse doityi, i utope.*” (Uo. 401. o.)

¹⁰³ Uo. 401. o.

¹⁰⁴ **Zsivov V. M.–Uszpenszkij B. A.**: Car i Bog. Szemiotyicseszkuje aszpekti szakralizacii monarha v Rosszii. In: Jaziki kulturi i problemi perevegyimosztyi. Moszkva, 1987. 62–63. o.

¹⁰⁵ **Naszonov A. Ny.**: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI – nacsala XVIII veka. (Ocserki i isszledovanyija.) Moszkva, 1969. 483–484. o.

¹⁰⁶ **PSZRL.** T. 36. Cs. 1. 5. o.

¹⁰⁷ **Lavrentyjev A. V.**: i. m. 123–124. o.

¹⁰⁸ **PSZRL.** T. 31. Letopiszci poszlednyej csetvertyi XVII v. Moszkva, 1968. 142. o.

¹⁰⁹ **Szolodkin Ja. G.**: i. m. 116. o.

¹¹⁰ **Baklanova Ny. A.**: Russzkij csitately XVII veka. In: Drevnyerusszkoja lityeratura i jejo szvjazi sz novim vremenyem. Moszkva, 1967. 173. o.

¹¹¹ **Pestics Sz. L.**: Russzkoja isztoriografija XVIII veka. Cs. 1. Leningrád, 1961. 54–56. o.

¹¹² **Rubinstejn Ny. L.**: Russzkoja isztoriografija. Moszkva, 1941. 40–42. o.

¹¹³ **Gribojedov F. A.**: Isztorija o carjah i velikih knyjazjah zemli russzkoj. In: Pamjatnyiki drevnyej pizmennosztyi. T. CXXI. Szankt-Petyerburg, 1896. XIII. o.

¹¹⁴ Uo. 24–25. o.

¹¹⁵ **Muravjova L. L.**: O szpizskah Latuhinszkoj sztyepennoj knyigi. In: Arheograficszkij jezsegodnyik za 1964. Moszkva, 1965. 85. o.

¹¹⁶ **Lavrentyjev A. V.**: i. m. 132. o.

¹¹⁷ Uo. 140. o. Alekszandr Lavrentyjev állítása szerint a „Szibériai állam új földjeinek leírása” c. mű nem keletkezhetett 1686-ban, amint azt Alekszandr Ignatyjevics Andrejev (és nyomában általában a szakirodalom) véli, így a szerző személye sem lehet Nyikifor Venyjukov.

¹¹⁸ **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 69. o.

¹¹⁹ **Szibirszkija letopiszci.** 369. o.

- ¹²⁰ Andrejev A. I.: Ocserki. Vip. 1. 71. o.; Alekszejev M. P. : i. m. XIII. o.
- ¹²¹ A „Letopiszec sztarih let” vonatkozó sorait idézi **Romodanovszkaja Je. K.**: Sztrogranovi i Jermak. In: Isztorija SZSZSZR. 1976/3. 131. o.
- ¹²² Szolodkin Ja. G.: i. m. 143. o.
- ¹²³ **Kopanyev A. I.**: Pinyezsszkij letopiszec XVII v. In: Rukopisznoje naszlegyje Drevnyej Ruszi. (Po matyerialam Puskinszkovo doma.) Leningrád, 1972. 79–80. o.
- ¹²⁴ Szibirszkija letopiszi. XXVIII. o.
- ¹²⁵ **Gyergacsova-Szkop Je. I.**: Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 128. o.
- ¹²⁶ **Szkrinnnyikov R. G.**: Rannyije szibirszkije letopiszi. In: Voproszi isztorii. 1979/4. 96–99. o.; Uő.: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 37–60. o.
- ¹²⁷ **Romodanovszkaja Je. K.**: Pogogyinszkij letopiszec. (K voproszu o nacsale szibirszkovo letopiszanyija.) In: Szibirszkoje isztocsnnyikovegyenyije i arheografija. Novoszibirszk, 1980. 17–22. o.
- ¹²⁸ PSZRL. T. 36. Cs. 1. 129–137. o.
- ¹²⁹ Az „Új Évkönyv” szerint a rabló kozákok úgy menekültek a Volga vidékére kiküldött cári rendfenntartó erők elől „akár a farkasok” (aki volki). Az „Új Évkönyvben” Jermak halálát és a szibériai hódítás átmeneti elvesztését az atamán felelőtlenége okozta, amikor éjszakára nem állított őrséget. Kücsüm maga sem hitte el, hogy ellenfele ennyire elővigyázatlan. Visszaküldte egyik kegyvesztett emberét, aki ismételten meggyőződött róla, hogy az alvó kozákok tábora védetlen. A fenti két toposz a XVII. sz. végén bekerült a „Jeszipov-évkönyv” kései (ún. bővített) szerkesztményeibe. Az interpolációk megbontották a „Jeszipov-évkönyv” eredeti koncepciójának és kompozíciójának egységét. (PSZRL. T. 36. Cs. 1. 20. o.) Az „Új Évkönyv” és a „Jeszipov-évkönyv” ilyen értelmű összeolvadása tetten érhető az 1696/67-es „Számadáskönyv” előszavában is. (Uo. 73. o.)
- ¹³⁰ PSZRL. T. 36. Cs. 1. 132. o.
- ¹³¹ „...piset pro to ingyje v moszkovszkih letopiszceh” (Uo. 129. o.)
- ¹³² „...kak onye vzjati, tomu pizmo jeszty v Poszolszkom prikaze” (Uo. 137. o.)
- ¹³³ A „Számadáskönyv” rögzítette a Szibériában szolgáló katonai és közigazgatási feladatokat ellátó személyek létszámát, illetményük és járandóságuk nagyságát, az áttelepített parasztok lélekszámát és beszolgáltatási kötelezettségeit, a bennszülöttek adóterheit, az egyéb jellegű állami bevételeket, illetve tartalmazta a 19 legfontosabb erődített település (gorod) földrajzi elhelyezkedésének és védműveinek leírását, a közlekedési útvonalak bemutatását. (**Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 50., 127–128. o.; **Romodanovszkaja Je. K.**: O letopisznoj csasztyi Okladnoj knyigi Szibiri 1696/97 gg. In: Rukopisznaja tragycija XVI–XIX vv. na vosztoke Rosszii. Novoszibirszk, 1983. 39. o.)
- ¹³⁴ PSZRL. T. 36. Cs. 1. 73. o.
- ¹³⁵ **Romodanovszkaja Je. K.**: O letopisznoj csasztyi Okladnoj knyigi. 43–45. o.
- ¹³⁶ **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 195., 231–232. o.
- ¹³⁷ **Dvoreckaja N. A.**: Szibirszkij letopisznij szvod. 35–37. o.
- ¹³⁸ Uo. 1–134. o.
- ¹³⁹ PSZRL. T. 36. Cs. 1. 138. o.
- ¹⁴⁰ Uo. 139. o.
- ¹⁴¹ Fjodor Golovin delegációja 1686 tavaszán haladt át Töbolszkon Kína felé, majd 1690 őszen ismét, ezúttal Moszkva irányába. (Uo. 221., 230. o.)
- ¹⁴² **Dvoreckaja N. A.**: Szibirszkij letopisznij szvod. 50., 115. o.

- ¹⁴³ Uo. 53., 55. o.
- ¹⁴⁴ Uo. 64. o.
- ¹⁴⁵ Uo. 115. o.
- ¹⁴⁶ Uo. 116. o.
- ¹⁴⁷ **Goldenberg L. A.:** Szemjon Uljanovics Remezov – szibirszkij kartograf i geograf (1642 – poszle 1720). Moszkva, 1965. 7–30. o.; Uő.: Izograf zemli szibirszkij. Zsizny i trudi Szemjona Remezova. Magadan, 1990. 398 o.; **Gyergacsova-Szkop J. I.:** Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 5–15. o.
- ¹⁴⁸ **Miller G. F.:** Isztorija Szibiri. T. I. 189. o.
- ¹⁴⁹ **Andrejev A. I.:** Ocserki. Vip. 1. 255., 258. o.
- ¹⁵⁰ **Gyergacsova-Szkop J. I.:** Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 18., 21–27. o.; **Goldenberg L. A.:** i. m. 16–17., 119–120. o.
- ¹⁵¹ **Szkrinnyikov R. G.:** Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 71–74. o.
- ¹⁵² **Gyergacsova-Szkop J. I.:** Iz isztorii lityeraturi Urala i Szibiri. 33., 35–36. o.
- ¹⁵³ Uo. 39–41. o.
- ¹⁵⁴ Uo. 29–33. o.
- ¹⁵⁵ Uo. 34., 85. o.
- ¹⁵⁶ **Romodanovszkaja Je. K.:** Russzkaja lityeratura v Szibiri. 15–17. o.
- ¹⁵⁷ Uo. 17. o.
- ¹⁵⁸ **PSZRL.** T. 36. Cs. 1. 231., 301., 356. o.
- ¹⁵⁹ **Szibirszkija letopiszi.** 362–366. o.
- ¹⁶⁰ **Szkrinnyikov R. G.:** Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 73–75. o.
- ¹⁶¹ „E nyomtatásban a nyájas olvasó elé tárt könyv, »Az orosz történelem magva« a hon történelmét szeretők előtt már régóta ismert. Erről tanúskodik a számos könyvtárban megtalálható és gyakori másolata.” (G. F. Müller előszava) In: **Jadro Rosszijszkij isztorii,** szocsinyonnoje blizsnyim sztolnyikom i bivsim v Svecii rezigyentom, knyaz Andrejem Jakovlevicsem Hilkovim, v polzu rosszijszkovo junosesztva, i dlja vszeh o rosszijszkij isztorii kratkoje ponjatyije imety zselajuscsh. Szankt-Petyerburg, 1770. I. o.
- ¹⁶² Uo. 205–208. o.
- ¹⁶³ **Russzkoje narodnoje poetyicseszkoje tvorcsesztvo.** T. I. Moszkva–Leningrád, 1953. 325. o.
- ¹⁶⁴ Uo. 328. o.
- ¹⁶⁵ Uo. 329. o.
- ¹⁶⁶ **Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenyija, szobrannie Kirseju Danyilovim.** 2-je izd., dop. Moszkva, 1977. 68–71. o.
- ¹⁶⁷ Uo. 373–374. o.
- ¹⁶⁸ **Putyilov B. Ny.:** K voproszu o szjuzsetnom szosztave i isztorii szlozsenyija peszennovo cikla o Jermake. In: Voproszi izucsenyija russzkij lityeraturi XI–XVII vekov. Moszkva–Leningrád, 1958. 46. o.
- ¹⁶⁹ **Gorelov A. A.:** Trilogija o Jermake iz szbornyika Kirsi Danyilova (polemicseszkiye zametki). In: Russzkij folklor. Matyeriali i isszedovanyija. T. VI. Moszkva–Leningrád, 1961. 344., 358., 372–375. o.
- ¹⁷⁰ **Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenyija.** 70–71. o.
- ¹⁷¹ **Putyilov B. Ny.:** i. m. 43. o.
- ¹⁷² **Gorelov A. A.:** i. m. 371. o.
- ¹⁷³ Uo. 361., 364. o.
- ¹⁷⁴ **Putyilov B. Ny.:** i. m. 42. o.

¹⁷⁵ **Drevnyije rosszijszkije sztyihotvorenyija.** 374. o. Dauria gazdagságáról rögvest a tájegység felfedezése után mendemondák kaptak számyra a kelet- és közép-szibériai szláv telepések körében. Ezek a híresztelések az Uráltól nyugatra nem terjedtek el. (**Csisztov K. V.:** Russzkije narodnie szocialno-utopiczeszkije legendi XVII–XIX vv. Moszkva, 1967. 292–294., 316. o.)

¹⁷⁶ **Preobrazsenszkij A. A.:** U isztokov narodnoj isztoriograficeszkij tragycii v oszvescsenyii problemi priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii. In: Problemi isztorii obscsesztvennoj miszli i isztoriografii. Moszkva, 1976. 384. o.

¹⁷⁷ A XVII. századi orosz vallásos műveltség és középkorias világi kultúra bomlási folyamatának belső mozgatórugóiról lásd **Zsivov V. M.:** Religioznaja reforma i ingyividualnoje nacsalo v russzkij lityerature XVII v. In: Iz isztorii russzkij kulturi. T. III. (XVII – nacsalo XVIII veka). Moszkva, 2000. 460–485. o.

¹⁷⁸ **Pestic Sz. L.:** i. m. 45., 49–51., 83–84. o.; **Robinszon A. Ny.:** Isztoriografija szlavjanszkovo vozrozszyenyija i Paiszj Hilendarszkij (Voproszi lityeraturno-isztoriceszkijj tipologii). Dokladi szovjetszkij gyelegacii na V mezsdunarodnom szjezgye szlavisztov (Szofija, szentyjabr 1963.). Moszkva, 1963. 19–23., 28–29., 57., 71., 138–139. o.

¹⁷⁹ A convolutus több kódex szövege egy kötésben vagy különféle témájú és műfajú írások összefűzött gyűjteménye. In: Knyigovegyenyije. Enciklopegyiceszkij szlovar. Moszkva, 1982. 284. o.

¹⁸⁰ „Előszó a történelemlékhöz” Fjodor Alekszejevics cár megbízására ismeretlen szerző tollából (1670-es évek vége – 1680-as évek eleje); „Rövid bevezetés a historiográfusok módján írt mindenféle történelemben” (1699); Alekszej Mankijev „Az orosz történelem magva” (1715); Ceasar Baronius „Annales ecclesiastici” (1588–1607) orosz kiadásának előszava (1719); Mauro Orbini „Il regno degli slavi” (1601) orosz fordításának előszava (1722). Áttekintésüket lásd Andrej Robinszon idézett tanulmányában.

II. FEJEZET

Szibéria „civilizálása”

(XVIII. század második negyede – XIX. század első fele)

A XVII. század folyamán az észak-ázsiai terra incognita megismerésére irányuló erőfeszítések orosz részről a potenciális adóalanyok fölkkutatására koncentráltak. A szibériai bennszülöttek által beszolgáltatott cobolyprém vagy a rozmáragyar (arany- és ezüstbányák hiányában) egyfajta valutaként funkcionált a moszkvai államban. A katonai kiadások gyors ütemű növekedése és I. Péter modernizációs reformjai a XVIII. század elején gazdaságpolitikai szemléletváltást eredményeztek. A kormány elhatározta, hogy kihasználja Szibéria természetföldrajzi adottságait és mobilizálja az erőforrásait. Tervét arra építette, hogy az Urálon túl kontinentális korridort képez Ázsia és Amerika felé, földje pedig feltehetően ásványkincsekben és nemesfémekben gazdag.

A nyercsinszki békeszerződés elzárta Oroszország elől az Amurvidéket és a folyótól északra fekvő nagy kiterjedésű területet.¹ Fél évszázadon keresztül az 1649-es alapítású Ohotszk maradt a birodalom legdélebbi erődjé a csendes-óceáni partszakaszon. Kamcsatka meghódítása (1697–1700) a félsziget fekvéséből származó stratégiai előnyök kiaknázásának lehetőségével kecsegtetett. Iván Kozirevszkij, egy Kamcsatkán szolgálatot teljesítő kozák 1711-ben és 1713-ban eljutott a Kuril-szigetekre.² Szentpétervár extrajövedelmet remélt a Japánnal létesítendő, Kínával, Indiával, Perzsiával intenzifikálható kereskedelmi kapcsolatoktól, ha sikerülne közvetlen folyami vagy nyílt vízi összeköttetést teremteni ezekkel az országokkal. A Jeges-tenger és a Csendes-óceán között feltételezett északkeleti átjáró hónapokkal lerövidíthette az európai gályák menetidejét. A kalmárok – orosz remények szerint – készek lettek volna tranzitdíjat fizetni a költségeik optimalizálása érdekében.³

A cári udvar nem sejtette, hogy első kézből származó írásos jelentésekkel rendelkezik a hajózási útvonal viszonyosságairól. Szemjon Gyezsnjov 1648-ban az északkelet-ázsiai partvidék vonulatát

követve a Kolima folyótól az Anadirig vitorlázott, s a ma ismert első európaiként áthaladt a Csukcs-félsziget és Alaszka közötti tengerszoroson. Beszámolóját azonban elnyelte a hivatalok irattermelése. Moszkvában még nem tudtak mit kezdeni az információval.⁴ Juraj Križanic tobolszki tartózkodása alatt hallott róla, hogy Szibériát északról és keletről összefüggő vízfelület határolja.⁵ Nicolaas Witsen szintén megemlítette művében, hogy az orosz foka- és bálnavadászok bárkái a Jeges-tengertől Kamcsatkáig cirkálnak.⁶ Ázsia és Amerika kapcsolatának kérdése a híreszteléseken alapuló ellentmondó térképek miatt a XVIII. század elejének leghomályosabb geográfiai problémája maradt.⁷

I. Péter érdeklődését az északkeleti átjáró használatba vételétől várható gazdasági és politikai előnyök iránt Fjodor Szaltikov ébresztette föl 1713-ban és 1714-ben beterjesztett indítványával.⁸ A Leibnizcel folytatott levelezés, valamint a párizsi tudományos akadémián 1717-ben tett látogatás megerősítette a cárt érlelődő elhatározásának helyességében.

A reformer uralkodó szeme előtt Amerika lebegett távlati célként,⁹ amikor elindította az ázsiai ország rész tudományos kutatását. A szélsőséges éghajlati viszonyok, a kezdetleges technikai felszerelés és a hiányos ismeretek különösen az első időszakban számos kudarc okozói lettek. Nem sikerült vízi utat találni az Irtis felső folyásától Indiába és az amu-darjai aranylelőhelyhez¹⁰ (1715/17; 1719), sem a jégtorlaszok között kihajózni az Ob tölcseértorkolatából a Jenyiszej felé¹¹ (1720/21).

A Kamcsatkára küldött első expedíció (1719–1722) geodétákból állt. Iván Jevreinov és Fjodor Luzsin azt a feladatot kapta, hogy feltérképezzék a Kuril-szigeteket és adatokat gyűjtsenek Japánról.¹² Ezzel egy időben Daniel Gottlieb Messerschmidt, egy hallei orvos beutazta Szibériát (1719–1726). Tanulmányozta flóráját, faunáját, ásványait, epidemológiai helyzetét, természetföldrajzi és etnográfiai viszonyait.¹³ Jevreinov és Messerschmidt kvadráns segítségével készített munkái voltak az első fokhálózattal ellátott atlaszok az Urálon túli területekről.¹⁴ (Szemjon Remezov lépték szerint kicsinyítve, de műszeres földrajzi helymeghatározás nélkül rajzolta térképeit.)

Az újabb kamcsatkai expedíciót (1725–1730) egy orosz szolgálatban álló dán tengerész, Vitus Bering vezette. Hajója északon a 67° 18' szélességi körig, keleti irányban több mint 200 km-es távolságra jutott a félszigettől anélkül, hogy elérte volna Amerika partjait, és a

kapott instrukciónak megfelelően megbizonyosodhatott volna afelől, melyik gyarmatbirodalmat közelítette meg.¹⁵

A Szenátus úgy döntött, meg kell ismételni a kísérletet. Az előkészítő munkába bevonták az Admiralitást és a Tudományos Akadémiát. Összeállt egy komplex kutatási program koncepciója. A grandiózus vállalkozás* négy jeges-tengeri, két csendes-óceáni és egy szárazföldi projektből állt, melyek végrehajtása tíz évig tartott (1733–1743).¹⁶

A birodalom északi partvonalát négy szakaszra osztották: a Dvínától az Obig, az Obtól a Jenyiszejig, a Jenyiszejtől a Lénáig, illetve a Lénától az Anadirig. Minden szakaszon más tengerészkülönítmény küzdött a természettel, hogy feltérképezze a navigációs útvonalat Arhangelszktől Kamcsatkáig. Ezalatt akadémikusokból és segédeikből álló kutatócsoport járta Szibériát. Topográfiai leírásokat készítettek, nyelvi jelenségeket, néprajzi szokásokat, tárgyi emlékeket, írott forrásokat, régészeti leleteket, statisztikai adatokat, ásványtani mintákat gyűjtöttek, növény- és állatfajokat rendszereztek, meteorológiai és csillagászati megfigyeléseket végeztek. A Kamcsatkáról kihajózó Martin Spanberg 1739-ben elérte Japánt, Vitus Bering és Alekszej Csirikov 1741-ben Alaszkát.

Az „akadémiai” expedíció történeti vonatkozású munkáját G. F. Müller irányította.

*

Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) fiatalon, 1725-ben érkezett Lipszéből Oroszországba, ahol a megalakuló szentpétervári tudományos akadémia szolgálatába állt. 1730-ban kinevezték a történelem professzorának (akadémikusnak), 1747-ben a birodalom „historiográfusának”. 1766-tól haláláig a moszkvai külügyi levéltár (a mai RGDA** egyik fondképzője) gyűjteményének földolgozását irányította. Széles körű munkásságát nemzetközi elismerés övezte. Művei közül több megjelent latin, német, francia, angol és dán nyelven. 1730-ban megválasztották a londoni tudományos akadémia

* A korabeli dokumentumok „kamcsatkai” vagy „szibériai” expedíció néven emlegették. A szakirodalomban a „második”, illetve a „nagy kamcsatkai expedíció” elnevezés honosodott meg. In: Grekov V. I.: i. m. 247. o.

** RGADA = Rossijszkij Goszudarsztvennij Arhiv drevnyih aktov (Régi Iratok Oroszországi Állami Levéltára)

tiszteletbeli, 1761-ben a párizsi levelező tagjává. Sorába fogadta őt a stockholmi tudós testület, a lipcsei szabad művészetek társasága és a göttingeni történelmi társulat. Élete végén II. Katalin cárnőtől megkapta a Szent Vlagyimir Érdemrend harmadik fokozatát.¹⁷

Müller nézetei a történetíró feladatáról, módszereiről és tárgyról azt a korabeli német egyetemeken uralkodó protestáns fölfogást tükrözték, amely különbözött az oroszországi szemlélettől, és a XVIII. század elején újnak számított Nyugat-Európában is.

René Descartes (1596–1650) és Thomas Hobbes (1588–1679) még kizárták a történelmet a tudományok köréből. A francia gondolkodó úgy vélte, hogy a historiográfusokat nem az igazság megismerésének szándéka vezérli. Az események sohasem pontosan úgy történtek, ahogyan azt leírják.¹⁸ Ezzel tulajdonképpen a humanista hagyományt bírálta, amely a múltból vett példákkal a jelen erkölcsi és politikai nevelését művelte. A XVII. század második felében azonban létrejött egy újfajta történelmi gondolkodás, amely a kritikai elv elismerésén alapult, és a régi korok tanúvallomásait csak alapos vizsgálat után fogadta el.¹⁹ Elindítói Johann Bolland (1596–1665) németalföldi jezsuita, illetve Jean Mabillon (1632–1707) francia bencés szerzetes voltak. Az új irányzat monumentális forráskiadásai azt a benyomást keltették az angol polihisztorban, hogy a történetírás pusztán empirikus tények kaotikus halmaza.²⁰ Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) az első filozófus, aki tudománynak tekintette a történelmet, és helyét a tapasztalatokon alapuló diszciplínák között jelölte ki.²¹ Az a posteriori igazságok szerinte a valószínűség-számítás logikájával felszínre hozhatók.²² Ez az ítéletalkotási módszer hitelt érdemlő ismeretet nyújt az egyedi események közötti okozati kapcsolatokról. A tényfeltárásban a forráskritikának és a segédtudományoknak tulajdonított döntő jelentőséget. Leibniz az oknyomozó történetírás előfutára lett.²³

A német államismereti iskola megteremtője, Hermann Conring (1606–1681) helmstedti jogtudós-közgazdász-orvos.²⁴ Az „államismeret” (Staatenkunde) elemezte az egyes országok politikai, földrajzi, gazdasági, népesedési helyzetét, bemutatta történetüket, hogy elősegítse a közigazgatási rendszereik korszerűsítését. Képviselői összegyűjtötték és kiadták a tartományok múltjára vonatkozó legfontosabb dokumentumokat.²⁵ Samuel Pufendorf (1632–1694) továbbfejlesztette Grotius és Hobbes természetjogi elméletét, egyházirányítási vonatkozásokban kidolgozta a kollégiumi igazgatási rendszer koncepcióját.²⁶ Megírta II. Gusztáv Adolf németországi had-

járatainak, X. Károly Gusztáv svéd király, illetve Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem uralkodásának történetét, pamfletben bírálta a Német-római Birodalom kormányzási rendjét. Történelmi témájú munkáiban nagy figyelmet fordított az államok belső állapotára, felemelkedésük és bukásuk okaira.²⁷ Megállapításait levéltári kivonatokkal támasztotta alá.

Gerhard Friedrich Müller a rintelni egyetemen kezdte felsőfokú tanulmányait és a lipcsein fejezte be. Rintelnben működött az első gazdasági és kameralisztikai* tanszék német földön.²⁸ A lutheránus ortodoxia fellegvárának számító lipcsei univerzitáson tanult Pufendorf, Thomasius** és Leibniz. Müllert professzora ajánlotta a pétervári akadémiára, az a Johann Burkhard Mencke (1674–1732), akitől elsajátította a forráskiadás és -feldolgozás alapismereteit.²⁹ Mencke 1708-tól szász udvari történetíró is. Tevékenységének eredményét, a nagyszabású „Scriptores rerum Germanicarum praecipue Saxoniarum” című forrásgyűjteményt 1728–1730 között jelentette meg. Pufendorf a svéd király, majd a brandenburgi választófejedelem, Leibniz a hannoveri Brunswick-ház (a braunschweigi hercegek) udvari történetírója egy ideig. I. Péter kezdeményezésére Pufendorf „Einleitung zur der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten in Europa” (1682–86) c. művét 1718-ban, „De officio hominis et civis iuxta legem naturalem” (1673) c. munkáját 1725-ben kiadták oroszul.³⁰ Leibniz német, osztrák és itáliai archívumokban végzett genealógiai kutatásaival bizonyította az Este-, a Welf- és a Brunswick-ház rokonságát, aminek köszönhetően a hannoveri herceget 1692-ben beiktatták a birodalmi választófejedelmek közé.³¹

Müller érdeklődése a „historia litteraria” iránt mélyült el az egyetemi évek alatt.³² Ezt az általános (tudomány-, művelődés- és irodalomtörténetet felölelő) diszciplínát Daniel Georg Morhof alapozta meg „Polyhistor litterarius” című könyvével (Lübeck, 1688/92).³³ Az államismeret, a nemzetközi kapcsolat- és jogtörténet, a kritikai forrásközlés, a „historia litteraria” fokozatos kiválása a teológiából és az egyháztörténetből annak a hosszú fejlődési folyamatnak a különböző fázisai, amely végeredményeként létrejön a mo-

* A kameralisztika az államkincstár bevételei növelésének és racionális kezelésének kérdéseivel foglalkozó tudományág. In: Kosáry: i. m. 278. o.

** Christian Thomasius (1655–1728) a természetjog propagátora, a német újságírás és társadalomkritikai publicisztika megalapítója. In: Engelmann, Bemt: Poroszország. A lehetőségek hazája. Bp., 1986. 79–80. o.

dern értelemben vett történettudomány.³⁴ A lipcsei alma mater végzőse ilyen szellemi közegben elsajátított ismeretekkel a tarsolyában érkezett az orosz császárvárosba.

A pétervári akadémia felállításáig³⁵ a cári birodalom vezető s csaknem egyetlen felsőoktatási intézménye az 1687-es alapítású Szláv–Görög–Latin Tanoda volt Moszkvában, amelyen szűk körű elitképzés folyt az egyházi és az állami apparátus számára. (Az orosz–lengyel „vallásháborút” 1667-ben lezáró andruszovói fegyverszünet az 1654 óta orosz kézen lévő Kijev városát is a cárok birtokába juttatta. Kijevben 1632 óta működött ortodox egyházi főiskola, mely a megszervezőjének, Pjotr Mogila metropolitának szellemiségét ápolva a jezsuita képzési mintát követte.) A Szláv–Görög–Latin Tanoda létrehozását Szimeon Polockij és Szilvesztr Medvegyev, az oroszországi barokk költészet vezéralakjai kezdeményezték. A nyugat-európai barokk irodalom hatása lengyel közvetítéssel érte el a keleti szláv kultúrkört. A XVII. század második felében ukrán és belorusz nyelvterületen tanult papok hozták magukkal Moszkvába, ahol a cári udvar művészete lett. Az antik mitológiai elemek keresztény kontextusba ágyazott alkalmazása, ami a barokk egyik jellemzője, orosz földön erőteljesebben nyilvánult meg, mert reneszánsz előzmények hiányában az új stílusnak egy középkori hagyomány-nal szemben kellett definiálnia önmagát.³⁶ Az Isten és az uralkodó nagyságát magasztaló panegirisz, panegirikus prédikáció a Kreml falai mögött az egyházi kultúrában virágzott. Profán formájában (dicsőítő beszély, ünnepélyes óda) I. Péter idején lépett a széles nyilvánosság elé. Propagandaeszköznek használták a császár világi kultuszának elterjesztésére.³⁷ A péteri reformpolitika tudatosan alkalmazta az antikvitás formanyelvét a tradicionális értékrend rombolására. Az ókori jelképek az 1721-ben impériummá nyilvánított Oroszország és a római birodalom közötti párhuzamot sugallták. A mitológiai allegóriák az állami ünnepek kötelező attribútumai maradtak az egész XVIII. század folyamán.³⁸

A XVII. századi Oroszországban keletkezett műfordítások zöme nem a kortárs európai irodalom vívmányait reprezentálta, hanem olyan régebbi alkotásokról készült, amelyek megfeleltek a társadalom szociokulturális fejlettségi szintjének.³⁹ A XVIII. század első negyedében orosz nyelvre átültetett és kiadott történelmi témájú olvasmányok között az antikvitás és a reneszánsz termése dominált.⁴⁰ A XVIII. század második negyedétől ez a helyzet fokozatosan megváltozott, a görög–római–bizánci auctorok műveinek népszerűsége

azonban megmaradt.⁴¹ Elősegítette a klasszicizmus térhódítása, amely Oroszországban legelőször az 1740/50-es években és az irodalomban jelent meg.⁴²

A XVII. század utolsó évtizedeitől az orosz fordítók, belletristák, tudósok és közéleti személyiségek is véleményt nyilvánítottak a historiográfus feladatáról, tárgyáról, módszereiről. Fejtegetéseik a humanista felfogás hatását tükrözték, a XVIII. század elejétől pedig kiegészültek a racionalizmus és a felvilágosodás történelemszemléletének kulcselemeivel.⁴³ A XVIII. századi orosz történetírók munkáiban elmosódott a határ az irodalmi-publicisztikai és a tudományos funkció között.⁴⁴ Vaszilij Tatyiscsev többször hivatkozott Christian Wolff* és Gottfried Wilhelm Leibniz nézeteire.⁴⁵ Mihail Lomonoszov rendszeresen látogatta Wolff előadásait a marburgi egyetemen.⁴⁶ Tatyiscsev és Lomonoszov tudománynak tekintette a történetírást, de miként azt Andrej Robinszon rájuk vonatkozóan is megfogalmazta, a valóságű és független ítéletalkotás elvi kívánalma korántsem jelentette a történeti objektivitás gyakorlati igényét, éppen ellenkezőleg, feltételezte az orosz társadalom számára „hasznos” tendenciózusság érvényesítését.⁴⁷ Tatyiscsev természetesen vélte, hogy kitalált dikciókat adjon hősei szájába, és soha meg nem történt eseményeket szőjön a szövegbe, ha az általa feltételezett történeti igazságot másként nem látta rekonstruálhatónak.⁴⁸ Lomonoszov minden téma, forrás és vélemény közlését tűrhetetlennek tartotta, ami sértette honfiúi önértetét. Müller azokat a történetírókat választotta példaképnek, akik az elfogulatlanságukról voltak híresek (Lodovico Muratori, Juan de Mariana, Jacques de Thou, Johann Mascau).⁴⁹ I. Péter uralkodása előtt a cári birodalomban nem születtek olyan történeti művek, mint amilyenek az európai dinasztiák becsvágát hirdették a XVI–XVII. században. A nagyhatalmi pozíciójának nemzetközi elismertetésére törekvő Oroszország viszont a felvilágosodás korában szembetalálta magát a valóságos-feudális elmaradottságot ostromozó és a rivális politikai ellenfeleket kipellengérező propagandaháborúval.⁵⁰

* Christian Wolff (1679–1754) teológus-matematikus-filozófus. Leibniz metafizikai rendszerének népszerűsítője, a felvilágosult abszolutista államelmélet német változatának kidolgozója, a rendszerezett filozófiai oktatás németországi elindítója. Az orosz tudományos akadémia megalapításakor I. Péter neki ajánlotta fel az elnöki széket. A tudós kitért a megtiszteltetés elől, de jóindulatúan pártfogolta a Marburgban tanuló orosz diákokat. In: Pekarszkij P.: Nauka i lityeratura v Rosszii. T. I. 34–39. o.

A történeti „igazság” értelmezéséről és a helyes forráskezelésről vallott ellentétes vélemények csaptak össze 1748-ban, a „Sibirische Geschichte” első fejezeteinek akadémiai műhelyvitájában: „Megtárgyalásra került, hogy szükséges-e a historiográfusnak kivétel nélkül mindent követnie (bármilyen legyen is forrásában) még akkor is, ha a dolog nyilvánvalón hamis vagy haszontalan, és közölnie a történetének megfogalmazásakor. Egyesek azt mondták, hogy nem szükséges mindent követnie, minthogy aki követ valamit, az már hiszi is, viszont akkurátusan tisztázni kell, hogy mi az, ami említésre és publikálásra méltó. Mások kifejtették, hogy a historiográfus kivétel nélkül mindent közölhet a forrásokból anélkül, hogy maga is követné azokat. Csak a kötelességét teljesíti, amikor hűségesen ragaszkodik a szöveghez, azt pedig, hogy mi hihetetlen, nyilvánvalóan hamis vagy meszeszerű, szükségtelen és mellékes, a magyarázataival köteles alaposan megvilágítani. Ismét mások arra a következtetésre jutottak, hogy ha a historiográfus kivétel nélkül minden hamis, szükségtelen, mellékes, meszeszerű és haszontalan dolgot leközöl, akár mint határolódjék is el ezektől az alapos fejtegetéseivel, csak azt demonstrálja, hogy nem nagyon képes kiválasztani a legjobbat, a nyilvánvaló hazugságok közlését pedig amúgy is tiltja a történetírás azon törvénye, miszerint semmi sem maradhat benne, ami nem igaz.”⁵¹ A vitában – a szöveghű forrásközlés álláspontját védő – Müller opponensei között nemcsak Mihail Vasziljevics Lomonoszov és Vaszilij Kirillovics Tregyakovszkij szólalt fel, de Johann Eberhard Fischer, Josef Adam Braun, Jacob von Stählin és Friedrich Heinrich Strube de Pymont akadémikus is.⁵²

Müller a császárvárosban eltöltött kezdeti évek alatt jutott arra az elhatározásra, hogy széles körű műveltségét az orosz történelemre és földrajzra szakosodva kamatoztatja. Nagy energiával látott munkához. A „Szankt-Petyerburgszkije Vedomosztyi” mellékleteként 1728-ban beindította a birodalom első tudományos ismeretterjesztő folyóiratát „Meszjacsnie isztoricseszkiye, genealogicseszkiye, i geograficseszkiye primecsanyija v Vedomosztyjah” címen, amely egyben az akadémia első orosz nyelvű periodikája is volt.⁵³ Professzori kinevezését követően 1732-ben kezdeményezte egy történettudományi folyóirat alapítását. A „Sammlung Russischer Geschichte” németül jelent meg, lehetőséget teremtve a nyugat-európai érdeklődők számára, hogy figyelemmel kísérhessék a benne közölt publikációkat. Nyitó kötetében Müller így vallott programjáról: „Az orosz állam és kapcsolt részeinek történelme annyi nehézséget rejt magában, hogy aligha remélhető szisztematikus megírása húsz, sőt több esztendő alatt... [A kiadvány] nem korlátozódik kizárólag politikatörténetre, hanem figyelmet

fordít más területekre is, úgymint az egyház-, tudomány- és természettörténetre, régiségekre, numizmatikára, kronológiára, földrajzra és néprajzra. Ezen nem csupán az orosz népet, de az Oroszországhoz tartozó más népeket is értem.”⁵⁴

Amikor kormányzati körökben döntés született Bering kamcsatkai felfedezőútjának megismétléséről, Müller, aki jól ismerte a tengerészkapitányt, följánlotta részvételét a szárazföldi expedíció munkájában.⁵⁵ Így kerültek történeti, régészeti, politikai, földrajzi, néprajzi és nyelvészeti célfeladatok – az addig csak navigációs és természettudományos jellegű – komplex kutatási programba. Az akadémiai instrukció vonatkozó pontjait Müller állította össze.⁵⁶

A fiatal professzor 1733 és 1744 között tíz évet töltött Szibériában. Verhoturjétől Jakutzkig végigjárta az urálintúli városok és erődök elhanyagolt állapotban lévő irattárait.⁵⁷ Rendezte, összegyűjtötte vagy kivonatolta, majd Pétervárra küldte a legfontosabb dokumentumokat. Kollektiója több mint 35 kötetre rúgott. Saját tapasztalatain keresztül fokozatosan szerzett jártasságot az archív anyagok elemzésének és feldolgozásának módszereiben,⁵⁸ miközben enciklopédikus ismeretek birtokába jutott a birodalom történelme, földrajza és néprajza tárgykörében. Müller később így emlékezett: *„e vándorlások nélkül nehéz lett volna megszerezniem elsajátított tudásomat”*.⁵⁹

A fővárosba visszaérkezése után először 1744-ben kezdeményezte önálló történeti osztály felállítását az akadémián. Az elképzelt intézmény országos hálózat kiépítése és státusba kerülő munkatársak segítségével azon fáradozott volna, hogy összegyűjtse, feldolgozza és közölje a még érintetlenül rejtőző orosz történeti forrásokat. Az indoklásában Müller kifejtette: *„...a történelem elengedhetetlenül szükséges. Rendszerint az emberi cselekedetek tükrének nevezik, mely alapján jelen és jövő valamennyi eseményéről, a múltra való tekintettel, ítélni lehet, minek köszönhetően minden európai uralkodó régtől fogva törekedett arra, hogy államának történelme részletesen írásba foglaltassék... egyedül csak Oroszországban... nem állítottak fel még semmilyen intézményt, mely erre alkalmas. Az orosz történelem – más európai államok történelméhez képest – felettébb kevéssé ismert... Minthogy pedig Szibéria történeti és földrajzi leírására elegendő időt és költséget fordítottak, nem is eredménytelenül, mivel e távoli föld valamennyi körülmény megítélésében tán ismertebb, mint német föld kellős közepe az ott élőknek, viszont az orosz birodalom többi része vonatkozásában, melyek történelme és földrajza csaknem ugyanolyan föltáratlan állapotban leledzik, mint amilyenben 10 évvel ezelőtt a szibériai volt, ily vállalkozásokra nem került sor...”*⁶⁰

Az új szemléletű történetírás meghonosításának szükségességéről Müller a következőképp vélekedett: *„Akárhány... évkönyv is található Oroszországban, melyekből az orosz históriát mind a mai napig merítjük, azok felettébb elégtelenek lesznek, mert általában csak az egykori nagyfejedelmek, valamint orosz cárok cselekedeteit és egyes háborúit beszélik el, de oly hiányosan, hogy a történelem valódi hasznának megismerésére, az állam és a nép ügyeit illető mindenféle tanulság – okulásul történő – összegyűjtésére semmi remény nem marad... a történetek kapcsán a véletlent, az indítékokat és az okokat csaknem mindenütt elhallgatják, az előnyöket vagy hátrányokat, melyek és milyen vállalkozásokból fakadtak, alig említik.”*⁶¹

A történeti osztály megszervezését az akadémia vezetése 1744-ben és 1746-ban is visszautasította.⁶² 1747-ben a tudós testület elveszítette formális önállóságát.⁶³ Fennállása óta először működési szabályzatot kapott, amely szigorú állami ellenőrzés alá vonta az intézményt.⁶⁴ Az átalakított struktúrához kapcsolva 1747 végén létrehozták a „hivatalos történetíró”^{*} státust. A pozíciót Gerhard Friedrich Müller nyerte el azzal a feltétellel, hogy fölveszi az orosz állampolgárságot.⁶⁵ Két nappal az alattvalói hűségesküt (1748. január 29.) megelőzően engedélyezték a történeti osztály felállítását, de a „historiográfus” csak egy fő segítséget kapott.⁶⁶ A Szibériából magával hozott forrásgyűjtemény feldolgozása után elvileg az lett volna a feladata, hogy megírja a birodalom történetét.⁶⁷ Erre azonban soha nem került sor. Erzsébet császárnő (1741–1761) trónra lépése fölkorlácolta a hazafias érzelmeket és a külföldiekkel szembeni bizalmatlanságot.⁶⁸ A kampánynak Müller reputációja is áldozatul esett.⁶⁹ Kezdetben gyakorlatilag, majd a „zavaros időszakról” közölt német nyelvű tanulmányának közzlése után formálisan is eltiltották attól, hogy az orosz történelem „érzékeny” témáival foglalkozzon.⁷⁰

Müller megbízatása elsődlegesen arra szolgált, hogy könyvet írjon a szibériai népek történetéről, különös tekintettel az orosz hódításra. A tervezett mű első négy fejezetét még 1740–1742 között papírra vetette, s Pétervárra visszaérkezésekor, 1743-ban leadta az akadémiai kancelláriának. A német nyelvű kézirat a „Sibirische Geschichte” munkacímet viselte. 1752 végéig összesen 23 fejezettel sikerült megbirkóznia. Keletkezésük zaklatott folyamatát Pjotr Pekarszkij és Alekszandr Andrejev archeográfiai kutatásainak köszönhetően ismerjük.⁷¹

^{*} Az orosz „isztoriograf” szó a német „Historiograph” (udvari történetíró) kifejezés megfelelője. – Sz. S.

1748 tavaszán egy új akadémiai fórum alakult „Történeti Ülés” (Isztoricceszkoje szobranijje) elnevezéssel. Itt zajlottak Müller szibériai vonatkozású munkáinak műhelyvitái. A „Történeti Ülés” 1748 folyamán tárgyalta a „Sibirische Geschichte” első öt fejezetét, és a javasolt módosítások végrehajtása után jóváhagyta közlésüket.⁷²

A leghevesebb vitát Jermak haramia múltjának említése váltotta ki. Mihail Lomonoszov szerint: *„...hitelt érdemlően nem ismeretes, hogy Jermak a maga hasznára harcolt-e Szibériában, avagy az orosz autokrátor javára, az viszont igaz, hogy aztán meghajolt az orosz monarcha előtt, ennek okán ha azon fejtegetések, melyek a dolgairól némi rosszállással szólnak, fel nem cserélhetők, jobb ha mind kimaradnak.”* Vaszilij Tregyakovszkij: *„...néhány politikai megfontolás és elővigyázatosság megkívánja, hogy – Jermakot becstelennek nevezve – az olvasókat meg ne sértsük, különösképp az oroszokat, akik már valamennyien nagy jóindulattal viseltetnek iránta a véghezvitt jeles és hasznos tette miatt, nevezetesen, hogy önként odaajándékozta Szibériát az orosz uralkodónak... amennyiben módosítani és tompítani azokon nem lehet, az említett jelzőit mind ki kell hagyni, de ezzel... a historiográfus kötelessége... nem sérül, csupán csorbul, de nem azért, hogy mindig is csorbult maradjon, hanem azért, mert az oroszországi körülmények ezt követelik Jarmolaj Tyimofejevics Jermak megítélésakor.”*⁷³ Müller helyettesét kinevezett Johann Eberhard Fischer lenézően nyilatkozott főnöke módszeréről: *„...egy átlagos agyú írnok is elegendő lenne a szibériai történelem fogalmazásához, ha a levéltárakat szorgosan végigolvassa és kimásolja, és összegyűjti mindent, amit a szibériai prémodászkodtól hallott”*.⁷⁴

1749-ben Vaszilij Tatyiscsev is megkapta a kézirat egy részét, amelyről elismerően szólt: *„Ez az orosz helytörténetírás kezdete. Csak dicséret és hála illelheti. A szerző mennyi munkája és gondolata fekszik benne! De leginkább mintául szolgál azok számára, akik más vidékekről kívánnak írni, amin keresztül Oroszország dicsősége, becse és haszna megnövekszik. Noha van, ami javítást és kiegészítést igényel, és kielégítőbben lehetne megfogalmazni, a dicséret megérdemeltsége ettől mégsem csökken, és a hiányosságait semmiképp sem lehet a szerző szemére vetni, mivel igaz szívvel senki sem követelheti, hogy mindent – ami ahhoz szükséges, és a különféle archívumokban, valamint történeti művekben megtalálható – ismerjen, és a véleményalkotáskor ne hibázzon.”*⁷⁵

Az 1–5. fejezet „A Szibériai Cárság leírása” (Opiszanyije Szibirszkavo carsztva) címen⁷⁶ került ki a nyomdából 1750-ben. Ez volt az első Oroszországban született és publikált történeti monográfia, amely megfelelt a korszerű európai tudományos követelmények-

nek. Az események elbeszélése kronologikus rendben, de tematizálva haladt. Világosan elkülönült a szerző fejtegetéseitől, melyek az okokat és a következményeket, a források hitelességét, mások állításainak valóságtartalmát boncolgatták. Lábjegyzetek utaltak a nemzetközi szakirodalomra, az akadémiai könyvtárban fellelhető kéziratokra, a függelékben publikált levéltári iratmásolatokra.

Az olvasó előtt levezetett okfejtés, a hivatkozások és a forrásközlés a verifikálást szolgálták. A történetírást tudományként művelők a kendőzetlen „igazság” feltárására, a tények és – az utóéletük során rájuk tapadt – valótlanok szétválasztására törekedtek. *„Mindén, amit a historiográfus mond, szigorúan igaznak kell lennie, és soha nem adhat okot arra, hogy a hízelgés gyanúját ébressze magával szemben”* – vallotta Müller.⁷⁷ Az igazságkeresés szándékán túl megfelelő bizonyítási eljárás is szükséges ahhoz, hogy az argumentáció hiteles legyen: *„A történelem nem elégszik meg csupán kritikai fejtegetésekkel (hipotézisekkel – Sz. S.), fel kell mutatnia a dolgokat (tényeket – Sz. S.), melyek közül egyesek eredeti, mások valószínű bizonyítékokon alapsznak.”*⁷⁸ A tudósnak nem szabad preconcepcióból kiindulnia, és ha valamiről nincs kritikailag ellenőrizhető forrásból szerzett ismerete, akkor ne bocsátkozzon bizonytalan fejtegetésekbe: *„...a körülményeket egyértelműen a saját szájunk íze szerint magyarázni és ezen az alapon olyan összehasonlításokat, javaslatokat tenni, következtetéseket levonni, bizonyítékokat hozni, melyeknek a történelem fundamentumául kell szolgálniuk – mindez szerintem nem segíti elő, hogy elnyerjük a körültekintő és elfogulatlan historiográfus nevet. Megalapozott bizonyítékok híján helyesebb lesz, ha az egyes népek életéből vett és a régi időkben származó eseményeket tisztázatlanul hagyjuk, mintsem hogy helytelen megvilágításba helyezzük.”*⁷⁹

„A Szibériai Cárság leírása” c. mű jelentős állomás az orosz történettudomány fejlődésében. Az előszóban Müller bemutatta legfontosabb kútfőit, elmagyarázta módszerét, és – az orosz nyelvben először – használta a „forrás” (isztocsnyik) szakkifejezést.⁸⁰ Mentegette magát a levéltári anyagok közlése miatt: *„Külföldi országokban szerencsésnek tartják magukat, amikor az ilyesmit megtalálják és kinyomtatják nagy könyvekben, habár némelyikben semmi több sincs annál, minthogy mellékesen megemlít néhány nevet vagy templomot, vagy kolostort, vagy várost. Az utódoknak szánják őket, hogy történelem vagy bármi más egyéb írására felhasználják.”*⁸¹ Müller jelezte, hogy könyve *„a híres ókori történetírók elfogadott szokásaitól sokban különbözik”,* ám leszögezte: *„...az én eljárásom hasznosabb, mert mindenütt arra törekszem, hogy a feltételezé-*

seimet érvekkel alátámasszam, a valószínűség szabályai szerint ítélkezzem hírről és szerzőkről, mintegy közösen az olvasóval, aki maga is véleményt alkothat arról, amit írok, nem köteles azt pusztán elhinni”.⁸² A historiográfus igyekezete azonban hiábavalónak bizonyult. Az előszó – ebben a formában – és a „szibériai évkönyvek” szövege nem jelenhetett meg.⁸³

A „Történeti Ülés” 1751-ben és 1752-ben tárgyalta a „Sibirische Geschichte” kéziratának 6–17. fejezetét.⁸⁴ A testület és az akadémiai kancellária határozata értelmében a II. kötetnek (6–10. fejezet) 1752-ben kellett volna nyomdába kerülnie, de ez nem következett be.⁸⁵ Az év végén Müller bejelentette, hogy visszalép a folytatástól. A munka befejezésére Johann Eberhard Fischert ajánlotta.⁸⁶ 1753 elején továbbította kollégájának az addig elkészült 23 fejezet kéziratát.

Erzsébet császárnő hatalmának alkonyán, de különösen II. Katalin (1762–1796) uralkodásának idején nagyot változott Müller megítélése a cári udvarban. A historiográfus kihasználta a kedvező fordulatot. A „Sammlung Russische Geschichte” lapjain 1761-ben (1–5. fejezet) és 1763-ban (6–10. fejezet) leköszölte a „Sibirische Geschichte” német nyelvű szövegét abban a formában, amelyet maga jónak tartott, majd a „Jezseseszjacsnie Szocsinyenyija” c. folyóirat oldalain 1764-ben publikálta a 6–7–8. fejezet orosz fordítását.⁸⁷

Az észak-ázsiai országrész iránti konjunkturális társadalmi érdeklődés kielégítésére az akadémia 1787-ben változatlan formában újranyomta „A Szibériai Cárság leírását”.⁸⁸ A kritikai kiadás sokáig váratott magára. Alapos levéltári kutatások után az I. kötet 1937-ben, a második⁸⁹ 1941-ben látott napvilágot – az autentikus, 1761/63-as német nyelvű szövegen alapuló – új fordításban, és a valódi szerzői cím („Isztorija Szibiri”) alatt. A további kötetek nyomdába kerülését azonban ismét megakadályozta a kultúrpolitika. Az akadémia csak 1999-ben rugaszkodott neki a teljes mű megjelentetésének. Első lépésként közzétette az 1937-es kiadás – jegyzetapparátusát tekintve – bővített változatát.⁹⁰

Gerhard Friedrich Müller alapos felkészülés után vágott neki a szibériai expedíciónak. Az akadémiai kéziratárban lefordították számára a „Fokozatok Könyvét”, az egykori Hadügyi Kormányshé kivezetéseit (razrjadnie knyigi), krónikákat, kronográfokat. Dolgozott a Sztroganov grófok és bárók családi archívumából rendelkezésre bocsátott okleveleken. A külföldi szerzők közül olvasta Giles Fletchert, Isaac Massát, Petrus Petreiust, Witsen közlésében Juraj

Križanicot, Isbrand Idest és magát Nicolaas Witsent.⁹¹ Az utóbbit alaplóműként forgatta, és a használhatóságának megkönnyítésére mutatót készített hozzá.⁹² Urálon túli vándorlásai idején rendszeresen kért és kapott postai küldeményekben szakirodalmat Pétervárról.⁹³ Visszaérkezése után a Szibériai Kormánysház Moszkvában őrzött iratait is szeretne volna átvizsgálni,⁹⁴ de ezt nem engedélyezték.

Kutatóútja során az ún. „szibériai évkönyvek” három típusával találkozott. A „Szibériai Évkönyv-kompozíció”, illetve a részét alkotó „bővített szerkesztésű Jeszipov-évkönyv” másolataiból számtalan darabot hozott magával. A „Jeszipov-évkönyv” rövidített szerkesztményei közül csak hármát talált. A „Remezov-évkönyv” (és benne a Kunguri) egyetlen példányban került a birtokába. Nem ismerte viszont sem az „alapszerkesztésű Jeszipov-”, sem a „Sztroganov-évkönyvet”.⁹⁵

A „szibériai évkönyvek” első sztemmáját Müller vázolta föl. Megállapította, hogy Kiprian utasítására a még élő veteránok egy írást hoztak az érseknek, amely a „Jermak-kozákok szünokdionjának” alapjául szolgált. Ezt és szemtanúk vallomásait használta Jeszipov, amikor 1636-ban lejegyezte az elbeszélését. A XVIII. századig terjedő események regisztrálása kései szerzők munkája. 1651 után keletkezett a „Tobolszki (Remezov-) évkönyv”. A rajzokkal díszített manuscriptumba utóbb idegen kútfőből átvett lapokat ragasztottak.⁹⁶

Az elbeszélő források tudósításaiból Müller azokat tartotta hitelesnek, amiket a többi évkönyv, archív dokumentum, régészeti lelet vagy a saját megfigyelései megerősítettek, illetve szemtanúktól származtak: *„...a következő események előadásával kezdődnek a szibériai évkönyvek. Rájuk támaszkodom, amíg el nem jutok azon időkhöz, melyekről levéltári anyagok állnak rendelkezésemre. Az utóbbiak és az évkönyvek összevetése teljes mértékben hitelessé teszi az elbeszélést, mivel a levéltári anyagok az évkönyvek korrigálására és kiegészítésére [is] szolgálnak.”*⁹⁷ Szavva Jeszipovot (a XVII. századi orosz szöveg félreértése miatt) a Jermakcsapat tagjának vélte.⁹⁸ A szerzői kéziratban megtalált „Remezov-évkönyvről” szintén azt feltételezte, hogy szemtanúk kései vallomásaira épül. *„Sok kaland részletesebb benne”* – írta. *„Ez arra sarkallt, hogy e történet fogalmazásakor leginkább ezt kövessem.”*⁹⁹ A filológiai szövegkritika módszertana akkor indult fejlődésnek Németországban, amikor Müller már befejezte egyetemi tanulmányait.¹⁰⁰ August Ludwig Schlözer maliciózan jegyezte meg, hogy a historiográfus erudíciója ezen a téren jelentősen elmaradt az új nemzedék tudásának

színvonalától.¹⁰¹ A modern történettudomány magaslatáról vissza tekintve, a Jermak-expedíció epizódjainak rekonstruálása a „Sibirische Geschichte” kevésbé sikerült fejezetei közé tartozik.

A szovjet historiográfiai irodalomban gyakran fejére olvasott vád szerint Müllernek nem volt történetfilozófiai koncepciója, belevesztett a faktológiába. E klisé Szergej Bahrusin 1937-ben megjelent alábbi sorainak parafrázisa: *„...nem látszik, hogy Müller különösebben vonzódott volna a nagy ívű absztrakciók iránt. Munkáinak alapvető célját a tények empirikus rekonstruálásában látta, ami időnként fölösleges aprólékoságban merült ki.”*¹⁰² Larisza Belkovecnek még sincs maradéktalanul igaza, amikor ezt a tanulmányt jelöli meg Müller negatív megítélése kezdeteként.¹⁰³ Bahrusin az 1920-as években másként vélekedett: *„Müller... képesnek bizonyult arra, hogy nyers források alapján megrajzolja a szibériai orosz kolonizáció folyamatos menetét, s bár munkája egyes részleteiben korrekciókra szorul, el kell ismerni, hogy... célját elérte, történeti áttekintést nyújtott az ország fokozatos meghódításáról, amihez nagyon keveset lehet csak hozzátenni... Készen áll Szibéria történelmének tudományosan megalapozott, világos és pontos váza, Müller kimeríthetetlen aktakötegeiben pedig előkészítve várakoznak a kiválógatott dokumentumok.”*¹⁰⁴

Müller a felvilágosodás korának szellemében *„az emberi természet megjavításának céljából”*¹⁰⁵ írt. Azt a történelemfelfogást, hogy a múlt folyamat, melyben valamely eszme kiteljesedik, a romantika hozta magával.¹⁰⁶ A „Sibirische Geschichte” csonkán maradt. Térben a Jenyiszej folyóig, időben a XVII. század közepéig terjedt.¹⁰⁷ Politikai előítéletek és személyes okok miatt részletei is csak intervallumokban jelenhettek meg.¹⁰⁸ Az utókor számára ez megnehezítette a koncepció befogadását,¹⁰⁹ de a kortársak teljes mértékben tisztában voltak újdonságával.

Szibéria története, illetve Szibéria meghódításának története nem egy és ugyanaz a probléma. A mű befejezetlensége, szerkezete, illetve államismereti jellegű fejezetei miatt a két fogalom mégis szinte szinonimának tekinthető a „Sibirische Geschichte” esetében.

A szerző az első kötetben („A Szibériai Cárság leírása”) foglalkozik a szubkontinens népei – főként a tatárok – orosz uralom előtti történetével (1. fejezet), III. Iván jugrai hadjáratai, a Sztroganov család históriája, az Urálon átvezető utak fölvázolásával (2. fejezet), a Jermak-expedícióval, Moszkva fennhatóságának kiterjesztésével a Tobol, az Irtis és az Ob medencéjére (2–4. fejezet). A könyvet a Jenyiszejig tartó szláv előnyomulás eseményei, a bennszülöttek paci-

fikálása, illetve egyes igazgatási és telepítési intézkedések számbavétele zárja (5. fejezet).

A második kötet két tematikus egységre bomlik: 1. A Nyugat-Szibériára vonatkozó államismereti-történeti anyag bemutatására (szlobodák,* erődök, templomok, kolostorok építése, adózás, kereskedelem, a betelepülők és az őslakosság viszonya, betegségek, erkölcsök, évkönyvírás, közigazgatási rendszer, telepítéspolitiká stb.), egyszóval mindarra, amit a XIX. század második felétől a szakirodalomban „kolonizációnak” szokás nevezni (6–8. fejezet). 2. Az orosz-kalmük kapcsolatok áttekintésére. Ez utóbbi a dzsungáriai kánok Nyugat-Szibéria déli peremvidékére kiterjedő aspirációi miatt kapott aktualitást a XVIII. század első felében (9. fejezet).¹¹⁰

Müller praktikus megfontolásból és nem a történeti folyamat immanens logikájából fakadóan szakította meg Szibéria meghódításának elbeszélését a Jenyiszej folyónál. Ez a határvonal – amint maga is jelezte – geomorfológiai ismérveken, valamint Johann Georg Gmelin zoológiai és florisztikai megfigyelésein alapszik.¹¹¹ Müller az észak-ázsiai orosz előnyomulás jellege tekintetében a Szibériai Kán-ság, illetve a tőle keletre fekvő térség megszerzése között látott különbséget. Az 5. fejezet elején utalt erre, amikor belefogott az Ob felső folyásától a Jenyiszejig elterülő vidék fölfedezésének előadásába.¹¹² A cezúrát azért tartotta szükségesnek, hogy lehetősége legyen visszatérni a nyugat-szibériai orosz kolonizáció kérdéseinek ismertetésére. A „kolonizáció” mint terminus technicus nála nem fordul elő, de a német nyelvű szövegben gyakran használta a „colonie” kifejezést az urálintúli szláv földműves telepek megjelölésére.¹¹³

A forrásbázis jelentős kiszélesítése, a korszerű módszerek alkalmazása és az új történelemszemlélet együttesen vezetett arra az eredményre, hogy megszületett Észak-Ázsia cári uralom alá kerülésének első tudományos koncepciója.

Az oroszok Perm, majd Jugra elfoglalása és benépesítése után kerültek kapcsolatba Szibériával¹¹⁴ – indítja a hódítás történetét Müller. A keleti terjeszkedésben a Sztroganovok jártak élen, akiket az uralkodó feljogosított arra, hogy fegyvereseket toborozzanak bir-

* A „szlobodának” nevezett települések Szibériában átmenetet képeztek az erődített közigazgatási központok és a mezőgazdasági temeléssel foglalkozó falvak között, míg Oroszország európai részén ez a fogalom a városok mellett elhelyezkedő, többnyire magánföldesúri tulajdonban lévő kézművestelepeket jelölte. – Sz. S.

tokaik védelmére és bővítésére.¹¹⁵ Az urálon túli földadományokért cserébe Moszkva elvárta tőlük az Irtis menti tatár kánság függőségbe kényszerítését. A nagy távolság miatt a Sztroganovok nem kísérleteztek azzal, hogy eleget tegyenek e feltételnek.¹¹⁶ Iszker ostromára a cári udvarban sem gondoltak, beérték a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok fönntartásával.¹¹⁷

A Volgán fosztogató doni kozákok az ellenük kirendelt büntetőszázad elöl a Káma-parti Sztroganov-birtokra menekültek.¹¹⁸ A helybéli lakosságtól hallottak a szomszédos ország gazdagságáról. Elhátározták, hogy rajtaütnek és kirabolják. *„Valószínűtlennek tűnik, hogy Jermak kezdettől fogva hitt a hadjárat oly szerencsés végkimenetelében, ahogyan ez később bekövetkezett, vagy a bajtársaival azzal a szándékkal indult Szibériába, hogy meghódítsa az orosz államnak”* – vélekedett Müller.¹¹⁹ A kozákok 1578-ban vágtak neki az útnak, de eltévedtek, ezért visszafordultak. Fenyegetéssel élelmet, fegyvereket és nyomkeresőket csikartak ki a Sztroganovoktól.¹²⁰ Cserébe részesedést ígértek a zsákmányból. 1579-ben ismét hajóra szálltak, és a hegyi folyók segítségével átjutottak Szibériába, ahol sorozatos ütközetek sikeres megívása után 1581 októberében elfoglalták a káni székhelyet.¹²¹

IV. Iván dühösen követelte a Sztroganovoktól a kozákok visszarendelését mert attól tartott, hogy az *„arcátlan és merész”* támadás nagyon megnehezíti a permi határszél védelmét.¹²² Akkor enyhült meg, amikor hírül vette Iszker elestét.¹²³ A cárhoz indított kozák követéséről született váratlan döntést Müller a következőképp magyarázta: *„Jermak egy kis állam birtokosa lett, ahol a hatalom megtartásához csupán nagyobb számú honfitársra és európai hadfelszerelésre volt szüksége. Nyilvánvalóan ez készítette arra, hogy minél gyorsabban értesítse a cári udvart hódításairól. Azt remélte, hogy e földeket az orosz cár uralma alá adva kegyelmet nyer tőle korábbi bűneiért.”*¹²⁴

Az első reguláris sereg 1583-ban érkezett az atamán megsegítésére,¹²⁵ de Jermak halála (1584) után visszavonult az Urál európai oldalára, mert reménytelennek ítélte helyzetét a tatár, vogul és osztják túlerővel szemben.¹²⁶ A kudarc nem vette el Moszkva kedvét attól, hogy mindent előlről kezdjen.¹²⁷ A kánság végleges megszállásához kis létszámú kontingensek is elégségesnek bizonyultak, amelyek 1586-tól lassan és fokozatosan nyomultak előre.¹²⁸ *„Minél jobban megnőtt a további szibériai hódítások reménye, annál inkább elkerülhetlenné vált, hogy oroszokat telepítsenek az új területekre, keményen kézben tartsák a pacifikált népeket, és lankadatlanul törekedjenek lehetőleg mind több bennszülött alávetésére az orosz államnak. Ehhez arra volt szükség,*

hogy Szibéria akkor már ismert, nagy kiterjedésű részein új erődöket épít-
senek, biztosítsák a megfelelő létszámú helyőrséget, és ellássák a lakosságot
elegendő mennyiségű élelmiszerrel.”¹²⁹ Így szélesedett a cári fennható-
ság, amely Kücsüm halálakor (1596) a Tobol és az Irtis medencéjére,
az Ob folyam alsó, illetve középső szakaszára terjedt ki.¹³⁰

A tatárok erejének megrendítésével Jermak megvetette a szibé-
riai orosz uralom alapjait, a hódítás azonban az állami beavatkozás
miatt lett eredményes. Müller az egyház álláspontjával szemben az
atamán vezette expedíció rabló jellegét és véletlenszerűségét hang-
súlyozta, a hivatalos tradícióhoz képest kiemelte a szabad kozákok
önálló kezdeményezését. Konceptiója a néphagyományhoz állt leg-
közelebb, annak köszönhetően, hogy a Szibériai Kánság bukásának
elbeszélésekor főként a „Remezov- (és benne a Kunguri) évkönyvre”
támaszkodott.¹³¹ Gondolkodását nyilvánvalóan befolyásolta a nyu-
gati szakirodalom (elsősorban Witsen), amely magán viselte az orosz
folklor hatását. Gyökeresen újat mégis a folytatásban alkotott, ami-
kor forrásai között a levéltári iratok kaptak kizárólagos szerepet.

Az urálintúli helyőrségekben feltárt archív anyag alapján Ger-
hard Friedrich Müller arra a következtetésre jutott, hogy a moszkvai
expanzió formája módosult a tatár kánság és függő részeinek elfog-
lalása után: „Szibéria mindig híres volt arról, hogy értékes szőrmékben
gazdag. E körülmény szerfölött elősegítette az orosz fennhatóság kiterjesz-
tését, mivel rengeteg embert vonzott oda, akik nem csupán az előnyös keres-
kedés reményében érkeztek Oroszországból, de azért is, hogy a drága prémés
állatokra vadásszanak. Az ilyeneket nevezték összefoglalóan »mesterséget
űző embereknek«. * Ezek elmerészkedtek Szibéria legtávolabbi sarkaiba, mi-
nek köszönhetően oly információk birtokába jutottak a helyi viszonyokról és
az ottani őslakókról, melyeknek a már felépült erődök vajdái rendkívül nagy
szükségét látták, amennyiben sikerre akarták vinni perspektívikus teroiket.
Ha a katonaság osztagai nem bizonyultak kellőképpen erősnek ahhoz, hogy
meghódítsák az újonnan fölfedezett népeket, akkor a prémvadászok csoport-
jai önként a segítségükre siettek. Egyik csapat a másik után hatolt mind bel-
jebb és beljebb az ország mélyébe. A bennszülöttek, akik addig nem ismertek
semmiféle idegen hatalmat, rendszerint ellenállás nélkül engedelmeskedtek

* „Promislennie ljugyi.” A kifejezés a „promisljaty” igéből származik. Jelen-
tése: valamely mesterséget, foglalkozást megélhetés-, illetve iparszerűen űzni.
Arra utal, hogy az illető személy nem fegyveres állami szolgálattal (szluzsilie lju-
gyi) vagy földműveléssel keresi a kenyerét. E fogalommal Szibériában prém-
vadászokat és prémkereskedőket jelöltek. – Sz. S.

a félelmetes jövevényeknek. Ott viszont, ahol ellenállásra lehetett számítani, orosz részről erőt alkalmaztak, amíg nem sikerült túszul ejteni néhány jeles férfiút a nyugalom biztosítása érdekében. Ha az újonnan fölfedezett föld annyira távol feküdt a már álló erődöktől, hogy azokból lehetetlennek látszott teljes ellenőrzés alatt tartani, akkor új erődöt vagy palánkvárat építettek, amelybe különleges [jogkörrel felruházott] vajdát neveztek ki, és fegyvereket küldtek.”¹³²

Az orosz állam legfőbb gondjának kezdetben a területszerzés számított,¹³³ hogy minél több őslakóra lehessen jaszakot (prémadót) kivetni. Az ismeretlen bennszülött közösségekkel barátságosan bántak, ajándékokat és használati tárgyakat osztogattak közöttük, hogy rávegyék őket az alattvalói státus önkéntes elismerésére. Amikor ez nem sikerült, foglyot ejtettek közülük, akit csak a társai hűségesküje után, gereznákért cserébe engedtek szabadon.¹³⁴ Az adószedésre kirendelt fegyveres különítmények fából ácsolt, különféle nagyságú és biztonsági fokozatú erődítésekben húzták meg magukat, melyeket az őshonos csoportok szállásterületének közepén vagy közelében emeltek.¹³⁵ Cári ukáz megtiltotta a prémkereskedőknek, hogy az adó beszédése előtt fölkeressék ezeket a helyeket.¹³⁶ A garnizonok katonái számára egyáltalán nem engedélyezték, hogy árukat csereberéljenek szörmére a jaszakos lakossággal.¹³⁷ A gyakori visszaéléseket mégsem lehetett megakadályozni. A hivatalos személyek túlkapásai felkelésekhez vezettek.¹³⁸ Különösen sok bennszülöttlázadást kellett leverni a „zavaros időszak” alatt, amikor Oroszország európai részén polgárháború dúlt.¹³⁹ A begyűjtött jaszak mennyisége az évtizedek során folyamatosan csökkent,¹⁴⁰ ami jelentős mértékben motiválta a még fölfedezetlen tájak és új népcsoportok utáni kutatást. A tengeri kereskedelmi útvonal használatát betiltották a vámellenőrzés megoldhatatlansága miatt.¹⁴¹

A hódítás sikeres folytatásához növelni kellett a garnizonok számát. A fősereg Tobolszkban állomásozott. Innen vezényelték a katonákat a távoli helyőrségekbe, ahol általában végleg ott ragadtak. Az erődökben (elsősorban Tobolszkban) önkénteseket is besoroztak, de az utánpótlás derékhada az európai országrészből érkezett.¹⁴²

A kormányzat figyelme a XVII. század második negyedétől fordult olyan égető problémák megoldása felé, mint szlobodák alapítása és a gabonatermelés meghonosítása. *„Ezt a törődést a földművelés fejlesztésével az állami zsoldban szolgáló fegyveresek számának szüntelen gyarapodása hívta életre, akik részére az élelmiszer-utánpótlás ideszállítására Oroszországból egyre nehezkesebbé vált.”¹⁴³* Telepésekben nem volt hi-

ány, mivel minden feketeföldes (állami) parasztnak jogában állt szabadon költözni. Amint elterjedt az urálintóli telkek nagyságának és termékeny talajának híre, a Dvina, Vicsegda, Szuhona folyó völgyének vonzereje többé nem tudott versenyre kelni az ázsiai végekével. A szibériai bevándorlók többsége Oroszország északi tájairól származott.¹⁴⁴

Amikor a cári birodalom terjeszkedése elérte a Jenyiszej alsó szakaszát, felépült Turuhanszk erődje az északi sarkkör közelében, amely a kelet-szibériai előnyomulás bázisa lett. Erről – az állandóan működő szőrmevásáráról nevezetes helyről – indultak tovább a kozákok és prémvadászok az Alsó-Tunguszka folyón a Léna-medence irányába.¹⁴⁵

A „Sibirische Geschichte” az orosz történetírás történetében először tárgyalt gazdasági, közigazgatási, demográfiai aspektusokat a kiválasztott témájának vizsgálatakor. Ilyen szövegkörnyezetben Szibéria meghódítása egy komplex történeti problémává alakult, amelynek katonai-politikai, illetve társadalmi-gazdasági hangsúlyai egyformán figyelmet kaptak.

William Coxe angol utazó 1784-ben megjelent könyvében az „*eminent historian*” és a „*the great father of Russian history*” jelzőkkel illette Gerhard Friedrich Müllert, akitől oly sokat megtudott az Ázsiában és Amerikában végrehajtott orosz felfedezésekről.¹⁴⁶ Konsztantyin Besztuzsev-Rjumin akadémikus, az Oroszországban készült első historiográfiai témájú monográfiák egyikének szerzője 1872-ben „*az orosz történettudomány atyjaként*” aposztrofálta Müllert.¹⁴⁷ Egy másik akadémikus, az irodalomtörténész-etnográfus Alekszandr Pipin 1892-ben írta Müllerről: „*A szibériai történetírás atyjának nevezik, és teljesen megérdemelten...*”¹⁴⁸ A szovjet historiográfia általában elmarasztaló ítélete után oroszországi akadémiai kiadvány 1999-ben idézte ismét egyetértőleg Besztuzsev-Rjumin szavait.¹⁴⁹

*

Az akadémiai kancellária 1753 elején megbízta J. E. Fischer professzort, hogy Müller kéziratának felhasználásával készítse el „Szibéria történetének” rövidített változatát.

Johann Eberhard Fischer (1697–1771) 1730-ban érkezett Oroszországba.¹⁵⁰ Az akadémia kebelén belül működő gimnáziumban oktatott, amelynek 1732-től rektora volt. 1738-ban a kamcsatkai expedíció kontinentális kutatócsoportjába vezényelték a megbetegedett

G. F. Müller helyére. 1746-ban tért vissza Szibériából lingviztikai, etnográfiai és földrajzi anyaggyűjtésével.¹⁵¹ A tudós társaság átszervezésekor katedrát kapott az egyetemen: kinevezték a történelem tanárává, s egyidejűleg a birodalmi historiográfus helyettesévé.

Fischer a klasszika-filológia, a nyelvészet és az orientalisztika iránt érdeklődött. Műveltségének jellege döntően befolyásolta a történetírásról alkotott elképzeléseit. Az akadémián rendezett műhelyviták hevében „tolmácsnak”, sőt „plagizátornak” minősítette Müllert, amiért főnöke pontosan követte a források szövegét. A historiográfus epésen reagált: *„Fölöttébb udvariatlan a cenzor úr részéről, hogy plagizátorrá óhajt változtatni a történelmi lelkiismeretességem miatt. Feltételezem, hogy [a szövegbe] illesztett állandó jellegű fejtegetéseim megóvnak ettől. Ellenben úgy tűnik számomra, hogy magából a cenzor úrból lesz romanista, ha a történelmi művek készítése során másként fog eljárni mint én.”*¹⁵²

Fischer 1753-ban kezdett a munkához, és 1757-ben fejezte be. Az általa jegyzett „Sibirische Geschichte” csak később – August Ludwig Schlözer közbenjárásának köszönhetően –, 1768-ban jelent meg németül, illetve 1774-ben (posztumusz) oroszul. A német kiadás előszavában a szerző föltárta a keletkezés körülményeit, az orosz fordítás publikálásakor azonban ezt a részt elhagyták, így a XIX. században az urálintúli lokálpatrióta értelmiség néhány tagja Fischer saját kutatásai összegzésének vélte a „Szibériai történelmet”.¹⁵³

A szöveggel ismerkedve szembetűnik a forrásközlés, illetve a levéltári iratokra utaló hivatkozások hiánya, ami a szinopszist megrendelő akadémia kívánalmára történt. A filológus így sem tudott megbirkózni azzal a feladattal, hogy szisztematizálja és olvasmányos formába öntse a rendelkezésére bocsátott tényanyagot. Fischer koncepciója csaknem minden lényeges elemében engedelmesen követte Müller gondolatmenetét, és csupán néhány értékelő momentumban különbözött az övétől. Az eltérések sejtetni engedik, hogy a császári udvar milyen jellegű elvárásokat fogalmazott meg Szibéria története kapcsán a birodalom historiográfusaival szemben.

Fischer 631 oldalas művének legértékesebb része a terjedelmes (106 oldalas) bevezetés, amely a szerző önálló szellemi terméke. Ebben nemcsak a bennszülött népek szóképzésének összehasonlító elemzését találjuk, de a „Szibir” szóalak első tudományos igényű etimológiáját, valamint a fogalom szemantikai bővülésének leírását is: *„Szibéria elnevezés alatt jelenleg az oroszok által meghódított valamennyi föld értendő... a Jugor hegyektől... a Keleti-tengerig... Szibéria szorosabb értelemben, ahogyan ezt az elnevezést a régi időkben használták, csak az Ob*

alsó folyásánál elterülő helyek... az elnevezés lassanként egyre tovább terjedt... s végül eljutott egészen a keleti óceánig.”¹⁵⁴

Fischer interpretálásában Jermak szibériai tatárok elleni hadjárata nem öltött rabló jelleget, éppen ellenkezőleg: „...igazságosnak tűnt számára, minthogy azok léptek fel először ellenségesen Oroszországgal szemben”.¹⁵⁵ Az atamánt egyenesen az a vágy hajtotta, hogy: „Szibéria meghódításának véghezvitelével a hazájának feledhetetlen szolgálatot tegyen”.¹⁵⁶

A talány kapcsán, hogy Jermak miért ajánlotta föl győzelmét IV. Ivánnak, visszaköszönnék a „Történeti Ülés” összejövetelein elhangzott kritikai észrevételek: „...amennyiben Jermak idegen segítség nélkül remélte volna hódításait megőrizni, akkor természetesen magának tartotta volna meg azokat. A régi évkönyvekben sehol sem említik, hogy a cár nevében hódoltatta ezeket a földeket, vagy adót követelt volna az orosz udvar javára. Ugyanígy lehetséges, hogy kezdetben kizárólag a zsákmányszerzés járt a fejében.”¹⁵⁷ Hamar megértette azonban, hogy az állam segítése nélkül lehetetlen lesz birtokon belül maradnia. „A kényszerűséget jótéteményre cserélve arra gondolt, hogy önként átengedve azt, amit... úgyis elvonnának tőle, kimutatja szolgálatkésztségét.”¹⁵⁸

Fischer professzor, akit Schlözer „az átélt megaláztatások miatt rendkívül félénk”¹⁵⁹ személyiségnek tartott, nem merte megkockáztatni, hogy a haramiamúltú Jermak dicsőségének propagálásával vádolhassák: „...akár a hősök közé is sorolhatnánk – írta az atamánról –, ha élete végét nem feketíti be hiszékenységgel és óvatlanságával”.¹⁶⁰ A kánság leigázása a cár hadvezéreire várt. Moszkva beavatkozása nem vehet föl morális kérdéseket – vélekedett Fischer –, mert Dzsingisz kán valaha „törvényes indok nélkül” támadt orosz földre, amiért is „utódai megfizettek”. Sőt! „E háborúban Kücsüm kán elsőként fogott ellenséges cselekményekbe... Következésképp ezt a háborút törvényesnek, a Kücsüm-birtokok elvételét pedig jogos tettnek lehet tekinteni.”¹⁶¹

Az Urálontúl igazi konkvisztádorai az uralkodó szolgálatában álló kozákok. Fischer a trón kezdeményező szerepét domborította ki, noha elismerte, hogy Szibéria északi és keleti tájain a prémvadászok megelőzték a cár embereit, s az új területek felderítésével „hasznára váltak az orosz államnak”. A filológus azonban felrótta e „csavargóknak”, hogy a vajdáknak nyújtott segítséget pusztán mellékes dolognak tekintették: „Fő törekvésük abban állt, hogy vadak elejtésével gyorsan meggazdagodjanak. Ezzel az államra háruló felbecsülhetetlen kárt okoztak, mivel a mértéktelen pusztítás számos vidéket csaknem teljesen megfosztott mindenféle hasznos állattól... és minthogy az északi térségekkel kezdték, a

vadak délre menekültek, az Amur folyóhoz, a kínai császár földjére, minek következtében ezeken a helyeken ma csaknem több cobolyt fognak, mint az egész jakutszki ujezdben.”¹⁶² A szerző aggodalma az állami tulajdon eltékozlása miatt egészen más megvilágításba kerül, ha fejtegetéseit tovább figyeljük: *„Szibériát jelenleg a kollégiumok igazgatják... de a jaszakos fiskus közvetlenül ő császári fensége kabinetjének irányítása alatt áll.*”¹⁶³

Fischer történetírói felfogását jól jellemzi, hogy a Müllertől kapott szöveget elsősorban azokon a pontokon rövidítette le, ahol a kolonizációra vonatkozó részletekre bukkant: *„Attól tartok, ha az efféle szlobodák további gyarapodását szép sorjában előadnám, unalmat ébresztenék az olvasóban, vagy teljesen megutáltatnám vele a könyvet az illetén dolgokkal, melyek a maguk nemében se nem szórakoztatóak, se nem fontosak a számára, viszont nélkülözhetőek, amikor Szibéria általános történetét elbeszélem.*”¹⁶⁴

Műve végén a klasszika-filológus összehasonlította egymással a nyugati és az oroszországi földrajzi felfedezések indítékait, s egyben rámutatott a cári iniciatíva erkölcsi fölényére: *„Mi hajtotta az európai tengeri hatalmakat... az ismeretlen földek és tengerek felkutatása? A haszonlesés! Nem az idegen földek és tengerek megismerése szerepelt legfőbb törekvéseikben, hanem az, hogy utazásaikat tökéletesebbé és megbízhatóbbá tegyék. Csakis az orosz birodalom monarcháit övezi azon dicsőség, hogy a kapzsóság legcsekélyebb szándéka nélkül gazdagítják a világot új ismeretekkel bolygónk földjeiről és vizeiről... ”*¹⁶⁵

1769-ben Fischer jelezte az akadémia vezetésének, hogy szívesen folytatná Szibéria történetét az 1660-as évek után bekövetkezett események átdolgozásával. A kancellária felkérte G. F. Müllert, hogy juttassa el a kéziratot a még nála lévő levéltári másolatokkal együtt a kollégájának. A küldemény 1770 elején megérkezett, de nem tartalmazott elkészült fejezeteket, így a professzor nem tudta megvalósítani elképzelését. A Fischer-féle „Sibirische Geschichte” ma már csak bibliográfiai érdekesség.

*

Gerhard Friedrich Müller koncepciója gyorsan ismertté és elfogadottá vált a művelt nagyközönség köreiben.

Iván Leontyjevics Cserepanov (1724–1795), egy tobolszki postakocsis és ikonfestő mester, műkedvelő helytörténész az 1750-es évek vége – 1790-es évek eleje között többszöri átdolgozás és bővítés

útján összeállította a „Szibériai Évkönyv” elnevezésű kompilációját. Elsődleges forrása Müller 1750-es kiadású könyve volt, amelyhez a „Jeszipov-évkönyvből”, a „Szibériai Évkönyv-kompozícióból”, illetve a korabeli periodikák cikkeiből vett részleteket illesztett.¹⁶⁶

Mihail Vasziljevics Lomonoszov (1711–1765) egy 1762/63-ban született elaborátumban a jeges-tengeri hajózás lehetőségeit fejtegette. A szerző életében a mű kéziratban maradt. Második fejezete rövid áttekintést nyújt a Kelet-Indiába vezető útvonal felfedezése érdekében orosz részéről kifejtett próbálkozásokról. Ez a tudós egyetlen munkája, amelyben érintette Szibéria meghódításának kérdését: *„Azután, hogy Jermak elfoglalta a Szibériai Cárságot és keleten az orosz hatalom a sokszorosára növekedett, mely jobbára magánemberek fáradozásainak köszönhető, mintsem az állam erőfeszítéseinek, s amelyből legfőképp a kozákok... s úgyszintén Pomorje lakói... vették ki a részüket... az orosz prémvadászok keleti irányban törekedtek nagy kutatásokra, különösen rozmáragyar reményében.”*¹⁶⁷

1770-ben jelent meg az „Antidote” című francia nyelvű, anonim polemikus írás Chappe d’Auteroche abbé Párizsban közzétett szibériai úti élményeinek¹⁶⁸ cáfolataként, amely rossz fényben tüntette fel a cári birodalomban uralkodó közállapotokat. Az „Ellenmérég” szerzőségét II. Katalinnak (1729–1796) tulajdonítják.¹⁶⁹ A császárnő lépésről lépésre cáfolta a csillagász „tévedéseit”, s egyebek mellett így fogalmazott: *„Nincs még egy nép, mely jobban szeretné a vándorlást mint a szibériaiak. Egyáltalában, kíváncsi észjárásuk van, s úgy mond, állandó kutatók. A kormányzat ösztönzi ezt a szellemet. Oroszország a kalandok iránti hajlamuknak köszönheti azt a hatalmas kiterjedésű földterületet, melyet az Irtistól a Kuril-szigetekig birtokol.”*¹⁷⁰ A francia pap azon megjegyzése, miszerint csak Szibéria déli sávja alkalmas a letelepedésre, szintén replikára készítette az ellenmérég adagolóját: *„E cárság meghódításától Nagy Péterig a Szibériában alapított valamennyi település ezen ország résznek inkább az északi, mintsem a déli fertályán húzódott, noha az északi vidékek valóban kevésbé alkalmasak a földművelésre, mint a déliek... A prémes állatok bősége okozta, hogy az északi tájak jobban vonzották a letelepülőket, mint a déliek. Az utóbbi időkben a kormány figyelme kiterjedt a déli körzetekre is.”*¹⁷¹

II. Katalin számos intézkedést hozott a gazdasági élet föllendítésére. Trónra lépését követően gyámhatóságot szervezett az Oroszországba hívott külföldi telepesek támogatására. Az ő uralkodása alatt kerültek óhitű alattvalók Lengyelország területéről Szibériába. A császárnő nagyra becsülte a birodalom első historiográfusának

munkásságát. *„Egyedül G. Müller jelentős számú kötetet publikált, megtöltve az orosz történelemre vonatkozó anyagokkal”* – vetette Chappe d’Auteroche szemére, hogy ennek ellenére az abbé mégis tájékozatlan maradt a cári birodalom múltját illetően.¹⁷²

Nicolas Le Clerc 1783–94 között Párizsban megjelent hatkötetes kompilációja¹⁷³ is kiváltotta II. Katalin elégedetlenségét. A császárnő Iván Nyikityics Boltyin (1735–1792) nyugalmazott vezérőrnagyra bízta a vitairat elkészítését. A tábornok rendszeresen konzultált az uralkodóval, olvasta a francia felvilágosodás nagyjait, otthonosan mozgott a hazai historiográfiában, régi manuscriptumokat gyűjtött, források kiadásában segédkezett, az államigazgatásban eltöltött éveknél köszönhetően pedig értékes statisztikai ismeretek birtokába jutott.

Boltyin *„Megjegyzéseiben”* Szibéria két kérdés kapcsán merült föl. Le Clerc azt állította, hogy az Asszír és a Római Birodalomhoz hasonlóan idővel Oroszország is a darabjaira hullik szét, és már most minden erejét fölemésztí a külső határainak védelmére. A francia szerint a spanyolok példája ékesen bizonyítja, milyen negatívan befolyásolja az anyaország gazdasági teljesítőképességét, ha nagy kiterjedésű és gyér népsűrűségű gyarmatokat kell benépesítenie. Boltyin a történelmi párhuzam módszeréhez nyúlt, hogy alátámaszsa ellenvéleményét. Montesquieu nyomán azt hangsúlyozta, hogy az éghajlat határozza meg egy-egy nép erkölcsét, s azon keresztül a társadalom életét szabályozó törvényeket, nem pedig a kormányzás formája. Értelmetlen az európai államokhoz mérni Oroszországot, *„mivel semmiben sem hasonlít rájuk”*.¹⁷⁴

Nyugat-Szibéria *„délről nyitott”* hideg síkságára csak *„kényszerből”* telepedtek *„meleg országokból érkezett nomád népek”*. Minden egyéb nem volt más, mint *„kis létszámú hordákat tápláló kietlen pusztaság”*. Az őslakókat *„életmódjuk és az egymás közti ellenségeskedés nem engedte sokasodni”*. A rendkívül alacsony népsűrűség miatt történhetett, hogy Szibériát *„egy kozák és 1500 – rablásból élő – csavargó hódította meg”*. Moszkvából csak ezt követően *„küldtek oda seregeket és építettek erődöket a legyőzöttek kellő fegyelemben tartására”*. A szibériai nomádok elleni hadjáratok részei annak a folyamatnak, amely során Oroszország *„levetni merészelt magáról a tatárok igáját... és azon kezdett töprengeni, hogy miként állhatna bosszút tirannusai felett a hosszan tartó rabságáért”*.¹⁷⁵ A Nyugat-Szibériában megerősödött szlávok lassan terjeszkedni kezdtek egész Észak-Ázsiában. *„Végtelen pusztaságain keresztülhatolva nem emberekkel kellett megküzdeniük... hanem áthatol-*

hatatlan őserdőkkel és járhatatlan mocsarakkal... a kis lélekszámú, csaknem fegyvertelen, primitív törzsek – helyesebben mondaná –, családok... sokkal inkább állatokra, mintsem emberekre hasonlító pigmeusok, futással vagy alázatossággal mentették az életüket. [A hódítók] időről időre egyre mélyebbre hatolva, az erre alkalmas helyeken mindenütt erődöket építettek, melyekben kisebb fegyveres csapatokat hagytak. Oroszországból vadászni érkezett, különféle jogállású emberek csatlakoztak hozzájuk, és letelepedtek közéjük. Bizonyos idő elteltével egész Szibéria ismertté vált, és mindenütt oroszok lakták, ahol csak megfelelő feltételekre akadtak a megélhetéshez. Valamennyi ilyen helyen több orosz lett, mint bennszülött, kik létszámának időről időre csökkennie kellett.”¹⁷⁶

A tatároktól elszenvedett megaláztatások miatti jogos bosszú mint a keleti expanziót legitimáló motívum a XVI. század óta élt az orosz közfelfogásban, s Vaszilij Tatyiscsev történeti koncepcióján keresztül öröklődött át a felvilágosodás korabeli historiográfiára.¹⁷⁷

Iván Boltyin jól ismerte a demográfiai adatokat, és tisztában volt az orosz lakosság asszimiláló képességének nemzetbiztonsági jelentőségével. Érvelésében szembeállította Szibériát a római provinciákkal, ahol a latin kolóniák fokozatosan eltűnő kis szigeteket alkottak a meghódított népek tengerében. „Sokan az erődök és az orosz telepek közelében lakók [a bennszülöttek] közül, látva az épületek és házak jobb állagát... a vadak és halak elejtésére szolgáló alkalmasabb eszközöket... együtt kívántak élni velük, s eloroszosodtak, elfogadták törvényeiket, átvették erkölcsüket és szokásaikat, rokonságra léptek velük; a leszármazottaik pedig anyanyelvüket feledve mindenben hasonlatosakká lettek az oroszokhoz.”¹⁷⁸ Szentpétervárnak nem kell attól tartania, hogy elveszíti távol fekvő területeit. „Az olyan hódításokat nem nehéz megőrizni, melyek lakói magukban és közösen is, a szülőföld iránti elkötelezettségben, hitükben és nyelvükben szintén egyek, képesek és hón áhítják megvédeni magukat azoktól, kik megpróbálják a saját hatalmuk alá hajtani őket. Oroszországból nem küldenek seregeket Szibériába, hanem az ott élőkől toborozzák a hadakat, s azok mégis elég erősek, hogy a határokat egyedül is megővjék az ellenségtől.”¹⁷⁹

A nyugalmazott tábornok szerint a spanyol és az orosz tartományok közötti különbség megmutatkozik abban is, hogy amíg Madrid számára a lakosság kivándorlása, a mór- és zsidóüldözés, illetve a gyarmatokról beáramló nemesfémek a mezőgazdaság és az iparúzás hanyatlásával járt, addig Szibéria természeti kincseinek kiaknázása gazdasági fellendülést eredményezett a cári birodalom európai területein. „Hispania az emberek Újvilágba küldésével... végérvényesen

*elveszítette őket, Oroszország viszont... a meghódított területekre telepített alattvalói révén... ugyanannyival gyarapodott.*¹⁸⁰

Iván Boltyin a társadalom erkölcsi nevelésének, az autokrácia és az orosz birodalom védelmében kifejtett politikai-ideológiai propaganda eszközének tekintette a történetírást.¹⁸¹ Műve a hazafias apologetika első darabja a szibériai hódítás kapcsán született koncepciók sorában.

Alekszandr Nyikolajevics Ragyiscsev (1749–1802) az ilimszki (Kelet-Szibéria) száműzetése idején 1791–96 között jegyzeteket és kivonatokat készített Müller könyvéből „Rövid elbeszélés Szibéria megszerzéséről” címen.¹⁸² Jermak alakja imponált az írónak, aki azt tervezte, hogy poémát szentel az atamán hőstettének, de végül sem a hódítás történetét, sem a költeményt nem fejezte be.¹⁸³

*

Az 1760-as évek közepén a császári udvarban ismét fölvetődött, hogy szükség lenne egy Oroszország múltját bemutató, szakszerűen megírt történeti szintézisre. Az elkészítését Müller re akarták rábízni, a historiográfus azonban vonakodott. Inkább M. M. Scserbatov herceget ajánlotta a trón figyelmébe, akit „helyetteseként” mutatott be II. Katalinnak.

Mihail Mihajlovics Scserbatov (1733–1790) 1762-től teljességgel az irodalmi és tudományos tevékenységnek szentelte magát. „Az orosz történelem a legrégebbi időktől” c. műve 1770–1791 között hét kötetben, kötetenként több részben jelent meg. Ez a cári birodalomban született első oknyomozó országtörténeti összefoglalás, amely a legfontosabb források önálló kritikai feldolgozásán alapult, és a teljességre törekedett.¹⁸⁴ Scserbatov munkájában Szibéria meghódításának problematikája az orosz történelem általános menetébe illesztve szerepelt.¹⁸⁵

A herceg David Hume és Gerhard Friedrich Müller módszertani elmélete követőjének tartotta magát.¹⁸⁶ Az elődök történeti művein és évkönyveken kívül levéltári iratokat is földolgozott. Az utóbbiak közül a legfontosabbakat publikálta is a függelékben.

Scserbatov meggyőződése szerint N. C. Witsen, G. F. Müller, és J. E. Fischer kellő alapossággal tárgyalta Szibéria meghódítását, ezért ezt a témát nem kutatta. Átvette a historiográfusok koncepcióját, melyet saját nézeteinek megfelelően árnyalni próbált: „*Nem tudom megállni, hogy ki ne fejezzem csodálkozásomat, mily kevéssé becsülte Ioann*

*Vasziljevics cár e váratlan és gazdag szerzeményt, mivel bár kegyesen fogadta... Jermak követeit, de se pénzt nem adott hadak toborzására, se hadat nem küldött erősítésül a számára.*¹⁸⁷

Az első időszakban a cárok nem sokat törődtek azzal, hogy kiaknázzák az ölükbe hullott lehetőséget. Így történt az atamán halála után is, amikor a vajdák vezette csapatok megjelentek az Urál keleti oldalán. *„Nem a bölcs kormányzás, nem a vezérek hadművészete”, hanem az „ellenség ostobasága” okozta, hogy „Szibéria lakói nem fogtak össze az orosz betolakodók kiűzésére”, s ezzel lehetővé tették a moszkoviták győzelmét.*¹⁸⁸

A helyzet csak akkor változott, amikor *„az orosz udvar érezni kezdte mindannak előnyét, mit... e kiterjedt területektől kapni lehet”.*¹⁸⁹ Az új stratégia jegyében *„nem gyors hódításokkal akarta megszerezni ezen tájakat, mi csak az őslakók kiirtásához vezetett volna, hanem lépésről lépésre, azaz erődök számát növelve, lakosságot odatelepítve, a földművelést meghonosítva...”*¹⁹⁰ A cári uralom kiterjesztése a regionális sajátosságok maximális figyelembevételét igényelte. *„Az ilyen sikerek mellett, mikoron Oroszországnak több fáradságába került fölfedezni e tájakat, s az ott élő népeket, mintsem a hatalma alá hajtani őket... az odaküldött vezetőknél nem maradt egyéb tennivalója, mint úgy kényeztetni az eladdig teljesen szabadon élő népeket, hogy a rájuk vetett jármot ne csak kellemesnek találják, de érezzék is a lézán kormányzás hasznosságát a féktelen szabadság kárával szemben.*¹⁹¹

Mihail Scserbatov gyökeresen másként látta Jermak egyéniségét, mint J. E. Fischer és I. Ny. Boltyin: *„El kell felednünk büntetteit az általa véghezvitt nagy dolgok kedvéért, és a híressé vált neves hősök közé állítanunk, annál is inkább, mert közülük sokan a legyőzöttek iránti szenttelenségükkel és a diadaluk nyomán fölöslegesen kiontott vérrel beárnyékolták bátor cselekedeteiket... Jermak Tyimofejevics azonban mindenütt kegyességet és nyájasságot gyakorolt... ez pedig a társadalom jötevőinek jellemzője, mely igen ritka, s a legnagyobb tiszteletet érdemli az emberi nem történetében.”*¹⁹²

Szibéria meghódításának témája „Az orosz történelem” 1783–1790 között megjelenő négy kötetének hat részében szétszórva, fragmentumokban került az olvasók elé, s a szerző halála miatt félbeszakadt a Borisz Godunov uralkodása alatti eseményeknél. A historiográfus szerkesztési módszere még azt sem tette lehetővé, hogy Jermak portyáját egy fejezeten belül tárgyalja. Az atamán hadjáratát az V. kötet 3. részében és a VI. kötet 1. részében hat különböző epizódba foglalva közölte, melyek között visszatért az orosz történelem

általános fejleményeinek előadásához. Scserbatov nem tisztázta, hogy mit tekint az észak-ázsiai orosz uralom kezdetének: III. Iván, IV. Iván avagy Fjodor Ivanovics intézkedéseit. Ilyen kontextusban nemcsak Müller koncepciójának újdonsága sikkadt el, de Boltyin észrevételeié is.

A herceg látnoknak bizonyult, amikor saját erőfeszítéseit értékelve az alábbi sorokat vetette papírra: *„Ha valaki elhatározná utánam, hogy megírja az orosz történelmet, remélem... történetem sok esetben segítségére lesz, hogy fölöttébb veretes munkát fogalmazzon, és megtalálja az ahhoz szükséges forrásokat.”*¹⁹³

Nyikolaj Mihajlovics Karamzin (1766–1826), a jeles szépíró és népszerű publicista 1803-ban megkérte I. Sándor cárt, hogy nevezze ki a birodalom historiográfusává, és biztosítsa számára az ezzel járó javadalmazást, valamint a szabad hozzáférést a levéltári kéziratokhoz. Karamzin azt ígérte, hogy lebilincselő stílusú művet alkot hazája múltjáról. *„Az orosz állam története”* 12 kötetben jelent meg 1816–1829 között, és az 1612-es esztendő eseményeinél szakadt félbe a szerző halála miatt.¹⁹⁴

Karamzin szakmai előképzettség nélkül, a széles körű olvasottságára támaszkodva fogott munkához.¹⁹⁵ Legfőbb célja az volt, hogy egy olyan patetikus és moralizáló szintézist tegyen le az asztalra, amely megfelel a napóleoni Franciaország fölött aratott diadal után lobogó hazafias szellemnek. Mihail Scserbatov nehézkes stílusú, pragmatikus összefoglalása erre alkalmatlannak bizonyult. Az író különleges hangsúlyt fektetett a művészi ábrázolásra: *„Azt mondják, hogy a történelmünk másokéhoz képest kevésbé vonzó. Nem gondolom! Csak egy kis észre, ízlésre és tehetségre van szükség. Válogatni, megeleveníteni, színesíteni lehet, s az olvasó máris elcsodálkozik, hogy Nyesztorból, Nyikonból és a többiekből mennyire érdekfeszítő, kifejező és figyelemre méltó anyagot lehet kihozni, nemcsak az oroszok, de a külföldiek számára is.”*¹⁹⁶ A szépíró-historiográfus Scserbatov művét használta kiindulási alapnak, amit Gottlieb Siegfried Bayer, Gerhard Friedrich Müller, Iván Nyikityics Boltyin és különösképp August Ludwig Schlözer művei segítségével kiigazított.¹⁹⁷ *„Az orosz állam történetének”* historiográfiai értékét a jelentősen kibővült forrásbázisa adja.¹⁹⁸ Az új narratív kútfők részletei a „megjegyzésekben” kerültek publikálásra. A feldolgozásba bevont, korábban ismeretlen dokumentumok feltárása azonban nem Nyikolaj Karamzin érdeme, hanem azoké az archeográfusoké, akik kiválogatták, rendszerezték és a rendelkezésére bocsátották a kéziratokat.¹⁹⁹

Az Urálontúl bekebelezésének története a VI., VIII., IX., X., XI. kötetben kapott helyet. Hogy elkerülje Scserbatov hibáját, Karamzin már az előszóban leszögezte: „A történész nem annalista. Az utóbbi csak a kronológiára figyel, az előbbi viszont a tettek jellegére és kapcsolatára.”²⁰⁰ Az észak-ázsiai orosz előnyomulás folyamatát – az orosz történelem általános kontextusába helyezve – tematikus egységekre bontotta: „A jugor föld megkaparintása”; „A szibériai adó”; „Szibéria első meghódítása”; „Szibéria második meghódítása”; „Kucsjum pusztulása” címen. A történetföldrajzi kifejezések tartalmát precízen definiálta: Jugra – „Északnyugat-Szibéria”; „Szibir” – a „jelenlegi tobolszki kormányzóság középső része”.²⁰¹ Jermak hadjáratának elbeszélése nagyszerű jellemrajzokat, színes figurákat ígért egy grandiózus történelmi táblakép megfestéséhez: a fősvény kereskedők, kik védelmezni készek a kereszténység keleti határát; a mit sem sejtő, félelmetes cár; a volgai haramiák szökésben lévő vezére; a szeme világtól és hatalmától megfosztott, magányosan bolyongó, agg kán, stb. A belletrista külön fejezetet szentelt Jermak portyájának, a szibériai hódítás többi eseményét viszont mellőzte, vagy csak nagyon tömören tért ki rájuk művének más kötetében.

Karamzin az atamán vezette expedíció történetét Müller és Fischer monográfiája, a „Jeszipov-”, a „Remezov-”, a „Cserepanov-”, de különösen a „Sztroganov-évkönyv” alapján rekonstruálta. Ez utóbbit 1821-ben publikálta Grigorij Ivanovics Szpasszkij, a forrás elnevezése azonban Karamzintól származik.²⁰² Az író különösebb érvelés nélkül egyszerűen kijelentette, hogy a frissen fölfedezett „Sztroganov-évkönyvet” egykorú s ezért a leghitelesebb forrásnak tekinti. Megfeddte Müllert, amiért mesészerű elbeszéléseknek is hitelt adott: „Így pl. Jermak néhány száz harcosa – Cortez vagy Pizarro embereihez hasonlóan – ezrekké, a cselekmény hónapjai évekké, a hajózás nehézségei csodákká változtak.”²⁰³ Karamzin állította először, hogy a kozák rajtaütés nem évekig tartott. Az atamán csapata három hónap leforgása alatt elérte és 1581 októberében elfoglalta a Szibériai Kán-ság székhelyét. Müllernek címzett szemrehányása nem akadályozta meg Karamzint abban, hogy az olvasmányosság kedvéért maga is fölhasználjon „mesés” elemeket. Megtudhatjuk pl., hogy a „kozákok harci zene kíséretében hajóztak (a szibériai folyókon – Sz. S.) és mindig az ünnepi kaftánjukban léptek partra”.²⁰⁴

Karamzin interpretálásában a tatár állam legyőzése Jermak és a Sztroganovok érdeme. Az oroszok egykori vazallusa, az áruló Kucsüm kán beszüntette az adófizetést Moszkvának, és rátámadt az

Urál menti Sztroganov-birtokokra. A kereskedőcsalád szabad kozákokat bérelt fel „az orosz Pizarro”²⁰⁵ vezetésével, majd az uralkodó nevében háborút indított a Szibériai Kánság elfoglalására. Ebben a megközelítésben Jermak portyája elveszítette spontán jellegét, IV. Iván koronáját viszont bearanyozta a hódítás dicsfényé.

„Az orosz állam története” szerzője jelzőkkel és irodalmi párhuzamok alkalmazásával élt, hogy kidomborítsa hazája múltjának egyetemes jelentőségét: „Szibéria meghódítása sok vonatkozásban hasonlít Mexikó és Peru meghódítására: szintén egy maroknyi ember – muskétákból tüzelve – győzött le nyilakkal és dárdákkal fölfegyverzett ezreket.”²⁰⁶ Livónia elvesztésével egyidejűleg „kis létszámú, csavargókból álló banda, kiket a primitív kapzsiság és a dicsőség vágya egyaránt hajtott, egy új cárságot szerzett Oroszországnak, egy második Újvilágot tárt föl Európa előtt”.²⁰⁷ A historiográfus – Iván Boltyinnal ellentétben – nem nyúlt az összehasonlító elemzés módszeréhez. A párhuzamba állítás csak szuggesztív kifejezőeszköz maradt. Karamzin már a szintézisének előszavában kinyilvánította: „Amerikához hasonlóan Oroszországnak is megvannak a maga vad törzsei. Európa más államaihoz hasonlóan hosszú ideje a polgári lét gyümölcszeit érleli... elégséges csupán belegondolni, hogy kíváncsisággal olvassuk ama nép mondáit, mely férfias bátorságával kivonta az uralmat a világ egyikilencede felett, eladdig ismeretlen tájakat fedezett fel, a földrajz és a történelem közös rendszerébe illesztette őket, és kiművelte az isteni hit elterjesztésével. Mindezt pedig a kereszténység többi harcosa által – Európában és Amerikában – elkövetett erőszak és gonosztettek nélkül, kizárólag a jó példa felmutatásával érte el.”²⁰⁸

Szibéria meghódításának alapvetően békés jellegére Mihail Scserbatov is utalt. Iván Boltyin művében ez a motívum a nyugati típusú fejlődéstől való eltérés melletti érvként szerepelt. Nyikolaj Karamzin továbbment egy lépéssel: az orosz historiográfiában először tulajdonított hazájának civilizációs küldetést Észak-Ázsiában. A gondolathoz visszatért a IX. kötetben: „Jermak és elhunyt bajtársainak árnya arra csábította az oroszokat, hogy bevégezzék a Kőövtől Észak-Amerikáig elterülő végtelen tájak könnyű meghódítását... hol hazánk határai az évszázadok alatt összeérni rendeltettek a hispán birtokokkal, hol nemcsak gazdag érctelérek, értékes vadászokcsek és az előnyös kínai kereskedés várt ránk, de a vad népek békés polgári kiművelésének dicsősége is, nemkülönben az emberi büntettek gyilkosság nélküli felszámolásának szerencsés módszere, mikoron a gonosztevők életét megkímélve... benépesítjük velük e pusztaságokat.”²⁰⁹

A „vad népek békés polgári kiművelése” nem altruizmusból fakadt, s

a valóság sem igazolta maradéktalanul Karamzin sorainak pátoaszát. Az Észak-Ázsiában tradicionálisan elterjedt házi rabszolgaság intézményét csak az író halálának évében, 1826-ban törölte el uralkodói rendelet, az 1799-ben alapított és cári védnökség alatt működő „Orosz–Amerikai Társaság” pedig, amely az eszkimókkal és aleutokkal szembeni embertelen bánásmódja miatt vált hírhedtté, ez idő tájt élte fénykorát. Igaz azonban, hogy a szibériai bennszülötteket nem irtották ki, mint Amerika őslakóit, sőt törvényekkel igyekeztek megvédeni őket a telepesek és az államapparátus túlkapásaival szemben. Szükség volt a prémvadászként kifejtett munkájukra, amivel a kincstárat gazdagították.

A civilizáció világméretű vándorlásának ideájával Leibniz oltotta be az orosz gondolkodókat. 1712-ben ezt írta I. Péternek: *„Úgy látszik, a Gondviselés azt akarja, hogy a tudomány körbejárja az egész földgolyót, s most elért Szikítiába. Azért választotta Ófelségét eszközüül, mert Ön képes rá, hogy egyfelől Európától, másfelől Kínától átvegye a legjobbat, és a szükséges intézkedésekkel tökéletesítse azt, amit a világ mindkét felén véghezvittek, mivel az Ön országában... elkerülhető a sok hiba, mely fokozatosan és észrevétlenül beférkőzött Európába.”*²¹⁰

A hagyomány szerint a Rigában tartózkodó cár 1714-ben az alábbi szavak kíséretében ürítette poharát az egyik új vitorlásra: *„Ki gondolta volna, barátaim, úgy 30 évvel ezelőtt, hogy ti, oroszok, velem együtt a Balti-tengeren fogtok hajót építeni és német ruhában vigadni? A történetírók Görögországban vélelmezik a tudományok ősi székhelyét, ahonnan azok Itáliába költöztek, és elterjedtek Európa egész földjén. De eleink barbársága megakadályozta, hogy Lengyelországnál továbbjöjjenek, noha a polákok korábban ugyanolyan sötétségben leledztek, amilyenben a kezdetekkor minden német, s amilyenben mi is éltünk eddig, s csak az uralkodók végtelen erőfeszítéseinek köszönhetően tudták végül felnyitni a szemüket és elsajátítani az európai ismereteket, művészeteket és életmódot. A tudományok e földi vándorlását én az emberi test vérkeringéséhez hasonlítom, s úgy gondolom, hogy valamikor ismét elhagyják majd az angliai, franciaországi, germániai tartózkodási helyüket, és betérnek hozzánk néhány évszázadra, hogy aztán újra visszavonuljanak hazájukba, Hellászba.”*²¹¹

Egy 1714-ben Péterváron kinyomtatott mű azt állította, hogy a *„világ monarchiáinak természetes cirkulációja, mely kelet felől délre és nyugatra halad, elkerülhetetlenül áthelyezi a civilizáció egyetlen központját északra, azaz Oroszországba.”*²¹²

A cári birodalom kultúrmissziójáról alkotott karamzini koncepció gyökereit azonban későbbi munkákban kell keresnünk, elsősor-

ban August Ludwig Schlözer (1735–1809) műveinek az orosz történettudomány fejlődésére gyakorolt jelentős hatásában.

Schlözer átvette a keleti szláv história Tatyiscsev által kidolgozott sémáját, és beillesztette a világtörténelembe, amely meggyőződése szerint hódításokon alapuló civilizációs hullámok formájában halad térben és időben. Az első hullám során a rómaiak elvetették a műveltség magvait a Földközi-tenger medencéjében. A második hullámban a frank és germán törzsek továbbították a kultúrát Északnyugat-Európába, a harmadikban a normannok elhozták a ruszok földjére, ahonnan a negyedik hullám részeként terjed tovább kelet felé az orosz fegyverek és a felvilágosult abszolutizmus bölcs törvényei révén.²¹³

A göttingeni tudós szemléletes példaként hivatkozott Szibériára: *„A civilizáció, amit a normannok hurcoltak magukkal e pusztákra (Orosz-földre – Sz. S.) nem volt jobb annál, amit vagy 120 évvel ezelőtt az európai kozákok adtak át Kamcsatka őslakóinak... a sors az Ivánokra (III. és IV. Ivánra – Sz. S.) bízta, hogy megműveljék az új – még vad és végtelen – teret, s ők, azaz az Ivánok, Borisz, I. Péter és II. Katalin ismét nekifogtak a szent ügynek, I. Sándor pedig folytatja azt...”*²¹⁴

August Ludwig Schlözer életművében, a „Nesztorban” (Bd. 1–4. Göttingen, 1802–1805; orosz fordítása Cs. 1–3. Szentpétervár, 1809–1819) a szibériai motívum azokon az oldalakon is fölbukkan, ahol a szerző a civilizáció térhódítását megelőző primitív állapotokat jellemzi: *„A kamcsatkai legendák semmivel sem különbek a szkítiaiaknál és sok egyéb ősi mondánál... Atlaszov és Kamcsatka többi fölfedezője hozott belőlük néhányat Európába...”*²¹⁵

Schlözer sohasem foglalkozott Szibéria történetével, de a szentpétervári tartózkodásának első hét hónapjában Gerhard Friedrich Müller házában élt, s hogy minél előbb elsajátítsa az orosz nyelvet, Sztjepan Krasenyinnyikov „Kamcsatka földjének leírása” című munkájának (1755) fordítását gyakorolta.²¹⁶

Nyikolaj Karamzin szintézisének sikere minden elképzelést fölülműlt. Újra és újra kiadták, s hosszú évtizedekre a házikönyvtárak elmaradhatatlan darabja lett, amelyből nemzedékek ismerték meg az orosz történelmet.²¹⁷ Az ünnepelt szépíró tökéletesen eltalálta a közízlést. Pavel Miljukov megjegyzése szerint „Az orosz állam története” árnyékában az egész XVIII. századi orosz historiográfia özönvíz előtti világnak tűnt az olvasóközönség szemében, s termése gyorsan feledésbe merült.²¹⁸ Karamzin társadalompolitikai nézetei és történetfelfogása elhúzódó, szenvedélyes polémiát robbantott ki

a nemzet múltjának kulcskérdéseiről a korabeli folyóiratokban.²¹⁹ Így történt Szipéria meghódításának koncepciója kapcsán is. A Müller által elkezdett kutatási irány folytatása helyett a történészek figyelme ismét Jermak kalandjára összpontosult.

*

Noha már az 1649-es Törvénykönyv úgy rendelkezett, hogy a katonai szolgálatot vagy az adóterhek kifizetését megtagadó alattvalókat, politikai és hadifoglyokat át lehet telepíteni az Urálon túlra, a szipériai száműzetés csak az 1753/54-es ukázok következményeként vált tömegessé, amelyek eltörölték a halálbüntetést, és bevezették az örökös kényszermunka intézményét.²²⁰ Ettől kezdve az orosz társadalom művelt rétegeinek Szipéria-képe negatív irányba változott. Az ázsiai országrészben élők gazdasági, kulturális és erkölcsi állapotát a legsötétebb tónusokkal jellemezték.

Mihail Sziperanszkij 1819–1821 között Szipéria fő kormányzója volt. A reformer gondolkodású államférfi komoly erőfeszítéseket tett a távoli provincia közigazgatási rendszerének korszerűsítése (a helyhatósági szervek illetékességi körének növelése) érdekében. Véleményét azonban nem rejtette véka alá: *„Szipéria csupán Szipéria, azaz nagyszerű hely a száműzöttek számára, előnyös a kereskedelem bizonyos ágazatainak, érdekes és gazdag ásványtani szempontból, de nem alkalmas arra, hogy polgári élet és felsőszintű oktatás színhelye legyen.”*²²¹

Gavriil Szipyepanovics Batyenykov, a dekabrista mozgalom ismert alakja Szipériában született. Sziperanszkij tobolszki működése idején a fő kormányzó közvetlen munkatársaként dolgozott, majd Szentpéterváron a szipériai bizottságban folytatta köztisztviselői pályafutását. 1822/23-ban *„Átfogó pillantás Szipériára”* elnevezéssel terjedelmes cikket közölt a *„Szin Otyecsesztva”* c. fővárosi lapban. Ebben azt fejtegette, hogy az észak-ázsiai szubkontinentst kulturális értelemben is Oroszország szerves részévé kell tenni, azaz művelődési és közoktatási infrastruktúrájának színvonalát fel kell emelni a birodalom többi tartományával azonos szintre. Szűkebb páttriája múltjáról töprengve a térség benépesítésére és gazdasági kiaknázására fektette a hangsúlyt.²²²

Alekszej Szipyepanovics Homjakov, a szlavofil tábor egyik vezérégyénisége 1825/26-ban ötfelvonásos tragédiát írt Jermakról. A premiért 1829-ben tartották a pétervári *„Kis Színházban”*.²²³

Karamzin koncepciója a Sztroganovok kezdeményező szerepé-

ről 1836-tól tananyaggá vált a szentpétervári egyetemen Nyikolaj Geraszimovics Usztrjalov előadás-sorozatának köszönhetően.²²⁴ Az 1842-ben megjelent „Sztroganovok – a neves emberek” c. füzetében, amelyhez a família levéltárából származó iratokat is fölhasznált, Usztrjalov megerősítette a historiográfus következtetéseit. Mihail Petrovics Pogogyin, a moszkvai univerzitás professzora kétségbe vonta fővárosi kollégája állítását, miszerint a Sztroganovok küldték volna Jermakot Szibériába. Az 1843-ban publikált recenziójában Pogogyin amellettt történelmi tévedését, hogy az Urálon túl meghódítása az odavezényelt kormánycsapatok tevékenységének eredménye. Egyúttal rámutatott az évkönyvek skrupulózus textológiai elemzésének szükségességére.²²⁵

Az 1840-es években kitört aranyláz számtalan szerencselovagot vonzott Kelet-Szibériába, köztük Pavel Ivanovics Nyebolszint. A jogász végzettségű publicista több cikket és egy néprajzi témájú könyvet szentelt ottani élményeinek. Pogogyin megjegyzése arra csábította, hogy belefogjon a „szibériai évkönyvek” tanulmányozásába. „Szibéria meghódítása” c. monográfiájában (1849) megkísérelte, hogy „mindenki számára érdekfeszítő és közérthető” formában kibogozza „*e történet összekuszált szálaait*”.²²⁶ Beírta azonban a krónikák felszínes kritikájával. Az események rekonstruálásakor a „Jeszipov-évkönyvre” támaszkodott, s ennek megfelelően tagadta a Sztroganovok aktív szerepvállalását. A kánság határain kívül eső észak-ázsiai területek birtokbavételét az „első foglalás jogával” (jus primae occupationis) indokolta. A jogcím érvényességét kiterjesztette azon tájakra is, „*ahová az orosz fegyverek nem hatoltak be*”.²²⁷ (Hasonló érvelés a XX. században gyakran elhangzott az Amur-vidék hovatartozásáról folytatott polémiaiban.) A Szibériába irányuló „kolonizáció” – parasztok betelepítése és spontán bevándorlása – megszilárdította a hódítók pozícióit.²²⁸ Nyebolszin tagadta, hogy az urálon túli terjeszkedés erőszakkal párosult. Arra hivatkozott, hogy a bennszülöttek nélkülözték „*az államiság eszméjét*”, s ellenállás nélkül megadták magukat a jövevényeknek.²²⁹ Az orosz nép, melynek gyakorlatában „*ismeretlen a nyugati polgárok elnyomó politikája, barátsággal közeledett az alávetett törzsekhez*”, „*erőszak nélkül*” civilizálta és asszimilálta őket.²³⁰ Ezért Szibéria bekebelezése nem hasonlít Peru vagy Mexikó meghódításához.²³¹

A szubkontinens – érvelt Nyebolszin – az orosz világhatalmi státus záloga: „*...rajta keresztül megerősítettük amerikai birtokainkat... piacot nyitottunk a nyugati államokban szükségtelen áruink előtt Kínában és*

Közép-Ázsiában... A bűnözők letelepítésén kívül, az önkéntes proletárok eltartásán túl, a pauperizációnak még a lehetőségét is kizáró Szibéria fontos Oroszország leendő gyarmatai számára, bármi módon is alapítsák azokat... a paraszt most szívesen költözik Szibériába... már nem retenti, nem idegen neki... Nyugaton az európai államok területe képtelen befogadni az európai nemzetek népszaporulatát... a nemzetiségeknek el kell vándorolniuk a világ más tájaira, melyeket végeláthatatlan távolságok választanak el az anyaországtól... szent Oroszhon viszont oly tágas, hogy az óriási orosz nemzet háromszáz év múltán is egy és oszthatatlan marad... Hát mit jelent majd akkor Európa Oroszország előtt?”²³²

Nyebolszin könyve kiváltotta a sajtó éles bírálatát. A recenzensek főleggették a szakértelem hiányát, s megvédték Karamzin tekintélyét. A „Bibliotyeka dlja Cstyenyija” c. folyóirat megjegyezte: „Már minden olvasni tudó tisztában van vele, hogy Jermak hódította meg Szibériát. Balszerencsére e vélekedés – bár nem igaz – meggyökeresedett, és némely kvázitudós is erősíti... Szibériát valójában a moszkvai udvar okos politikája hódította meg.”²³³

*

Pjotr Andrejevics Szlovcov (1767–1843) kiemelkedő szerepet játszott Szibéria kultúrtörténetében.²³⁴ A tobolszki egyházi középiskola elvégzése után mint papnövendék a pétervári Alekszandr Nyevszkij-kolostor szemináriumába került, ahol életre szóló barátságot kötött a szintén ott tanuló Mihail Szperanszkijjal. 1792-ben kinevezték Tobolszkba, az alma materébe a filozófia és retorika tanárává. Egy év elteltével áthelyezték a Ladoga-tavi Valaam-szigeten fekvő kolostorba. II. Katalin halála után különböző fővárosi államigazgatási hivatalok munkatársa lett. 1808-ban korrupciós ügybe keveredett, és Tobolszkba száműzték. Életének hátralévő 35 esztendejét az Urálon túl töltötte. Tanintézeti felügyelőként tevékenykedett. 1829-ben vonult nyugdíjba. Ettől kezdve minden idejét a helytörténeti kutatásoknak és a publicisztikai tevékenységnek szentelte. 1838-ban kiadta „Szibéria történeti szemléje” című, befejezetlenül maradt monográfiájának első kötetét. A második kötet halála után, 1844-ben jelent meg.²³⁵ „Szibéria történeti szemléje” Gerhard Friedrich Müller könyve óta az első és a XX. század elejéig az egyetlen szintéziskísérlet maradt az ázsiai országrész múltjáról, amely önálló gyűjtőmunkán és koncepción alapult.

Szlovcov életútja két ellentétes szellemiségű korszak összekapcsol-

lódása: a racionalizmusé és a romantikáé. A fővárosban töltött szeminarista évek alatt mélyrehatóan megismerte a XVIII. századi francia és német filozófia vívmányait. Olvasmányélményei táplálták a szabad gondolkodás iránti vonzalmát. A XIX. század elején a romantika hatására egész Európában reneszánszát élte a vallásosság. A visszavonult szibériai életforma kedvezett a lelki elmélyülésnek, s hamarosan a valláséleti miszticizmus felé fordította Szlovcov érdeklődését. Ez az irányzat közel állt Schelling oroszországi híveinek gondolkodásához. Pjotr Szlovcov az ő folyóiratukban (Moszkovszkij Tyelegraf) publikálta cikkeit 1826–1828 között.²³⁶ Schelling filozófiájában a történelmi folyamat nem más, mint a szellem öntudatra ébredésének genezise.²³⁷ Szlovcov a civilizáció fejlődését a népjólét növekedésével azonosította. Szibéria történetében két „igazság”, az ortodoxia és a jogszolgáltatás fokozatos kibontakozását látta,²³⁸ amely az intézményekben, a törvényekben, a közélet és a magán erkölcs tökéletesedésében öltött testet. Mivel ezek az „igazságok” hiányoztak a szibériaiak életéből az orosz uralom előtt, a szlovcovi történelmi idő a moszkvai állam (a cári csapatok és a prémvadászok) megjelenésével veszi kezdetét. Szibéria meghódítása annak a küldetésnek a beteljesítése, amely során az orosz nép *„eloszlatta az északi szubkontinens sötétjét... berendezte az elhanyagolt országot... föltárta a hegyláncok mélyén szunnyadó kincseket”*.²³⁹

Szlovcov meggyőződése szerint a kormányzat nem kezelte gyarmatként a provinciát. Úgy igazgatta, mint az uralkodó magánbirtokát, mint Oroszország szerves részét, mely *„erkölcsében és babonáiban átnyúlik az Urálon”*. Szibéria történelme ezért az oroszországi történelem komplementer fejezete, autochton vonások nélküli *„adaléka”*.²⁴⁰ A múlt föltárásakor nem a cári uralom kiterjesztésére és a telepítéspolitikára kell koncentrálni, amit Müller amúgy is kimerítően tárgyalt, hanem ugyanezen folyamat másik oldalára, a civil szféra lokális fejlődésére, a szibériai és az oroszországi társadalom organikus összenövésére.²⁴¹

Szlovcovnak nem sikerült megvalósítania eredeti elgondolását. „Szibéria történelmi szemléje” sokkal inkább hasonlít egy tematikus és kronologikus rendbe foglalt eseménysorra, mintsem a népjólét növekedését demonstráló két „igazság” kiteljesedésének bemutatására. Intuíció helyett, mely minden romantika korabeli történész legfontosabb megismerési módszere, csupán kivételes szorgalomról tett tanúbizonyságot. A nyomtatott források és levéltári iratok összegyűjtése komoly erőfeszítést igényelt, s a szibériai elszigeteltség-

ben lehetetlennek bizonyult. Szlovcov arra kényszerült, hogy eltérjen az előre meghirdetett szerkesztési elvétől. A második kötetben arról írt, amit lehetővé tett a rendelkezésére álló nyersanyag. Új témaköröket (gazdaság, statisztika, földrajz) emelt be. Későbbi tisztelői éppen a szülőföldről fölhalmozott enciklopédikus ismeretei miatt nevezték el az „*első szibériai patriótának*”.²⁴²

Pjotr Szlovcov munkáját fanyalogva fogadta a kritika.²⁴³ Az oroszországi közvélemény egyelőre közömbösnek mutatkozott a birodalom perifériáinak sorsproblémái iránt. A szerzőktől történetfilozófiai szintézist várt, vagy a nemzeti karakter valamely „őselemének” lebilincselő stílusú föltárását. Az elismerés csak 1886-ban, posztumusz jött el Szlovcov számára, amikor a jeles szibériai mecénás, Innokentyij Szibirjakov jóvoltából művének mindkét kötetét ismét kiadták.²⁴⁴

*

A XVIII. század második negyedétől a XIX. század közepéig tartó periódus az oroszországi történetírás fejlődésében is a historiográfia önálló diszciplínává alakulásának folyamata. Reneszánsz előzmények nélkül az oroszországi tudomány és kultúra elvilágiasodása és differenciálódása Nyugat-Európához képest megkésve kezdődött, de azonos filozófiai és módszertani elméleti doktrínák hatása alatt ment végbe, mivel az I. Péter uralkodása alatt elindított modernizációs reformpolitikát vállaló, kiigazító, illetve továbbfejlesztő kormányzati magatartás a francia forradalom koráig töretlenül azonosult az európai szellemi haladás vívmányaival és értékrendjével a nemzeti sajátosságok hangsúlyozása mellett. A változások dinamikáját erősítette a tudományszervezés gyakorlata, amely külföldi szakemberek Oroszországba szerződtetésével segítette a diszciplínák hazai művelését, a kutatói utánpótlásképzés minőségének javítását. Mindezen erőfeszítések véghezvitelében kezdetben és sokáig kizárólagos szerep jutott az államnak, amely tőkeerős polgárság hiányában egyedül bizonyult képesnek a szükséges anyagi források előteremtésére, az intézményes keretek létrehozására és működtetésére. Az állami szerepvállalás hosszan tartó dominanciájának nemcsak az autokratikus berendezkedés oroszországi hagyománya kedvezett, de a felvilágosult abszolútizmus Nyugat-Európából importált eszméje is, különösen annak német változata.²⁴⁵ A megrendelő, a felhasználó és a mecénás funkcióját egyidejűleg betöltő kor-

mány adminisztratív eszközeivel szükség esetén kikényszeríthette koncepcionális elvárásainak teljesítését. A tudomány „állami szolgálat” jellege fokozatosan halványult a képzés demokratizálódásának előrehaladtával (a honorácior réteg gyarapodásával), a felsőoktatási hálózat kiszélesedésével és a publikációs lehetőségek megnövekedésével. A XIX. század első felében a historiográfia Oroszországban a saját lábára állt, bár nem tudta és nem is akarta teljesen függetleníteni magát az állam gyámkodásától.

Szibéria meghódításának első szakszerű, az európai történetírás korabeli színvonalán álló koncepciója Gerhard Friedrich Müller nevéhez fűződik. A német származású kutató szülőföldjének protestáns tudományfölfogását hozta magával második hazájába. Szorgalmának köszönhetően az új metodológiai és módszertani szemlélet jelentősen kibővült forrásbázissal párosult. Tízéves levéltári kutatódás, többszertendős forráskritikai munka és szerzői erőfeszítés, a témára vonatkozó ismert külföldi és oroszországi szakirodalom teljes feldolgozásának együttes eredményeként olyan monográfia született a keze alatt, amely számos vonatkozásában a XXI. század elejére sem veszítette el tudományos értékét. E jelenség a Müller által képviselt történetírói irányzat és a modern történettudomány közötti hasonlóságokkal magyarázható. A felvilágosult abszolutista cári birodalom első historiográfusa a valósághű és elfogulatlan, „ál-lamismereti” jellegű tényfeltárással, az alattvalók jólétének javítására fölhasználható tudás gyarapítására törekedett, amellyel elősegíthette a kormányzás hatékonyságának javítását. Az ok-okozati összefüggések láncolatának vizsgálatával az egyedi események sorozatát történeti folyamatként látta.

Müller bizonyította először, hogy Szibéria meghódítása nem azonos a Jermak-expedíció végkimenetelével. Az atamán kalandja, amely csupán Nyugat-Szibéria egy részére korlátozódott, előjátéka lett a kormányosztatok szisztematikus, fokozatos előnyomulásának Észak-Ázsiában. A moszkvai fennhatóság kiterjesztésében (a Szibériai Kánság határain kívül) pionír szerep jutott a prémvadászok csapatainak. A bennszülöttek pacifikálása kivitelezhetetlennek bizonyult volna átgondolt állami telepítéspolitikával, amely azt eredményezte, hogy az Urálon túlra – főként az északi Tengermel-lekről – átköltöző szláv parasztok, illetve a cár zsoldjába elszegődött kozákok létszáma szüntelenül gyarapodott. Az orosz expanziót a szörmeadókból származó bevételek növelésének vágya hajtotta.

Müller koncepciója Szibéria meghódításáról művének befejezet-

lensége ellenére is utat talált az olvasók széles táborához, elismerést aratott, és sokáig megfellebbezhetetlen igazságnak számított. Hatását csak Nyikolaj Karamzin bravúros írói teljesítménye tudta feledtetni. A „Sztroganov-évkönyv” megtalálása és publikálása nyomán kialakult polémia következtében a nagyközönség érdeklődése a XIX. század második negyedétől ismét Jermak hőstette felé fordult.

A romantika korában megváltozott társadalmi elvárások késztették Pjotr Szlovcovot arra, hogy megkísérelje létrehozni Szibéria civilizálásának szellemtörténeti koncepcióját. Az ázsiai provincia kulturális fejlődését, amely szerinte az igazságszolgáltatás és a keresztény erkölcsök fokozatos kiteljesedésében öltött testet, a Müller által fölvázolt folyamat kísérő jelenségeként értelmezte.

A XVIII. század közepéig nem létezett tudományos igényű feldolgozás az orosz régmúltról. A moszkvai állam birodalomvá válásának első ilyen jellegű reflexiója „A Szibériai Cárság leírása” c. monográfia. Ez tette különösen érzékennyé az oroszországi befogadóköröket, amely a nemzeti önbecsülés látószögéből ítélkezett. Az államilag fizetett historiográfusoktól Szentpéter váron ugyanazt várták el, amit korábban a Kremlben: a dinasztia és a hon nemzetközi hírnevének öregbítését. (Figyelemre méltó, hogy a Müllert követő „hivatalos történetírók” sorában két kiváló belletristát találunk, Karamzint és Puskin-t. *) Valamennyi publicista, aki Müller kutatásaira támaszkodva hozzátett valamit Szibéria meghódításának koncepciójához, csak az ideológiai tartalom és az eszmei mondanivaló korszerűsítésére törekedett. Az ortodox egyház hittérítői küldetésre alapozott világképét – a birodalmi eszme I. Péter alatt végrehajtott szekularizálása nyomán – fölváltotta a civilizáció terjesztésének, majd az orosz világhatalmi státus megalapozásának gondolata. A patrióták szemében Oroszország keleti expanziója erkölcsileg kikezdetlennek látszott. Meggyőződésük szerint hazájuk előnyösen különbözött a nyugat-európai gyarmattartó államoktól.

A péteri reformok szükségességét és pozitív hatását elismerő „nyugatos” orosz és szovjet értelmiség a tudományok hazai „meghonosításáról” (naszazsgyenyije) mint a modernizáció következményéről beszélt egészen az 1970-es évek elejéig, amikor Dmitrij Lihacsov először publikálta „transzplantációs” elméletét.²⁴⁶ Ez utób-

* G. F. Müller 1747–1768, M. M. Scserbatov 1768–1790, Ny. M. Karamzin 1803–1826, A. Sz. Puskin 1831–1834 között viselte a „historiográfus” tisztséget. Rajtuk kívül a cári birodalomban nem volt más „hivatalos történetíró.” – Sz. S.

bi a XVII. század végi orosz társadalmi közeget nem passzív befogadónak tekintette, hanem olyan – a késő bizánci és a nyugati kulturális hatás következtében felgyorsult belső fejlődés által – termékenyen előkészített talajnak, amelybe eredményesen lehetett „átültetni” az európai szellem vívmányait. Bár Lihacsov kifejezetten az orosz irodalom történetére vonatkozóan fogalmazta meg nézeteit, a „transzplantációs” elmélet a tudomány és a kultúra más területeire is kiterjesztett formában gyorsan népszerűvé vált. Viktor Zsivov az 1990-es évek közepén írt tanulmányában a külső tényezők (európaizálás és szekularizáció) helyett a XVII. században lezajlott valláserkölcsi és hitéleti reform ösztönző hatását emelte ki a tradicionális orosz kultúra átalakulásában.²⁴⁷ Vajon a történettudomány oroszországi genezise kapcsán a „honosítás” avagy a „transzplantáció” kifejezés használata helyesebb?

Ha a szibériai hódítás koncepcióinak fejlődését vizsgálva akarunk válaszolni erre a kérdésre, akkor különösen élesen rajzolódik ki előttünk a két szociokulturális jelenség párhuzamossága. Amíg G. F. Müller és A. L. Schlözer a tudományosság külföldről behozott, orosz talajon eladdig ismeretlen, s ezért eleinte fenntartásokkal fogadott metodológiai és módszertani újításait képviselték, addig V. Ny. Tatyiscsev, M. V. Lomonoszov, I. Ny. Boltyin, valamint Ny. M. Karamzin történelemszemlélete a XVII. századi nemzeti tradíció – felvilágosodás hatására modifikálódott – szerves folytatása volt. (Köztes pozíciót foglalt el J. E. Fischer, illetve M. M. Scserbatov. Az utóbbi Müller és Hume követőjének vallotta magát.) A nyugat-európai és az oroszországi kulturális fejlődés konvergenciájának következtében a kétfajta attitűd közötti különbség fokozatosan eltűnt a XIX. század első felében. Amikor a német történészek már a modern értelemben vett tudományágak egyikének tekintették hivatásukat, az oroszországi kollégáik is ezzel büszkélkedtek. A levéltári iratok elemzésének mülleri, illetve az évkönyvek filológiai szövegkritikájának schlözeri módszertanát továbbfejlesztő és az európai filozófiai rendszerekkel ötvöző fiatal orosz történettudomány előfutárává a „szkeptikus iskola” (XIX. század második negyede), első nemzetközi jelentőségű áramlatává az „államjogi” irányzat (XIX. század harmadik negyede) vált.

JEGYZETEK A II. FEJEZETHEZ

¹ A nyercsinszki szerződés latin, illetve orosz és mandzsu nyelvű szövegét lásd: **Szbornyik dogovorov Rosszii sz Kitajem, 1689–1881 gg.** Izdanyije Minyisztyersztva inosztrannih gyel. Szankt-Petyerburg, 1889. 1–10. o. A szerződés ismételt közlése oroszul: **Russzko-kitajszkije otnosenyija. 1689–1916.** Oficialnie dokumenti. Moszkva, 1958. 9–11. o. A történelmi háttérret orosz nézőpontból megvilágítja a **Russzko-kitajszkije otnosenyija v XVII v. c. mű 2.** kötetének bevezető tanulmánya (5–54. o.) és **Alekszandrov V. A.:** Rosszija na dalnyevozscocsnih rubezsah (vtoraja polovina XVII v.). 2-oje izd. dop., Habarovszk, 1984. 125–225. o. A nyercsinszki szerződés latinból, illetve mandzsuból fordított orosz változata a latin és a mandzsu szöveg fotokópiájával olvasható még: **Russzko-kitajszkije otnosenyija v XVII v. T. 2.** 1686–1691. Moszkva, 1972. 645–655. o.

² **Grekov V. I.:** Ocserki iz isztorii russzkih geograficeszkih isszledovanyij v 1725–1765 gg. Moszkva, 1960. 9. o.

³ **Andrejev A. I.:** Ocserki po isztocsnikovegyenyiju Szibiri. Vipuszk 2. XVIII vek (pervaja polovina). 15. o.

⁴ Gerhard Friedrich Müller a jakutszki irattár átvizsgálása során 1736-ban talált rá Gyezsnyov beszámolóira. A kozák parancsnok 1655-ben küldte az első ismert jelentését az anadiri erődből arról, hogy a tenger felől megkerülte a Csukcs-félszigetet. Müller az „Opiszanyije morszkih putyesesztyij po Ledovitomu i po Vosztcocnomu morju, sz Rosszijszkaj sztoroni ucsinyonnih” címen 1758-ban publikált művében elsőként tudósított Gyezsnyov fölfedezéséről. In: **Miller G. F.:** Szocsinyenyija po isztorii Rosszii. Izbrannoje. Moszkva, 1996. 21–22., 25., 420. o.

⁵ **Krizsanics Ju.:** Isztorija o Szibiri. In: Szibir v XVII veke. 214–215. o.

⁶ **Nyikityin Ny. I.:** Zemleprohogyec Szemjon Gyezsnyov i jevo vremja. Moszkva, 1999. 175–176. o.

⁷ **Grekov V. I.:** i. m. 58. o.

⁸ **Andrejev A. I.:** Ocserki. Vip. 2. 14. o.

⁹ **Isztorija Russzkoj Ameriki 1732–1867.** T. 1. Osznovanyije Russzkoj Ameriki 1732–1799. Moszkva, 1997. 47., 49., 54.

¹⁰ **Szolovjov Sz. M.:** Szocsinyenyija v voszernadcatyi knyigah. Kny. IX. Moszkva, 1993. 340. o.; **Andrejev A. I.:** Ocserki. Vip. 2. 18–19. o.

¹¹ **Andrejev A. I.:** Ocserki. Vip. 2. 25. o.

¹² Uo. 16–18. o.

¹³ Uo. 39. o.

¹⁴ **Grekov V. I.:** i. m. 13–14., 338. o.

¹⁵ Uo. 23–39. o.; I. Péter instrukciója értelmezéséről alternatív álláspontot fejtett ki Borisz Polevoj. In: **Isztorija Russzkoj Ameriki 1732–1867.** T. 1. 53–57. o. Ennek megfelelően Bering első útja részben más megvilágítást nyer (Uo. 57–59. o.)

¹⁶ Az ún. „második kamcsatkai expedíció” aprólékos leírását lásd **Grekov V. I.:** i. m. 55–169. o.

¹⁷ G. F. Müller szakmai életútját bemutató legfontosabb művek orosz nyelven: **Pekarszkij P. [P]:** Isztorija Imperatorszkoj Akagyemii nauk v Petyerburge. T. 1. Szankt-Petyerburg, 1870. 308–430. o.; **Bahrusin Sz. V.:** G. F. Miller kak isztorik Szibiri. In: Miller G. F.: Isztorija Szibiri. 3–55. o.; **Andrejev A. I.:** Trudi G. F.

Millera o Szibiri. In: Miller G. F.: Isztorija Szibiri. T. I. 57–144. o.; **Belkovec L. P.**: Rosszija v nyemeckoj isztoricsezkaj zszurnalisztyike XVIII v. G. F. Miller i A. F. Bjusing. Tomszk, 1988. 17–47. o.; **Kamenszkij A. B.**: Szugyba i trudi isztoriografa Gerarda Fridriha Millera (1705–1783). In: Miller G. F.: Szocsinyenyija po isztorii Rosszii. 374–415. o. A historiográfus szakmai önéletrajzát lásd **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. Moszkva–Leningrád, 1937. 145–155. o.

¹⁸ **Collingwood R. G.**: A történelem eszméje. Bp., 1987. 111. o.

¹⁹ Uo. 113–114. o.

²⁰ **Koszminszkij Je. A.**: Volter i isztoricsezkaja nauka. In: Izv. AN SZSZSZR. Szerija isztorii i filozofii. T. II. Moszkva, 1945/1. 16. o.

²¹ **Wegele F. X.**: Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus. München–Leipzig, 1885. 652–653. o. **Vida Sándor**: Leibniz politikai és kulturális tevékenysége és hatása. In: Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából. Bp., 1917. 305. o. Lásd még **Rácz Lajos** bevezető sorait a „Leibniz: Újabb vizsgálódások az emberi értelemről. Bp., 1930.” c. mű 14. oldalán.

²² **Dienes Pál**: Leibniz logikai és matematikai eszméi. Hely és év nélkül. (Különnyomat 1917-ből) 125., 129., 130., 132–133. o.; **Simonovits Anna**: Leibniz filozófiája a XX. sz. tudományának tükrében. Bp., 1992. 34–35., 38., 42., 116., 119. o.; **Stöhr Antal**: Leibnitz egyetemes tudománya. Kassa, 1875. 18–19., 21., 31–35., 47., 51–52. o.

²³ **Magyar Nagylexikon**. 14. Bp., 2000. 911. o.; **The New Encyclopaedia Britannica**. Vol. 7. Chicago, 1988. 250–251. o. **SZIE**. T. 8. Moszkva, 1965. 531. oszlop.

²⁴ **Kosáry Domokos**: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. 2. kiadás. Bp., 1983. 151. o.

²⁵ **Gunst Péter**: A magyar történetírás története. Jav. kiad. Debrecen, 2000. 141. o.

²⁶ **Saastamoinen, Kari**: The morality of the fallen man. Samuel Pufendorf on Natural Law. Helsinki, 1995. 11–12., 23. o. **The New Encyclopaedia Britannica**. Vol. 9. Chicago, 1988. 789. o. **Brockhaus Enzyklopädie**. Bd. 15. Wiesbaden, 1972. 252. o. **SZIE**. T. 11. Moszkva, 1968. 716. oszlop.; **Esz Br-Je** T. 50. Szankt-Petyerburg, 1898. 818–819. o.

²⁷ **Pekarszkij P.**: Isztorija Imperatorszkaj Akagyemii nauk. T. I. XIV. o.

²⁸ **Belkovec L. P.**: Rosszija v nyemeckoj isztoricsezkaj zszurnalisztyike. 55. o.

²⁹ Uo. 56–57. o.

³⁰ **Pekarszkij P.**: Nauka i literatura v Rosszii pri Petre Velikom. Szankt-Petyerburg, 1862. T. I. 213. o., T. II. 437. o.; **Alpatov M. A.**: Russzkaja isztoricsezkaja miszl i Zapadnaja Jevropa XII–XVII vv. Moszkva, 1973. 380. o.

³¹ **Aiton, Eric J.**: Leibniz. A biography. Bristol and Boston, 1985. 149., 159., 164., 175., 177., 228. o.

³² **Pekarszkij P.**: Isztorija Imperatorszkaj Akagyemii nauk. T. I. 317.

³³ **Brockhaus Enzyklopädie**. Bd. 12. Wiesbaden, 1971. 800. o.

³⁴ **Kosáry Domokos**: i. m. 144., 150., 153. o.

³⁵ Leibniz javaslatára a szentpétervári akadémia olyan tudós társaságként alakult, amely oktatási tevékenységet is folytatott. In: Pekarszkij P.: Isztorija Imperatorszkaj Akagyemii nauk. T. I. XXI–XXII. o.; **Csucsmarjov V. I.**: G. V. Lejbnic i russzkaja kultura nacsala 18 szoletyija. In: Vesztnyik isztorii mirovoj kulturi. 1957/4. 128., 131. o.

³⁶ **Pancsenko A. M.:** Russzkaja kultura v kanun Petrovszkij reform. In: Iz isztorii russzkaj kulturi. T. III. 220. o.

³⁷ **Zsivov V. M. – Uszpenskij B. A.:** Car i bog. 121. o.

³⁸ **Zsivov V. M. – Uszpenskij B. A.:** Metamorfozi anticsnovo jazicsesztva v isztorii russzkaj kulturi XVII–XVIII veka. In: Iz isztorii russzkaj kulturi. T. IV. (XVIII–nacsalo XIX veka). Moszkva, 2000. 484., 487., 491. o.

³⁹ **Lihacsov D. Sz.:** Szisztyema lityerturnih zsanrov Drevnyej Ruszi. Szlavjanszkije lityeraturi. Dokladi szovjetszkaj gyelegacii. V. Mezsdunarodnij szjezd szlavisztov. 65. o.; Uő.: Razvityije russzkaj lityeraturi X–XVII vekov. Epohi i sztyili. In: Izbrannie raboti v trjoh tomah. T. 1. Leningrád, 1987. 256. o. Pjotr Pekarszkij ugyanakkor rámutat, hogy a XVII. sz. végén – XVIII. sz. elején készített és kéziratban maradt fordítások között meglepően sok olyan mű található, amely kiemelt szerepet játszott Nyugat-Európában a XVII. századi társadalom-elméleti gondolkodás megújulásában, mint pl.: a „De iure belli ac pacis” Grotius-tól vagy a „De iure naturae et gentium” Pufendorftól. Lefordították oroszra Johannes Sleidanus „De quattuor monarchiis” (1555) c. könyvét is, amely a XVI–XVII. századi Németországban egyetemes történeti alpműnek számított. In: **Pekarszkij P.:** Nauka i lityeratura v Rosszii. T. I. 255–257. o.

⁴⁰ Lásd az 1698–1725 között kinyomtatott könyvek listáját és tételes bemutatásukat Pjotr Pekarszkij művében. In: **Pekarszkij P.:** Nauka i lityeratura v Rosszii. T. II. 1–631. o. (A lista csak az 1725 januárjáig, I. Péter haláláig terjedő időszakot fogja át.) ; **Pestics Sz. L.:** Russzkaja isztoriografija. Cs. I. 69–70. o.

⁴¹ **Pestics Sz. L.:** Russzkaja isztoriografija XVIII veka. Cs. II. Leningrád, 1965. 10. o.

⁴² **Az orosz művészet története.** A kezdetektől napjainkig. Bp., 1983. 130. o.

⁴³ **Robinszon A. Ny.:** Isztoriografija szlavjanszkovo vozroszgyenyija. 11., 19–25., 59–60., 70–75., 112–119., 138–139. o.

⁴⁴ **Lihacsov D. Sz.:** Razvityije russzkaj lityeraturi X–XVII vekov. 176. o. Az irodalom és a történetírás szoros kapcsolatát a XVIII. sz.-i orosz kultúrában Szergej Pestics a téma és a feldolgozási mód csaknem azonos fölfogásával magyarázza. In: **Pestics Sz. L.:** Russzkaja isztoriografija. Cs. I. 14. o.

⁴⁵ **Rubinstejn Ny. L.:** Russzkaja isztoriografija. 61. o.

⁴⁶ **Pekarszkij P.:** Nauka i lityeratura v Rosszii. T. I. 33., 39. o.

⁴⁷ **Robinszon A. Ny.:** Isztoriografija szlavjanszkovo vozroszgyenyija. 38. o.

⁴⁸ **Pestics Sz. L.:** Russzkaja isztoriografija. Cs. I. 248–250. o.

⁴⁹ Lásd Müller és Lomonoszov 1750. március 6-án lezajlott szópárbaját Müller „normann elmélettel” foglalkozó disszertációja kapcsán. In: **Lomonoszov M. V.:** Polnoje szobranije szocsinyenyij. T. 6. Moszkva–Leningrád, 1952. 67–69. o. Figyelemre méltó a polémia néhány részlete:

Müller: *„Azt akarja, hogy csak arról írjanak, ami a dicsőséghez kötődik. Tán azt gondolja, hogy a historiográfus akaratától függ, hogy arról írjon, amit csak jónak lát? Vagy tán nem tudja mi a különbség a történelmi disszertáció és a panegirikus beszély között?”*

Lomonoszov: *„...itt nagyon világosan látszanak az egymásnak ellentmondó dolgok, azaz a dicsőség és az elűzetés, aminek nem lehet helye egy ilyen jellegű disszertációban... Én nem követelek panegirist, de állítom, hogy ezek a nyilvánvaló ellentmondások, amelyek sértőek a szláv törzsre nézve, túrhetetlenek...”*

Müller: *„De hiszen a dicsőség és a dicstelenség között széles mező van a történelemben, mit sok olyan tény és esemény tölt be, melyek előfordulhatnak valamely nép életében vagy*

beszélnek arról. Idetartozik a néptörzsek – legnagyobb részt eléggé homályos – eredete, az állam kezdete a legkisebről, az ősök nyers erkölcei, a balszerencés háborúk, a szomszédoktól elszenvedett szorongattatások, egyes személyek – az állam szempontjából néha eléggé végzetes – hibái, a társadalmat sújtó nyomorúságok, és még sok más, aminek a historiográfusok véleménye szerint nincs köze sem a dicsőséghez, sem a dicselenséghez. Mindezeket nem szabad elhallgatni egy valódi történelmi elbeszélésben, és hasonlókat olvashatunk minden ismert historiográfusnál azokról a népekről, melyekhez maguk is tartoznak.”

⁵⁰ Mihail Lomonoszov a korszellemet fejezte ki, amikor ezt írta: „Az orosz birodalom bőségben és harsány győzelmekben a legkiválóbb európai államokkal vetekszik, számosat fölülmúl.” In: **Lomonoszov M. V.**: *Kratkoje opiszanije raznih putyesztvij po szevernim morjam i pokazanyije vozmozsnovo prohodu szibirszkim okeanom v Vosztocsnuju Ingyiju.* In: *Polnoje szobranije szocsinyenij.* T. 6. Moszkva–Leningrád, 1952. 421. o.

⁵¹ Lásd a vita jegyzőkönyvét, amit Vaszilij Tregyakovszkij professzor vezetett. In: **Bibliograficseszkija zapiszki.** *Periogyicseszkije izdanijje 1861 goda.* T. III. Moszkva, 1862. 518. oszlop.

⁵² Bár a tudományok és művészetek terén e század még a sokoldalú tehetségek kora, Lomonoszov elsősorban természettudós, Tregyakovszkij irodalmár, Fischer nyelvész, Braun fizikus, Stählin udvari költő, Strube de Pymont jogász volt. – Sz. S. A pétervári német tudósokról lásd V. Molnár László rövid áttekintését. **V. Molnár László:** *Adalékok a II. Katalin korabeli orosz–német kapcsolatok történetéhez.* In: *Világtörténet.* 1986/1–2. 132–142. o. Müller és Lomonoszov történetiszemléletének kérdéséhez lásd **Belkovec L. P.**: *K voproszu ob ocenke isztoriograficseszkijih vzgljadov G. F. Millera.* In: *Isztorija SZSZSZR.* 1985/4. 154–166. o.; **Kamenszkij A. B.**: *Akagyemik G.-F. Miller i russzkaja isztoriccseszkaja nauka XVIII v.* In: *Isztorija SZSZSZR.* 1989/1. 144–159. o.; *Uő.*: *Lomonoszov i Miller: dva vzgljada na isztoriju.* In: *Lomonoszov. Szbornyik sztatyjej i matyerialov.* T. IX. Szankt-Petyerburg, 1991. 47. o.

⁵³ **Kamenszkij A. B.**: *Szogyba i trudi isztoriografa Gerarda Fridriha Millera.* 376. o.

⁵⁴ Idézi **Belkovec L. P.**: *Rosszija v nyemeckoj isztoriccseszkij zszurnalisztyike.* 65–66. o.

⁵⁵ **Pekarszkij P.**: *Isztorija Imperatorszkij Akagyemii nauk.* T. 1. 320–321. o.

⁵⁶ **Andrejev A. I.**: *Ocserki.* Vip. 2. 76. o. Az „instrukció” szövegének közlése **Miller G. F.**: *Isztorija Szibiri.* T. I. 460–461. o.

⁵⁷ G. F. Müller urálontúli vándorlásainak állomáshelyeiről a legújabb rövid tájékoztatást Larisza Belkovec könyve nyújtja. (**Belkovec L. P.**: *Iogann Georg Gmelin.* Moszkva, 1990. 17–29. o.) Gmelin és Müller barátok voltak. Tíz éven át együtt járták Szibériát. Gmelin végezte a botanikai, zoológiai és ásványtani kutatásokat. „*Flora Sibirica sive historia plantarum Sibiriae*” c. négykötetes műve 1747–1769 között jelent meg Péterváron.

⁵⁸ **Bahrusin Sz. V.**: *G. F. Miller kak isztorik Szibiri.* 16. o.; **Kamenszkij A. B.**: *Szogyba i trudi isztoriografa Gerarda Fridriha Millera.* 379. o.

⁵⁹ **Bahrusin Sz. V.**: *G. F. Miller kak isztorik Szibiri.* 16. o.

⁶⁰ *Projekt szozdanyija Isztoriccseszkovo gyepartamenta Akagyemii nauk.* In: **Miller G. F.**: *Szocsinyenijja.* 355., 357. o.

⁶¹ *Uo.* 356. o.

⁶² Andrejev A. I.: Ocserki. Vip. 2. 93. o.

⁶³ Komkov G. D. – Levsin B. V. – Szemjonov L. K.: Akagyemija nauk SZSZSZR. Kratkij isztoricesszkij ocserk (v dvuh tomah). Pervij tom 1724–1917. Izd. 2-oje, per. i dop. Moszkva, 1977. 136. o.; **Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopedyija**. T. 22. Moszkva, 1975. 211. o.

⁶⁴ Az 1747. július 24-én elfogadott „reglament” szövegét lásd: **PSZZ**. T. XII. (1744–1748). Szankt-Petyerburg, 1830. N° 9425. 730–739. o.

⁶⁵ Az akadémiai kancellária 1747. november 10-én kelt határozatának szövegét közli **Pekarszkij P.**: Isztorija Imperatorszkaj Akagyemii nauk. T. 1. 345–346. o.

⁶⁶ Uo. 346. o.

⁶⁷ Uo. 346. o.

⁶⁸ Jelizaveta Petrovna (Erzsébet), I. Péter leányának kormányzása az „atyai örökséghez” visszatérés ideológiai doktrínájának jegyében telt. A politikai kampány főként a német udvari klikk ellen irányult. In: **Kamenszkij A. B.**: Ot Petra I do Pavla I. Reformi v Rosszii XVIII veka. Opit celosztново analiza. Moszkva, 1999. 263., 275., 277–279. o. Erzsébet tudományok iránti viszonyát jól jellemzi, hogy kegyencének öccsét, az egykori pásztorfiút, a 18 éves Kirill Razumovszkijt ültette az akadémia elnöki székébe. In: **Anyiszimov Je. V.**: Rosszija v szereginye XVIII veka. Borba za naszlegijje Petra. Moszkva, 1986. 185. o. Az orosz patriotizmus Erzsébet kori fellángolására lásd még: uo. 44–51., 205–207. o.

⁶⁹ **Pipin A.** [Ny.]: Russzkaja nauka i nacionalnij voprosz v XVIII veke. Cs. 2. In: Vesztnyik Jevropi. T. III. Kny. 6. (júny) Szankt-Petyerburg, 1884. 582–585. o.

⁷⁰ **Kamenszkij A. B.**: Szugyba i trudi isztoriografa Gerarda Fridriha Millera. 381., 391. o. Iván Suvalov gróf (Erzsébet új kegyence) javaslatára az udvar 1757-ben Voltaire-t kérte fel az orosz történelem megírására. (Uo. 389. o.) A Müllerrel szembeni fenntartások mibenlétéről képet nyerhetünk Lomonoszov leveléből, amelyet 1761 januárjában írt az akadémia elnökének: „*A Meszjacsnie Szocsinyenyija oly komoly politikai hibákat tartalmaz, ha egyáltalán hibának lehet nevezni mindazt, ami miatt az udvari konferencia színe elé hívoatták és erősen megfeddték Müllert... Leginkább azzal foglalkozik, hogy foltokat keres Oroszország ruháján, szó nélkül hagyva sok valódi díszét... Müller az orosz történelem legsötétebb részéről, a zavaros időszakról, Godunovról, a trónbitorlókról ír és publikál németül, amiből a külföldi népek a legrosszabb következtetéseket fogják levonni dicsőségünkről... Megátalkodottságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy a különféle munkáiba apránként beleveszi az orosz népről írt botrányos disszertációját...*” In: **Lomonoszov M. V.**: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. T. 10. Moszkva–Leningrád, 1957. 231–233. o.

⁷¹ **Andrejev A. I.**: Trudi G. F. Millera o Szibiri. In: Miller G. F.: Isztorija Szibiri. t. I. 72–97 o.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 90–117. o. Pjotr Pekarszkij az oroszországi tudományos akadémia történetének feldolgozása során először érintette ezt a kérdést. Az ő nyomdokaiba lépve Alekszandr Andrejev kutatta Müller kéziratait az 1930-as évek első felében.

⁷² Uo. 79–82. o.; Uo. 103–105. o.

⁷³ **Bibliograficseszkija zapiszki**. 517. oszlop.

⁷⁴ **Akagyemiki Miller i Fiser i opiszanyije Szibiri**. In: Cstyenyija v Imperatorszkom Obscsesztnye isztorii i drevnosztyi rosszijszkih pri Moszkovszkom unyiverszityete. 1866 ijul–szentyjabr. Knyiga III. Moszkva, 1866. 20. o.

⁷⁵ **Tatyiscsev V. Ny.**: Isztorija Rosszijszkaja. T. 1. Moszkva – Leningrád, 1962. 36–37. o. Tatyiscsev maga is gyűjtött Szibériára vonatkozó adatokat és történeti

forrásokat a készülő „Isztorija Rosszijszkaja” c. munkájához, de a halál megakadályozta tervének befejezésében. Szibéria meghódításának témája a kidolgozatlan részek között maradt. Koncepciója nem rekonstruálható a töredékes feljegyzésekből. Lásd: **Tatyiscsev V. Ny.**: Isztorija Rosszijszkaja. T. 6. Moszkva–Leningrád, 1966. 5., 239., 260–261., 288–289., 285., 374–376. o.

⁷⁶ A cím J. D. Schumachertól, az akadémiai bürokrácia fejétől származott, aki ebben az időben Müller egyik személyes ellenfele volt. A nyomdai példányon a historiográfus kézírásával eredetileg ez a cím állt: „Szibirszkaja Isztorija”. Müller 1751-ben megjegyezte, hogy földrajzi leírás hiányában Schumacher címadása aligha tekinthető adekvátnak. In: **Andrejev A. I.**: Trudi G. F. Millera o Szibiri. In: Miller G. F.: Isztorija Szibiri. T. I. 85. o.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 108. o.

⁷⁷ Müller francia nyelvű leveléből idézi **Pekarszkij P.**: Isztorija Imperatorszkoi Akagyemii nauk. T. 1. 381. o.

⁷⁸ Idézem Bahrusin alapján. In: **Bahrusin Sz. V.**: G. F. Miller kak isztorik Szibiri. 20–21. o. Müller ezen sorai „A Szibériai Cárság leírása” (1750) I. fejezet 50. paragrafusában szerepeltek, de az 1761-es német nyelvű változathoz kimaradtak.

⁷⁹ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. 1. 187. o.

⁸⁰ **Iizarov Sz. Sz.**: O formirovanyii tyermina „isztoricseszki isztocsnyik” v russzkoi naucsnoj lityerature XVIII v. In: Isztocsnyikovegyenyije otyecsesztvennoj isztorii. Szb. szt. 1984. Moszkva, 1986. 201. o. Müller e kifejezés alatt a forrásokat (okleveleket, archív iratokat, évkönyveket) és a forrásmunkákat (a szakirodalmat) együttesen értette. In: **Kamenszkij A. B.**: Szugyba i trudi isztorografa Gerarda Fridriha Millera. 389. o.

⁸¹ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 163. o.

⁸² Uo. 164. o.

⁸³ A könyv J. D. Schumacher akadémiai tanácsos előszavával jelent meg. Az ő szövegváltozatát lásd **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. Moszkva–Leningrád, 1937. 463–465. o. Mihail Lomonoszov „hencegőnek” és az „orosz népet ócsárolónak” minősítette Müller kéziratban maradt előszavát. In: **Lomonoszov M. V.**: Polnoje szobranijje szocsinyenyij. T. 6. Moszkva–Leningrád, 1952. 24.; T. 10. 553. o.

⁸⁴ **Andrejev A. I.**: Trudi G. F. Millera o Szibiri. In: Miller G. F.: Isztorija Szibiri. T. I. 92–96. o.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 112–114. o.

⁸⁵ Johann Georg Gmelin 1747-ben elhagyta Pétervárt, és kötelezettségvállalása ellenére többé nem tért vissza Oroszországba. Ezt a cselekedetét, de különösen a szibériai útinaplójának publikálását (Göttingen 1751–52) a cári udvarban árulásnak tekintették. Németországban elterjedt pletyka szerint a császármű arra készült, hogy Gmelin kiadatása érdekében nyomást gyakoroljon a württembergi hercegre, vagy elraboltsa a tudóst. (Lásd Gmelin levelének vonatkozó részletét. In: **Pipin A. Ny.**: Isztorija russzkoi etnografii. T. IV. Belorusszija i Szibir. 227. o.) Schlözer azt hallotta, hogy az akció vezetését Lomonoszovra akarták bízni. (**Sljocer A. L.**: Obscsesztvennaja i csasztnaja szizny Avguszta Ljudviga Slecera im szamim szocsinyonnaja. Szbornyik Otyyelenyija russzkovo jazika i szlovesznosztyi Imperatorszkoi Akagyemii nauk. T. 13. Szankt-Petyerburg, 1875. 87–88. o.) Müller és Lomonoszov garanciát vállalt Gmelin hazautazásakor arra, hogy a botanikus visszatér Pétervárra. A „disszidálás” elmélyítette a két akadémikus személyes konfliktusát, és hozzájárult ahhoz, hogy az orosz kormány politikailag megbízhatatlannak tekintse Müllert. A historiográfussal szembeni retorziók sorába illeszkedik, hogy nem jelenhetett meg „A Szibériai Cárság leírása”

második kötete. Alekszandr Andrejev feltételezése szerint Müller a ránehezedő nyomásnak engedett, amikor beszüntette a munkát a „Sibirische Geschichte” folytatása fölött. (**Andrejev A. I.**: Trudi G. F. Millera o Szibiri. In: Miller G. F.: Isztorija Szibiri. T. I. 99–100. o.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 114–115., 117. o.)

⁸⁶ **Andrejev A. I.**: Trudi G. F. Millera o Szibiri. 97.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 115–116. o.

⁸⁷ Uő.: Trudi G. F. Millera o Szibiri. 111–114. o.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 146–149. o.

⁸⁸ Uő.: Trudi G. F. Millera o Szibiri. 119. o.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 153. o.; Peter Simon Pallas 1770/73-ban, Iván Lepjohin 1768/73-ban, Johan Peter Falk 1769/73-ban, Johann Gottlieb Georgi 1772/74-ben folytatott természettudományos kutatásokat Szibériában.

⁸⁹ A II. kötet 1941-es kiadásakor 6–9. fejezetre osztva közölték a 6–10. fejezetet. Kiindulási alapnak Müller későbbi kéziratát tekintették, amely a mű belső struktúrájának módosítását tükrözte. (Az 1763-ban németül publikált II. kötetben 6–10. fejezet szerepelt.) Lásd: **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 138–139. o.; T. II. 5–6. o.

⁹⁰ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. Izd. 2-oje, dop. Moszkva, 1999. 630 o.

⁹¹ A külföldi szerzők és fölhasznált munkáik teljes felsorolását lásd: **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 327–328. o.

⁹² **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 2. 74. o.

⁹³ Uo. 77. o.

⁹⁴ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 165. o.

⁹⁵ **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 1. 232–234. o.

⁹⁶ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 160–161 o.; T. II. 68. o.

⁹⁷ Lásd Müller lábjegyzetét. In: Uo. T. I. 212. o.

⁹⁸ Lásd erről Szergej Bahrusin megjegyzését. In: **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 37.; T. II. 571. o.

⁹⁹ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 160. o.

¹⁰⁰ **Bahrusin Sz. V.**: G. F. Miller kak isztorik Szibiri. 16. o.

¹⁰¹ **Sljőcer A. L.**: Obszesztvennaja i csasztnaja zsziny. 30., 48. o.

¹⁰² **Bahrusin Sz. V.**: G. F. Miller kak isztorik Szibiri. 40. o. Müller történetírói megítélése a tanulmányban alapvetően pozitív és elismerő. Az idézett sorok és a velük azonos hangvételű kritikus mondatok – véleményem szerint – Bahrusin letartóztatásának, valamint száműzetésének (1930–1933) lélektani következményei, és kevésbé a meghurcolt történész, mint inkább a korabeli kultúrpolitika számlájára írhatók. – Sz. S.

¹⁰³ **Belkovec L. P.**: Rosszija v nyemeckoj isztoriczeszkoj zszurnalisztyike. 37. o. Müller megítéléséről az orosz-szovjet historiográfiában lásd Belkovec monográfiájának első fejezetét (17–47. o.) és Uő.: G. F. Miller v ocenke otyecsesztvennoj isztoriografii. In: Voproszi isztorii. 1988/12. 111–122. o. Müller „rehabilitálásának” kísérlete (eltekintve Sz. L. Pestic és L. V. Cserepnin tétova próbálkozásától 1965/66-ban) az 1980-as években indult Larisza Belkovec és Alekszandr Kamenszkij tanulmányaival. A folyamat nehézségére utalnak Kamenszkij 1996-ban megjelent sorai: „E könyv arra hivatott, hogy kezdete legyen Müller – valószínűleg hosszú és nem is egyszerű – visszatérésének az olvasóhoz.” (**Kamenszkij A. B.**: Szugyba i trudi isztoriografa Gerarda Fridriha Millera. 414. o.)

¹⁰⁴ **Bahrusin Sz. V.**: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri. 46. o.

¹⁰⁵ „...ono otnoszitszja k isztorii nraov, javljajuscsejszja glavnim predmetom isz-

torika, pisuscsevo sz celju iszpravlenyija cselovecsesztva.” In: **Miller G. F.** : Isztorija Szibiri. T. 2. 72. o.

¹⁰⁶ A folytonosság és a fejlődés már Leibniz filozófiájának is alap gondolata volt. (**Vida Sándor**: i. m. 304. o.) A német polihisztor a történelem előrehaladásában az ész lassú kiteljesedési folyamatát látta. (**Rác Lajos**: Leibniz egyénisége, fejlődése, filozófiája. In: Leibniz halálának kétszázadik évfordulója alkalmából. 277. o.) Leibniz nem alkotott olyan munkát, amelyben metafizikai elképzeléseit egységes rendszerben fejtette volna ki. Gondolatait a levelezése segítségével rekonstruálták, több fontos írása csak megkésve, posztumusz jelent meg. Bölcsellete megalapozta a XIX. századi német idealista filozófia fejlődését. – Sz. S.

¹⁰⁷ Egyes momentumokban, így pl. Szibéria központi közigazgatási szervei fejlődésének áttekintésekor Müller eljutott a XVIII. sz. elejéig. In: **Miller G. F.** : Isztorija Szibiri. T. 2. 88–90. o.

¹⁰⁸ A politikai tényező szerepére a XVIII. századi orosz történetírásban lásd: **Sljőcer A. L.**: Nyesztor. Cs. I. Szankt-Petyerburg, 1809. 369. o.; Obscsesztvennaja i csasztnaja szisny Avgusza Ljudviga Sljőcera 48., 69., 75–76., 87–89., 120–121., 211–225., 271. o.; **Szolovjov Sz.**: Gerard Fridrih Mjuller. In: Szovremennyik. T. XLVII. No. X. (oktyabr) Szankt-Petyerburg, 1854. 115–150. o.; **Pekarszkij P.**: Redaktor, szotrudnyiki i cenzura v russzkom zurnale 1755–1764 gg. In: Zapiszki Imperatorszkoj Akagyemii nauk. T. XII. No. 5. Szankt-Petyerburg, 1867. (Prilozsenyije) 1–88. o.; **Pipin A.** [Ny.]: Russzkaja nauka i nacionalnij voprosz v XVIII veke. Cs. 2. 582–585. o.; **Miljukov P.** [Ny.]: Glavnje tecsenyija russzkoj isztoricseszkoj miszli. 3-je izd. Szankt-Petyerburg, 1913. 17–18., 81–105. o.; **Bahrusin Sz. V.**: G. F. Miller kak isztorik Szibiri. 50–54. o.; **Andrejev A. I.**: Trudi G. F. Millera o Szibiri. 96–97., 102. o.; Uő.: Ocserki. Vip. 2. 96., 110., 115. 126.; **Alpatov M. A.**: Russzkaja isztoricseszka miszl i Zapadnaja Jevropa. (XVIII–pervaja polovina XIX. v.) Moszkva, 1985. 9., 12., 14. o.; **Belkovec L. P.**: Iogann Georg Gmelin. 36–49. o.

¹⁰⁹ Alekszandr Andrejev megjegyzi: „Mégis Szibéria történetének – Müller által publikált – német nyelvű szövege csaknem teljesen kimaradt a tudományos hivatkozásokból, és a Szibériával foglalkozó történészek továbbra is az 1750-es kiadás vagy az 1787-es újranyomás alapján idézték munkáját.” In: **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 2. 147. o.

¹¹⁰ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. II. 5. o.

¹¹¹ „Átkelünk most a Jenyiszej folyón, azaz Szibéria kellős közepébe. A folyó egyik és másik partja között erőteljes különbség észlelhető a helyi természet jellegében, aminek következtében Szibériát nyugati és keleti részre lehet osztani, a Jenyiszejt tekintve a köztük lévő határnak. Történetünkben nekünk is ehhez a felosztáshoz kell tartani magunkat” – írja Müller a 8. fejezet elején, majd az 1. számú lábjegyzetben hozzáfűzi: „Nyugat-Szibériában a felszín például jobbra sík és egyenletes, Kelet-Szibériában ellenben hegyvidéki és sziklásabb. A vadállatok, halak, madarak és a növényzet erősen eltérnek egymástól a két részben. Erre Gmelin mutat rá a »Florae Sibireae« I. kötetének előszavában.” In: **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. II. 64. o.

¹¹² **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 301. o.

¹¹³ **Sammlung Russischer Geschichte.** Bd. VIII. St. Petersburg, 1763. 200., 223., 237., 239., 242., 244., 246., 251., 343. o.

¹¹⁴ **Miller G. F.**: Isztorija Szibiri. T. I. 202. o.

¹¹⁵ Uo. 206–208., 210–214. o.

¹¹⁶ Uo. 212. o.

- ¹¹⁷ Uo. 212. o.
¹¹⁸ Uo. 212. o.
¹¹⁹ Uo. 215. o.
¹²⁰ Uo. 216–217. o.
¹²¹ Uo. 229–232. o.
¹²² Uo. 218., 238. o.
¹²³ Uo. 235–238. o.
¹²⁴ Uo. 235. o.
¹²⁵ Uo. 253. o.
¹²⁶ Uo. 265. o.
¹²⁷ Uo. 272. o.
¹²⁸ Uo. 272. o.
¹²⁹ Uo. 279. o.
¹³⁰ Uo. 294., 298. o.
¹³¹ Uo. 222., 233. o.
¹³² Uo. 301. o.
¹³³ **Miller G. E.**: Isztorija Szibiri. T. II. 11. o.
¹³⁴ Uo. 46. o.; T. I. 316. o.
¹³⁵ **Miller G. E.**: Isztorija Szibiri. T. II. 53. o.
¹³⁶ Uo. 22. o.
¹³⁷ Uo. 20. o.
¹³⁸ **Miller G. E.**: Isztorija Szibiri. T. I. 302–303. o.
¹³⁹ **Miller G. E.**: Isztorija Szibiri. T. II. 32–35. o.
¹⁴⁰ Uo. 19. o.
¹⁴¹ Uo. 26. o.
¹⁴² Uo. 86. o.
¹⁴³ Uo. 74. o.
¹⁴⁴ Uo. 74. o.; **Miller G. E.**: Isztorija Szibiri. T. I. 308. o.
¹⁴⁵ Uo. 85. o.
¹⁴⁶ **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 2. 153. o.
¹⁴⁷ **Besztuzsev-Rjumin K.** [Ny.]: Russzkaja isztorija. T. I. Szankt-Petyerburg, 1872. 210. o. Az ún. „normann elmélet” kapcsán folytatott publicisztikai polémia-ban a szlavofilek és kései követőik élesen bírálták G. F. Müller tevékenységét. Maradéktalanul pozitív megítélését a „liberálisok” túlzásának tartották. A nemzeti-konzervatív tábor egyik jeles történészprofesszora, Mihail Kojalovics pl. ezt írta: *„Müllert mindig tisztelettel fogjuk emlegetni mint az orosz történelem fáradhatatlan munkását, de nem volt az orosz történetírás atyja, amint K. Ny. Besztuzsev-Rjumin aposztrofálta őt. Az orosz történetírás atyja, ha egyáltalán kell ilyet keresni, akkor egy másik személy volt, a daliás erő és a daliás elgondolások kétségtelen ismérveit magán viselő híres Tatyiscsev.”* In: **Kojalovics M. O.**: Isztorija russzkovo szamoszoznanyija po isztoriceszkim pamjatnyikam i naucsnyim szocsinyenyijam. 2-je izd. Szankt-Petyerburg, 1893. 92. o. A szovjet historiográfusok közül először Szergej Pestics nevezte Tatyiscsevet „az orosz történetírás atyjának”. In: **Pestics Sz. L.**: Russzkaja isztorigrafija XVIII veka. Cs. II. 67. o.
¹⁴⁸ **Pipin A. Ny.**: Isztorija russzkoj etnografii. T. IV. 339. o. G. F. Müllert már Pavel Nyebolszin is a „szibériai történetírás atyjának” nevezte 1849-ben. (**Nyebolszin P. I.**: Pokorenyije Szibiri. Szankt-Petyerburg, 1849. 9. o.)
¹⁴⁹ **Batyjanova Je. P. – Vajnstejn Sz. I.**: Iz isztorii podgotovki novovo izda-

nyija truda G. F. Millera. In: Miller G. F.: Isztorija Szibiri. T. I. 2-je izd. Moszkva, 1999. 5–6. o. Alekszandr Kamenszkij az 1996-ban megjelent tanulmányában így fogalmazott Müller kapcsán: „Paradoxon, hogy annak a tudósnak a neve (nem is beszélve a műveiről), akit némelyek egyenesen »az orosz történetírás atyjának« neveztek, csaknem ismeretlen az olvasók széles tábora előtt...” In: **Kamenszkij A. B.**: Szugyba i trudi isztoriografa Gerarda Fridriha Millera. 374. o.

¹⁵⁰ Fischer szakmai életrajzát lásd **Pekarszkij P.**: Isztorija Imperatorszkoi Akagyemii nauk. T. I. 617–636. o.

¹⁵¹ Szibériai tevékenységéről lásd **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 2. 286–302. o.

¹⁵² Idézem Vlagyimir Mirzojev munkája alapján: **Mirzojev V. G.**: Isztoriografija Szibiri (XVIII vek). 147. o.

¹⁵³ **Pipin A. Ny.**: Isztorija russzkoi etnografii. T. IV. 350. o.

¹⁵⁴ **Fiser I. E.**: Szibirszkaja isztorija sz szamovo otkrytija Szibiri do zavojevanyija szej zemli rosszizskim oruzsijem. Szankt-Petyerburg, 1774. 1–2. o.

¹⁵⁵ Uo. 115–116. o.

¹⁵⁶ Uo. 127. o.

¹⁵⁷ Uo. 134. o.

¹⁵⁸ Uo. 135. o.

¹⁵⁹ Schlözer jellemzése 1764-ből származik. In: **Sljocer A. L.**: Obscesztvennaja i csaszt'naja zszizny. 225. o. Szibériai tartózkodása alatt Fischer korántsem volt „félénk”. Goromba viselkedése és erőszakos természete miatt mindenki kerülte a társaságát, sőt egy alkalommal hamis vád alapján le is tartóztatták. In: **Andrejev A. I.**: Ocserki. Vip. 2. 288., 291., 293., 296–298., 300. o.

¹⁶⁰ **Fiser I. E.**: Szibirszkaja isztorija. 161. o.

¹⁶¹ Uo. 194–195. o.

¹⁶² Uo. 195. o.

¹⁶³ Uo. 407. o.

¹⁶⁴ Uo. 394. o.

¹⁶⁵ Uo. 607. o.

¹⁶⁶ **Szitnyikov L. A.**: Arheograficseskij obzor szpizskov Cserepanovszkoi letopiszi. In: Szibirszkoje isztocsnyikovegyenyije i arheografija. Novoszibirszk, 1980. 154., 166–169., 173–175. o.

¹⁶⁷ **Lomonoszov M. V.**: Kratkoje opiszanijje raznih putyesesztvij po szevernim morjam. 448. o.

¹⁶⁸ Chappe d’Auteroche „Voyage en Sibérie...” című művének I. kötete 1768-ban jelent meg Párizsban. Az abbé a francia király utasítására és Erzsébet cámtól engedélyével 1761-ben Tobolszkba utazott a napfogyatkozás jelenségének műszeres megfigyelésére. – Sz. S.

¹⁶⁹ Az „Antidote” társszerzőjének Andrej Suvalov grófot tartják. – Sz. S.

¹⁷⁰ **Antyidot** (Protyivojagyije). Polemiczeszkoje szocsnyenyije Goszudarinyi Imperatrici Jekatyerini Vtoroj. In: Oszmnadcatij vek. Kny. IV. Moszkva, 1869. 257. o. II. Katalin sikertelenül kísérletezett azzal, hogy a francia felvilágosodás kiemelkedő személyiségei előtt diszkreditálja Chappe d’Auteroche művét. (**Elkina I. M.**: Francuzszkije proszvetijyeli i knyiga Sappa D’Otrosa o Rosszii. In: Vesztnyik Moszkovszkovo unyiverszityeta. Szerija 9. Isztorija. 1973/6. 71–81. o.)

¹⁷¹ Uo. 281. o.

¹⁷² Uo. 431. o.

¹⁷³ Nicolas Le Clerc „Histoire physique, morale et politique de la Russie anci-

enne et modern” 6 vv. Paris 1783–1794. A francia 1759-ben lépett orosz szolgálatba: Kirill Razumovszkij gróf háziiorvosa lett négy esztendőre. Másodszor 1769-ben érkezett a cári birodalomba. Pavel Petrovics nagyherceg főorvosa, később a nemesi katonai középiskolák tudományos igazgatója, a Képzőművészeti Akadémia professzora, a moszkvai Pál Kórház inspektora. 1765-ben a pétervári tudományos akadémia tiszteletbeli tagjává választották. (Russzkij bibliograficseszkij szlovar. t. 10. Szpb., 1914. 179–180. o.) A múról lásd **Sanszkij D. Ny.**: Nyekotorie voproszi isztorii Rosszii v trudah francuzszkih ucsonih vtoroj polovini XVIII v. In: Vesztnyik Moszkovszkovo unyiverszityeta. Szerija 8. Isztorija. 1981/6. 55–57. o.

¹⁷⁴ **Boltyin I.**: Primecsanyija na Isztoriju Drevnyija i Ninyesnyija Roszzii g. Leklerka. T. II. Hely nélkül. 1788. 153. o.

¹⁷⁵ Uo. 143. o.

¹⁷⁶ Uo. 144–146. o.

¹⁷⁷ A tatár iga lerázása összefüggésben állt a korlátlan egyeduralom mint kormányzási forma dicsőítésével, és annak az eszmének a propagálásával, hogy az orosz cároknak világtörténeti jelentőségű küldetésük van. (**Miljukov P.**: Glavnje tecsenyija russzkoi isztoriczeszkoi miszli. 13–16., 114–116., 177. o.)

¹⁷⁸ **Boltyin I.**: Primecsanyija. 146. o.

¹⁷⁹ Uo. 148. o.

¹⁸⁰ Uo. 149. o.

¹⁸¹ **Sanszkij D. Ny.**: Iz isztorii russzkoi isztoriczeszkoi miszli. I. Ny. Boltyin. Moszkva, 1983. 54–55, 80. o.

¹⁸² **Ragyiscsev A. Ny.**: Polnoje szobranije szocsinyenyij. T. II. Moszkva–Leningrád, 1941. 143–163. o.

¹⁸³ Uo. 384–387. o.

¹⁸⁴ **Pestic Sz. L.**: Russzkaja isztoriografija XVIII veka. Cs. III. Leningrád, 1971. 46–47. o.

¹⁸⁵ **Mirzojev V. G.**: Isztoriografija Szibiri (XVIII vek). 80–81. o.

¹⁸⁶ **Rubinstejn Ny. L.**: Russzkaja isztoriografija. 123. o.

¹⁸⁷ **Scserbatov M. [M.]**: Isztorija Rosszijszkaja ot drevnyejsih vremjon. T. V. Cs. 3. Szankt-Petyerburg, 1789. 173. o.

¹⁸⁸ **Scserbatov M.**: i. m. T. VI. Cs. 1. Szankt-Petyerburg, 1790. 106. o.

¹⁸⁹ Uo. 187. o.

¹⁹⁰ **Scserbatov M.**: i. m. T. VI. Cs. 2. Szankt-Petyerburg, 1790. 10–11. o.

¹⁹¹ **Scserbatov M.**: i. m. T. VII. Cs. 1. Szankt-Petyerburg, 1790. 98. o.

¹⁹² **Scserbatov M.**: i. m. T. VI. Cs. 1. 48. o.

¹⁹³ Idézem Nyikolaj Rubinstejn alapján. **Rubinstejn Ny. L.**: Russzkaja isztoriografija. 136–137. o.

¹⁹⁴ Uo. 172. o.

¹⁹⁵ **Miljukov P.**: Glavnje tecsenyija russzkoi isztoriczeszkoi miszli. 154. o.

¹⁹⁶ **Rubinstejn Ny. L.**: Russzkaja isztoriografija. 170. o.

¹⁹⁷ **Miljukov P.**: Glavnje tecsenyija russzkoi isztoriczeszkoi miszli. 135–140. o.

¹⁹⁸ Uo. 156. o.

¹⁹⁹ **Rubinstejn Ny. L.**: Russzkaja isztoriografija. 175–176. o.

²⁰⁰ **Karamzin Ny. M.**: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkavo. T. I. Szankt-Petyerburg, év nélkül, XXV. o.

- ²⁰¹ **Karamzin Ny. M.:** i. m. T. VI. Szankt-Petyerburg, 1817. 268. o.; T. VIII. Szankt-Petyerburg, 1817. 227. o.
- ²⁰² **Andrejev A. I.:** Ocserki. Vip. 1. 197–198. o.
- ²⁰³ **Karamzin Ny. M.:** i. m. T. IX. Szankt-Petyerburg, 1821. 384. o.
- ²⁰⁴ Uo. 396. o.
- ²⁰⁵ Uo. 383. o.
- ²⁰⁶ Uo. 386. o.
- ²⁰⁷ Uo. 370. o.
- ²⁰⁸ **Karamzin Ny. M.:** i. m. T. I. XIII. o.
- ²⁰⁹ **Karamzin Ny. M.:** i. m. T. IX. 411. o.
- ²¹⁰ **Csucsmarjov V. I.:** i. m. 124. o.
- ²¹¹ Idézem Iván Vasziljevics Kirejevskij alapján. **Kirejevskij I. V.:** Izbrannie sztatyji. Moszkva, 1984. 200–201. o.
- ²¹² **Pestic Sz. L.:** Russzkaja isztoriografija XVIII veka. Cs. I. 94. o.
- ²¹³ **Sljöcer A. L.:** Nyesztor. Cs. II. Szankt-Petyerburg, 1816. 177–179. o.; Schlözer orosz történelemre vonatkozó koncepcióját lásd Uő.: *Iszobraszenyije Rosszjiskija Isztorii.* Szankt-Petyerburg, év nélkül. 15 o.
- ²¹⁴ **Sljöcer A. L.:** Nyesztor. Cs. II. 180–181. o.
- ²¹⁵ **Sljöcer A. L.:** Nyesztor. Cs. I. NV. o.
- ²¹⁶ **Sljöcer A. L.:** Obscsesztvennaja i csasztnaja zszizny. 35., 45. o. Sztjepan Petrovics Krasenyinnikov természettudós Johann Georg Gmelin beosztott munkatársaként a „második kamcsatkai expedíció” szárazföldi kutatócsportjának tagja volt. (Szakmai életrajzát lásd **Andrejev A. I.:** Ocserki. Vip. 2. 164–229. o.)
- ²¹⁷ **SZIE.** T. 7. Moszkva, 1965. 19. oszlop.
- ²¹⁸ **Miljukov P.:** Glavnje tecsenyija russzkaj isztoriczeszkaj miszli. 128. o.
- ²¹⁹ **Kozlov V. P.:** Polemika vokrug „Isztorii goszudarsztva Rosszjiskovo” Ny. M. Karamzina v otyecsesztvennoj periogyike (1818–1830 gg.). In: *Isztorija SZSZSZR.* 1984/5. 88–102. o.
- ²²⁰ **Isztorija Szibiri.** Tomszk, 1987. 233. o.
- ²²¹ Idézem Nyikolaj Jadrincev alapján. **Jadrincev Ny. M.:** Szibir kak kolonyija, v geograficeszkom, etnograficeszkom i isztoriczeszkom otnosenyij. 2-oje izd., iszpr. i dop. Szankt-Petyerburg, 1892. 625. o.
- ²²² **Batyenykov G. Sz.:** Obscsij vzgljad na Szibir. In: *Szin Otyecsesztva.* Szankt-Petyerburg, 1822. Cs. 81. № 41. 3–13. o.; 1823. Cs. 83. № 2. 53–63. o.; Cs. 84. № 10. 107–128. o.; Cs. 84. № 11. 145–156. o.; Cs. 85. № 15. 36–38. o.; **Bikonyja G. F.:** Vzgljadi G. Sz. Batyenykova na russzkoje zaszelenyije Szibiri v XVII–XVIII vv. In: *Gyekabriszti i Szibir.* Novoszibirszk, 1977. 65–73. o.
- ²²³ **Homjakov A. Sz.:** Sztyihotvorenija i dramy. Leningrád, 1969. 575. o.
- ²²⁴ **Usztrjalov Ny. [G.]:** Russzkaja isztorija. Cs. I. (Drevnyjaja isztorija.) 5-oje izd., iszpr. i dop. Szankt-Petyerburg, 1855. 244–247. o.
- ²²⁵ **Pogogyin M. [P.]:** Imenyitie ljugyji Sztroganovi Ny. Usztrjalova. Krityka. In: *Moszvityjanyin.* Moszkva, 1843. Cs. II. № 4. 490–500. o.
- ²²⁶ **Nyebolszin P. [I.]:** Pokorenyije Szibiri. Isztoriczeszkoje izszledovanyije. Szankt-Petyerburg, 1849. 2., 115. o.
- ²²⁷ Uo. 30. o.
- ²²⁸ Uo. 104., 109–111. o.
- ²²⁹ Uo. 30., 112. o.
- ²³⁰ Uo. 2., 113. o.

²³¹ Uo. 135. o.

²³² Uo. 145–146. o.

²³³ **Pokorenyije Szibiri** Pavla Nyebolszina. Krityka. In: Biblioteka dlja cstyenyija. Szankt-Petyerburg, 1849. T. 95. otgy. VI. 35–36. o.

²³⁴ Szlovcovról lásd: **Sztyepanov Ny. [Ny.]**: P. A. Szlovcov. U isztokov szibirszkovo oblasztnyicsesztva. Leningrád, 1935. 43 o.; **Mirzojev V. G.**: P. A. Szlovcov. Ocserk iz isztorii kulturi Szibiri pervoj polovini XIX veka. Kemerovo, 1964. 58 o.; **Truszova Z. Ny.**: K voproszu ob isztoriczeszkih vzgljadah P. A. Szlovcov a pervoj tretyji XIX veka. In: Dokladi 1-oj mezsvuzovszkoj naucsnoj konferencii po isztoriografii Szibiri. Kemerovo, 1969. 212–223. o.; Uő.: Voproszi kolonyizacii i ekonomicseszko oszvoenyija Szibiri v „Isztoriczeszkom obozrenyij Szibiri” P. A. Szlovcov a. In: Russzkoje naszelenyije Pomorja i Szibiri. 418–432. o.

²³⁵ **Szlovcov P. A.**: Isztoriczeszkoje obozrenyije Szibiri. Knyiga pervaja sz 1585 do 1742 goda. Moszkva, 1838. XXX + 589 o.; Knyiga vtoraja sz 1742 po 1823 goda. Szankt-Petyerburg, 1844. XXXVI + 523 + 13 o.

²³⁶ **Sztyepanov Ny. [Ny.]**: i. m. 22. o.

²³⁷ **Collingwood R. G.**: A történelem eszméje. 166. o.

²³⁸ **Szlovcov P. A.**: Isztoriczeszkoje obozrenyije Szibiri. Kny. 2. 557. o.

²³⁹ **Szlovcov P. A.**: Isztoriczeszkoje obozrenyije Szibiri. Kny. 1. 161. o.

²⁴⁰ Uo. 267–268. o.; **Szlovcov P. A.**: Isztoriczeszkoje obozrenyije Szibiri. Kny. 2. IV. o.

²⁴¹ **Szlovcov P. A.**: Isztoriczeszkoje obozrenyije Szibiri. Kny. 1. XXVII. o.

²⁴² **Potanyin G. [Ny.]**: Oblasztnyicseszkoje tyengyencija v Szibiri. Tomszk, 1907. 1. o.

²⁴³ Tipikus a „Szin Otyecsesztva” recenziója a folyóirat 1839-ben megjelent IX. kötetében (48–50. o.).

²⁴⁴ **Isztoriczeszkoje obozrenyije P. A. Szlovcov a.** Szankt-Petyerburg, 1886. 23 + 364 + V o.

²⁴⁵ **Sapiro A. L.**: Isztoriografija sz drevnyejsih vremjon po XVIII vek. Kursz lekcij. Leningrád, 1982. 123. o.; **Plehanov G. V.**: Isztorija russzkoj obszcsesztvennoj miszli. In: Szocsinyenyija. T. XXI. Moszkva–Leningrád, 1925. 144–145. o.

²⁴⁶ **Lihacsov D. Sz.**: Razvityije russzkoj lityeraturi X–XVII vekov. Epohi i sztyili. In: Izbrannie raboti v trjoh tomah. T. 1. Leningrád, 1987. 37–45., 55. o.

²⁴⁷ **Zsivov V. M.**: Religioznaja reforma i ingyividualnoje nacsalo v russzkoj lityerature XVII v. 482. o.

III. FEJEZET

Szibéria „kolonizálása”

(XIX. század második fele – XX. század első harmada)

A „kolonizáció” mint közgazdasági elmélet a XIX. század második és harmadik negyedében vált ismertté a nyugat-európai szakirodalomban. A kifejezés hamar meghonosodott az orosz tudományos szóhasználatban is.

A vámstatisztikák szerint 1790–1845 között több mint kétmillió európai települt át az USA-ba, főként Nagy-Britanniából, Belgiumból és Németországból.¹ A közigazgatási, szociális és gazdasági nehézségekkel járó kivándorlási áradat megfelelő mederbe terelése a nyugat-európai államok egyik égető problémája volt a XIX. század közepén. A jelenség természetes érdeklődést váltott ki Oroszországban, hiszen a cári kormányzat csak 1867-ben vált meg az észak-amerikai birtokaitól. A brit birodalom elsőként találta szembe magát a telepítéspolitikával, illetve a földbirtokviszonyok rendezésének dilemmájával. Két gyarmatügyi hivatalnok-ökonómus, Edward Gibbon Wakefield és Herman Merivale polémiájából az 1840-es években új részdiszciplína bontakozott ki „*theory of colonization*” elnevezés alatt az angol közgazdaság-tudományban. Wakefield pamflet formájában névtelenül megjelentetett írása 1829-ben látott napvilágot „*Sketch of a Proposal for Colonizing Australasia*” címen, amit hamarosan egy sorozat követett („*Letters from Sidney*”).² A későbbiek során az ott vázolt gondolatait fejlesztette tovább, és propagálta cikkeiben, tanulmányokban, parlamenti meghallgatásokon. Klasszikusnak számító műve az 1849-ben publikált „*A View of the Art of Colonization in Present Reference to the British Empire in Letters between a Statesman and a Colonist*”.³

A fegyentelepek létesítését és az állami tulajdonú földek arisztokratáknak juttatását ellenző Wakefield szerint a gyarmatok virágzása az anyaország gazdasági érdekeit szolgálja. A kormányzat feladata olyan körülmények megteremtése, amelyek egyaránt biztosítják a kivándorlók tömegeinek felszívását és a folyamatos munkaerő-

utánpótlást. Ennek érdekében a szűzföldek árát a kereslet-kínálat változásaitól független, mesterségesen magasra srófoltt áron kell tartani, hogy a bevándorlók csak egy bizonyos idő után legyenek képesek telket vásárolni és önállóan gazdálkodni. Addig bér munkát végeznek. Az állami tulajdonú szűzföldek eladásából származó bevételek pénzalapot képeznek a központilag irányított és szervezett további betelepítések költségeinek fedezésére.

Wakefield nézeteit ortodox liberális álláspontonról bírálta Herman Merivale az 1830/40-es évek fordulóján tartott előadásában az oxfordi egyetemen. Tagadta az anyaországi végrehajtó hatalom beavatkozásának hasznosságát és célszerűségét, követelte a telepeseknek nyújtandó teljes önkormányzati szabadságot, a földbirtokviszonyok szigorú központi szabályozásának megszüntetését a gyarmatokon. Meggyőződése szerint ezen intézkedések hiányában a kolóniák gazdasági prosperitása lefékeződik, ami súlyos károkat okoz az anyaországgal kialakított közös piac fejlődésének.⁴

A „kolonizációt” mint új terminus technicust Wakefield és Merivale egyaránt szükségesnek tartotta elválasztani a korabeli mindennapos szóhasználatban előforduló tágabb jelentésétől („gyarmatosítás”), és a latin eredetihez közelebb álló, szűkebb értelemben használva a fogalmat, olyan folyamatként definiálták, amely során az anyaországból végleges letelepedés szándékával a gyarmatokra érkezett bevándorlók birtokba veszik és művelés alá vonják a szűzföldeket.

Az orosz tudományos élet az 1850/70-es években ismerkedett meg az ökonómiai „történeti iskola” munkáival. Ez az irányzat a klasszikus közgazdaságtan bírálataként jött létre Nyugat-Európában. Tagadta a törvényszerűségek időtlen, abszolút jellegét. Abból indult ki, hogy a termelési viszonyok koronként változnak. A gazdasági tevékenységet a társadalmi folyamatok szerves részeként, azokkal szoros összefüggésben vizsgálta. Wilhelm Roscher (1817–1894) az elsők között manifesztálta az új fölfogást „System der Volkswirtschaft” (Bd. 1–5. Stuttgart, 1854–94) c. művében. A bevezető két rész 1860-ban és 1869-ben oroszul is megjelent. 1872-ben kiadták Szentpéterváron Karl Marx „Das Kapital” (1867) c. munkájának első kötetét. A marxizmus gazdasági és szociológiai elmélete az 1890-es évektől kezdett szélesebb körben terjedni a cári birodalom értelmiségi rétegeiben, főként Mihail Tugan-Baranovszkij, Pjotr Sztrove, Georgij Plehanov, Vlagyimir Lenin kritikus és militáns írásai nyomán. A narodnyikokkal folytatott vitában az orosz marxisták a nyu-

gat-európai és az oroszországi viszonyokra ható társadalomfejlődési törvények azonosságával érveltek.

A jobbágyrendszer eltörlése (1861) személyes szabadsághoz juttatta az orosz parasztot, de nem vágta el béklyóit, melyek az obscsinához láncolták. A cári kormányzat biztonsági megfontolásból akadályozta a nincstelen és törpebirtokos agrárnépeség elvándorlását a szabad földterületekben bővelkedő tájakra. Szibéria is tiltott gyümölcs maradt. Meghódítása óta a kincstár tulajdonát képezte, magánföldesúri és kolostori birtok alig akadt e vidéken, a jobbágyreform idején mintegy 2,7 millió fős lakosságának 93,6%-át a falun élők, többségükben gazdaparasztok tették ki.⁵

A kolonizáció közgazdasági elmélete az 1850-es évek második felében német közvetítéssel jutott el Oroszországba, elsősorban Wilhelm Roscher „Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung” (1856) c. monográfiájának köszönhetően, amely nyitó fejezete a gyarmatok, a második és harmadik a gyarmatosítás tipológiájával és történetével foglalkozott.⁶ A lipcsei egyetem közgazdászprofesszorának érveire sűrűn hivatkoztak azon a többnapos fórumon, amelyet az Orosz Földrajzi Társaság gazdaságpolitikai szakbizottsága rendezett 1861 tavaszán óriási érdeklődés mellett. Témája a kolonizáció külföldi tapasztalatainak oroszországi hasznosítása volt. Vita-indítójában Vlagyimir Bezobrazov határozottan ellenezte, hogy a cári kormányzat fölnyissa a sorompót a népi migráció előtt. Arra hivatkozott, hogy a tömeges áttelepülés a szabad földterületekkel rendelkező perifériákra (mindenekelőtt Szibériába) károkat okozna a nemzetgazdaságnak, mert konzerválná a talajművelés extenzív jellegét, holott az országnak éppen az intenzív agrármódszerek átvetelére lenne szüksége.⁷ Opponense, Ivan Vernadszkij a túlnépeseledésből fakadó, szociálisan és politikailag egyaránt hasznos, évszázados tradíciónak nevezte az orosz nép vándorlását, amit értelmetlenség korlátozni. Kifejtette, hogy a mezőgazdaság külterjessége a termelési kultúra általános színvonalától függ, a migráció mesterséges visszafogása azt nem befolyásolja.⁸ Konsztantyin Nyikolajevics nagyherceg, a társaság elnöke zárszavában leszögezte: A birodalom ázsiai tartományai esetében csakis „benépesítésről”, nem nyugat-európai típusú kolonizációról lehet beszélni, mivel Oroszországnak nincsenek gyarmatai. „Ebből kifolyólag a szibériai letelepedést szükségszerű és magától értetődő tényként kell kezelni... nem szabad akadályozni, sőt segíteni kell... a kormányzat nem mondhat le arról a kötelességéről, hogy szabályozza ezt a népmozgást.”⁹

A hivatalos kurzus rendkívül óvatosan és körültekintően, csak jelentős késéssel valósította meg a nagyherceg intencióit. Bátorságot öntött belé a Német Császárság pozitív tapasztalata, ahol az „*innere Kolonisation*” az 1880-as években indult. Az állami kezdeményezésű, szervezett keretek között zajló belső migráció a Reich túlsúfolt nyugati tartományaiából a gyéresebb népsűrűségű kelet-porosz és lengyel peremvidékekre irányult. A berlini kabinet segítségével támogatta a német etnikumú alattvalók áttelepülését.¹⁰

Az aktuális társadalmi folyamatok korszerű reflexiójának igénye, valamint a nemzetközi és a hazai tudományosság dinamikus fejlődése hatott az orosz történetírásra is.

*

A szibériai hódításról alkotott elképzelések fejlődése szempontjából döntő jelentősége van a „kolonizációs” elmélet megszületésének az orosz történettudományban. Ez az intellektuális innováció Szergej Mihajlovics Szolovjov (1820–1879) nevéhez fűződik. A tudós nem kutatta az észak-ázsiai szubkontinens múltját. Monumentális országtörténeti szintézisének vonatkozó részleteitől¹¹ eltekintve csupán egyetlen rövid forráskritikai jellegű tanulmányban foglalkozott a térség inkorporálásával, amikor a „Sztroganov-krónika” megbízhatósága mellett érvelve visszautasította Nyebolszin interpretációját.¹² Szibéria birtokbavétele Szolovjov szerint a több évszázadon keresztül tartó keleti szláv migráció egyik stádiuma. Elmélete – mely továbbfejlesztéséhez tudósgenerációk járultak hozzá¹³ – jelentős mértékben támaszkodott a „*Sibirische Geschichte*”-ben fölhalmozott tényanyagra és Gerhard Friedrich Müller koncepciójára.

Szolovjov meggyőződése szerint minden nép életét három körülmény befolyásolja: a karaktere, a természetföldrajzi környezete és a szomszéd népekhez fűződő viszonya.¹⁴ Az első kettő elválaszthatatlanul összefonódik.¹⁵ Az ember és természet organikus kapcsolatának gondolata a híres német geográfustól, Karl Rittertől eredt, akinek nézetei a század közepétől Oroszországban is nagy népszerűségnek örvendtek.¹⁶ A pétervári akadémia tagja, Karl Ernst von Bauer 1848-ban publikált tanulmányában egyenesen arra az álláspontra helyezkedett, hogy a földrajzi környezet és az éghajlat sajátosságai predeterminálják nemcsak a különböző népek, de az egész emberiség sorsát. Bauer összefüggést látott az Európából a gyarmatokra irányuló kivándorlás, illetve a természeti erőforrások végecsé-

ge között.¹⁷ Tyimofej Granovszkij a moszkvai egyetem 1852. évi második szemeszterének megnyitásakor szót emelt annak érdekében, hogy a történetírás módszertana kiszabaduljon a filológia és a jogtudomány rabságából, elsajátítsa a pozitív tudományok (mindegyiket az antropológia, etnográfia, geográfia) fogásait, hasznosítsa az eredményeiket.¹⁸ A fiatal Szolovjov a korszellemhez híven járt el, amikor az orosz történészek közül elsőként részletes természetföldrajzi bevezetővel látta el az életműnek készülő „Oroszország történetét”.

Az előtanulmányoknak szánt, 1848 júliusában íródott „Az orosz állam területének természetföldrajzi hatásáról a történelmére” című esszé két premisszát rögzít: 1. Állam és földrajzi tér között létező organikus kapcsolat, mint Oroszország esetében is, mely történelme folyamán fokozatosan kitöltötte a földfelszín által meghatározott természetes határait. Területének növekedése belső, szerves fejlődés eredménye. 2. Régióit folyók és mellékfolyók kapcsolják össze. A vízhálózat természetes országútként funkcionált a népesség vándorlásakor.¹⁹ Az előbbi vélekedés Ritter hatását tükrözi, az utóbbi Zoryjan Dolega-Chodakowskitól* származott.²⁰

Az ember és természet organikus viszonyának ritteri felfogása, valamint az állam fejlődését középpontba állító hegeli történetfilozófia összekapcsolása Johann Ewers dorpati (tartui) professzor jogtörténeti koncepciójával, lehetőséget kínált a belletrisztikus indítatása miatt a XIX. század közepére tudományos szempontból már elavult karamzini szintézis meghaladására, ami Szolovjov célja volt.²¹ Nyikolaj Karamzin az autokratikus monarchia születése pillanatának orosz földön a normann fejedelmek megjelenését tekintette, akik kiterjesztették hatalmukat az egymással viszálykodó keleti szláv törzsekre. Nála az orosz állam növekedése fegyveres hódítások sorozata. Szolovjov azonban úgy vélte, hogy az államiság jogi attribútumaival rendelkező centralizált monarchiáról csak III. Iván (1462–1505) korától beszélhetünk. A „hódítás” helyett tehát más elmélettel kellett előállnia ahhoz, hogy magyarázatot tudjon adni az orosz nép terénnumának növekedésére.

Az eredetileg Henry Boulainvilliers által hazája vonatkozásában kifejtett teóriát (miszerint Franciaország története a hódító frankok és a meghódított gallok, illetve leszármazottaik küzdelmének törté-

* A lengyel–litván nemzetiségű szlavofil történész, Adam Czarnocki (1784–1825) írói álneve. – Sz. S.

nete) az 1820-as években François Guizot és Augustin Thierry fejlesztette tovább. Műveik az orosz értelmiségre is nagy hatást gyakoroltak. Szolovjov ifjúkorában Guizot „hívének” vallotta magát.²² Elméletük Gallia római provincia germán „meghódításából” indult ki, azaz egy létező államalakulat erőszakos lerombolásából. Ebből kifolyólag nem lehetett „hódításnak” tekinteni a lakatlan vagy gyér népsűrűségű területek fokozatos elfoglalását, ahol az államiságnak még a csirái sem fedezhetők fel. A gyarmatokra kitelepülés folyamatával megvonható párhuzam önként kínálta Szolovjovnak a „kolonizáció” terminus bevezetését.

Az elméleti konstrukció megalapozásakor a fiatal professzor G. F. Müller és Ny. I. Nagyvezsgyin konkrét kutatási eredményeire támaszkodott.

Gerhard Friedrich Müller „A Szibériai Cárság leírásában”, de különösen a „Sammlung Russischer Geschichte” által közreadott folytatásban az orosz kolonizációs folyamat oly plasztikus képét tárta az olvasó elé, hogy Szolovjov külön is felhívta rá a figyelmet: *„Az orosz birtokok terjeszkedése Szibériában, amelyről világos fogalmat alkothatunk a ránk maradt emlékekből, jobb magyarázat ahhoz, hogy megértsük, miként terjeszkedtek az orosz birtokok az Urál hegygerincének eme oldalán is... Itt egyetlen népet, egyetlen államot sem hódított meg más nép vagy állam abban az értelemben, amelyben rendszerint a hódítást értik a történelemben, egyszóval itt is, ott is főként az ország benépesülése, kolonizációja zajlott.”*²³

Nyikolaj Nagyvezsgyin néprajzkutató-régész „Az orosz világ történeti földrajzának vázlata” c. 1837-ben publikált tanulmánya korszakos jelentőségű a kolonizációs elmélet megszületése szempontjából. Antik szerzők, orosz évkönyvek, kortárs geográfusok és szlavisták munkáira támaszkodva, de különösen egy svéd nyelvész, Johan Andreas Sjögren által az oroszországi finnugor népek körében gyűjtött lingvisztikai adatok térképre vetítésének segítségével, toponímiák elemzése után Nagyvezsgyin – az orosz tudósok közül – elsőként bizonyította a keleti szlávok évszázadokon keresztül tartó délnyugatról északkeletre húzódásának, széttelepülésének és a kelet-európai finnugor őslakosság fokozatos elszlávosításának hipotézisét.²⁴ Ezt a folyamatot, ami az erőszak nélkül lezajlott természetes asszimilációt is magában foglalta, Nagyvezsgyin benépesítésnek nevezte. Használta a „kolonizálni” kifejezést is, de csak Szibéria és az észak-amerikai orosz telepek vonatkozásában.²⁵ Számára a „kolonizáció” kifejezés nélkülözötte az etnikai keveredés mozzanatát.

Az orosz kolonizációra vonatkozó nézeteit Szolovjov az „Oroszország története a legrégebbi időktől” c. művének 1851-ben megjelent I., illetve az 1854-ben kiadott IV. kötetében fejtette ki. Leszögezte, hogy az orosz történelem meghatározó jelensége az állam területi növekedése. Ez a folyamat hatalmas kiterjedésű, lakatlan földek elfoglalásával és benépesítésével jár együtt, ami „kolonizáció” formájában zajlik. A szláv lakosság újabb és újabb telepescsoportokat választ ki magából, amelyek egyre keletebbre hatolnak. A kolonizáció a finnugor népek lakta északon békésen zajlott, mert a földművelő szlávok és a halász-vadász bennszülöttek életmódja kiegyensúlyozta egymást. Délkeleten a sztyeppei nomád hordákkal, illetve az ország végein megtelepedő, kötöttségeket nem tűrő félig barbár lakossággal (a kozákokkal) szemben azonban a telepések harcban álltak.²⁶ A keleti szlávok állandó mozgásban vannak, mert a természet gazdagsága és érintetlensége miatt a legkönnyebb megélhetési módot keresik. Azonnal továbbállnak, ha létfenntartási gondjaik támadnak, vagy a biztonságukat veszély fenyegeti.²⁷ E terjeszkedést a professzor a korabeli gyarmatosításhoz hasonlította: *„A történelem hagyta örökül Európa valamennyi népének, hogy településeket létesítsenek a világ más tájain, elterjesztve ott a kereszténységet és a civilizációt. A nyugat-európai fajok arra ítéltettek, hogy ezt a küldetést tengeri úton hajtsák végre, a keleti faj, a szláv pedig, hogy szárazföldön.”*²⁸ Szolovjov sietett előrebocsátani: a fejszével, kaszával és ekével járó orosz telepes munkája nyomán meghódított táj nem tekinthető gyarmatnak, mivel nem választja el tenger az anyaországtól, és mert kezdettől fogva szerves részévé vált az orosz államnak, noha soha sem veszítette el teljes mértékben szűzföld jellegét.²⁹

Szolovjov 29 kötetből álló kapitális alkotása 1851–1879 között jelent meg. Az eltelt több mint harminc esztendő alatt a szerző történelemszemlélete érthetően nem maradt változatlan, ami nyomot hagyott az életmű belső architektónikáján és a kifejtés koncepcionális következetességén.³⁰ A historikus – részben Henry Thomas Buckle hatása alatt, részben polemizálva vele³¹ – a pályafutásának vége felé átértékeltte a kolonizációnak az orosz történelmi folyamatban játszott szerepéről vallott fölfogását. Amíg a kolonizáció az „ifjú” Szolovjovnál pozitív értékhordozó azáltal, hogy megteremti a nemzeti jogviszonyok fölbomlásának és a magántulajdonú nagybirtokon alapuló centralizált államiság létrejöttének előfeltételeit a nagyfejedelmi székhely északkeletre kerülésével, addig az „idős” Szolovjov az orosz történelmi fejlődés szempontjából negatív

hatást tulajdonított a kolonizációnak, amennyiben az perspektivikusan kimerítette az emberi erőforrásokat, hozzájárult a rendkívül alacsony népsűrűség, a permanens migráció kialakulásához, akadályozta a föld-magántulajdon elterjedését,³² a bérmunka alkalmazását (röghöz kötési törekvések), végeredményben pedig relatíve alacsony technikai-kulturális fejlettségi szinthez, a nyugat-európai civilizációtól való elmaradáshoz, az autochton vonások fölerősödéséhez vezetett.³³ Élete végén Szolovjov eljutott ahhoz a gondolathoz, amit az „eurázsiai” eszmei áramlat képviselői az 1920-as években a zászlajukra tűznek: *„Oroszország határállam, Európa pereme, avagy gyepű Azsia irányából. Oroszország e perifériális helyzetének – magától értetődően – döntő hatással kellett lennie a történelmére.”*³⁴

A szolovjovi kolonizációs elmélet Sztjepan Jesevszkij³⁵ munkásságában egy másik dimenzióval bővült. A kazanyi egyetemen (1857), utóbb a moszkvain (1864) tartott előadásaiban Jesevszkij új nézőpontból közelített a történeti folyamat felé. Kiemelte az etnikai keveredés momentumát, amelyet világtörténelmi jelentőségűnek tartott. Annak bizonyítékát látta benne, hogy az európai civilizáció elterjesztése Euráziában békés úton, erőszak, rabszolgaság és egész népcsoportok kiirtása nélkül is megvalósítható. Jesevszkij elvetette a szociáldarwinizmus túlzásait. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a Földön egyetlen emberi faj létezik.³⁶ Elképzelhetőnek vélte viszont, hogy a különféle fajták keveredéséből új embertípus jöhet létre. Az orosz történettudományban először vetette föl a kérdést: a finnugor, mongol, török és szibériai őslakosság több évszázados asszimilálása során europid vonásait átörökítő „nagyorosz” nép vajon megőrizte-e szláv jellegét, avagy új etnikumnak tekintendő?³⁷

Konsztantyin Kavelin, az „államjogi iskola” Szergej Szolovjov és Borisz Csicserin mellett gyakran citált képviselője azt firtatta, hogy a kolonizáció milyen szerepet játszott az erős moszkvai állam létrejöttében: *„A nagyorosz ág kialakulásában, szétköltözésében és a finnek eloroszosításában rejlik az orosz nép – eddig valamiképp homályban maradt és csaknem elfeledett – belső, intim története, holott éppen ez adja a kulcsot az orosz történelem egész menetének megértéséhez... Vajon a nagyoroszok és a nyugatorosz (ukrán, belorusz – Sz. S.) néptörzsek közötti különbségeket az új talajon, évszázadok során ható, eltérő életkörülmények okozták, avagy a telepések fokozatos elkeveredése a finnugor egyedekkel?”*³⁸ A válasz megadásához szükséges források hiányában Kavelin mindkét komponensnek (a földrajzi környezet befolyásának és az etnikai elegyedésnek) egyforma jelentőséget tulajdonított.

Afanaszij Prokofjevics Scsapov (1830–1876) életműve különleges helyet foglal el a szibériai hódítást értelmező koncepciók fejlődésében. A burját anyától és orosz apától – egy Irkutszkhoz közeli kis településen – született történész *„szülőföldje lokálpatriótáinak egész sorát ihlette meg”*.³⁹

Romantikus népiessége és a kazanyi teológiai főiskolán szerzett műveltsége ifjúkorában fogékonyra tette a szlavofil eszmék iránt, melyektől az 1850-es évek végén kezdett távolodni, amikor Szolovjov és Jesevszkij hatása alatt hozzáfogott az ún. „területi-föderációs” elmélet kidolgozásához.⁴⁰ A kolonizációt elsőként használta a centralizált állam kialakulása helyett az orosz nép történetének bemutatására. Fölfogása szerint a több évszázados spontán migráció regionális sajátosságokkal rendelkező, demokratikusan kormányzott, önálló etnográfiai entitásokat hozott létre, melyek az egymás között dúló véres torzsalkodások („zavaros időszak”) megszüntetése érdekében szövetségre léptek a XVII. század elején. A Romanovok megválasztásával szentesített közös államhatalom azonban fokozatosan maga alá gyűrte a társadalmat, és megteremtette az autokráciát.⁴¹

Scsapov 1861-től a kazanyi egyetem zsúfolásig megtelt auditoriumaiban hirdette nézeteit. A padosorokban ott szorongtak azok a szibériai diákok is, akik Nyikolaj Kosztomarov hasonló szellemű előadásaira Péterváron eljáró társaikkal együtt a lokálpatrióta mozgalom alapítói lettek. A hatalom nem tűrte sokáig a rebellis tanokat. A fiatal professzort 1864-ben politikai közszereplése miatt Irkutszkba száműzték.

Scsapov az 1860-as évek közepén elhatározta, hogy az orosz történettudományt egzakt fundamentumra helyezi. Szakított a spekulatív megközelítéssel, és teljes egészében átadta magát a pozitívizmusnak.⁴² Charles Robert Darwin 1859-ben publikált, az élővilág evolúcióját tárgyaló könyve („On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life”), illetve Henry Thomas Buckle „History of Civilization England” (1857–61) c. műve a reveláció erejével hatott rá.⁴³ Az angol historikus azt fejtegette, hogy természet és társadalom közös törvényszerűségek alapján fejlődik, a földrajzi környezet döntően befolyásolja az emberi tudatot, a gazdasági és politikai változások a fülhalmozott ismeretektől függenek.

Scsapov az intellektus fejlődését állította az új történetelméleti rendszerének középpontjába. Hazája elmaradottságát részben azzal

magyarázta, hogy a keleti szlávok a civilizációtól elzárt területeket kolonizálták. Az erdőségek és a sztyeppövezet óriási kiterjedése fölülmúlta kultúrtájteremtő képességüket, elősegítette a külterjes gazdálkodás konzerválódását, gátolta az intenzív termelési módszerek átvételéhez szükséges tapasztalatok gyarapítását.⁴⁴ Szibéria példája „a lehető legvilágosabban leleplezte az orosz nép szellemi impotenciáját a természeti kincsek kiaknázása és földolgozása terén”.⁴⁵ E híres mondatának parafrázisa átkerült a köztudatba: „Oroszország képes rá, hogy meghódítson új területeket, de nem képes arra, hogy kolonizálja azokat, mivel a lassú, kitartó, átgondolt és céltudatos kultúrmunka meghaladja erejét.”⁴⁶

A talajművelés külterjességére már Peter Simon Pallas is felfigyelt a birodalom ázsiai kormányzóságaiba vezetett expedíciói (1770–1773) alkalmával. Wilhelm Roscher számsorokat idézett a szibériai mezőgazdaság extenzív jellegének igazolására. Scsapov ezekre az adatokra támaszkodott, amikor összehasonlította egymással a nomád, illetve a telepes életforma élelemtermelő képességét. Számításai szerint földművelésből hússzor-harmincszor több ember tud megélni, mint vándorló állattartásból, és négyszázszor több, mint vadászatból.⁴⁷ A hatékonyabb agrárgazdálkodáson belül azonban további jelentős különbségek mutatkoznak. Az extenzív módszerek alacsonyabb, az intenzívek magasabb civilizációs szinthez kapcsolódnak. Az orosz nép több évszázados migrációját az észak-eurázsiai őserdők zoológiai erőforrásait kimerítő rablógazdálkodás és az alacsony népsűrűségű hatalmas síkságokon folytatott külterjes földművelés következményének tulajdonította.⁴⁸

Az „irkutszki remetét” különösen érdekelte, miként alkalmazkodik az emberi szervezet a környezethez. Úgy vélte, hogy a hideg északi klíma rányomja bélyegét az idegrendszer működésére: lelassítja az észlelés és a külső ingerekre adott válaszreakciók gyorsaságát. A zord éghajlati körülmények szerinte károsan befolyásolták az orosz nép értelmi képességeit.⁴⁹ Más fiziológiai jelenségek is hozzájárultak a hosszan tartó intellektuális stagnáláshoz. A „nemzetté válás természetes folyamata” a birodalomban még nem zárult le, az oroszok finnugor, török, mongol, paleoázsiai bennszülöttekkel keverednek. A „szláv néptörzs... ereje a szibériaiak sajátos, autochton nemzedékeit teremtette meg, a távoli szlávok és a nagyorosz nép modifikálódott fajtájú leszármazottait”.⁵⁰ A keleti népektől megörökölt negatív személyiségjegyek (enerváltság, tespedtség, lassúság) nem kedveztek az inveniózusság kifejlődésének.⁵¹

A közvélemény kíváncsian, a hivatalos tudományosság elutasítóan fogadta Afanaszij Scsapov szokatlan gondolatait.⁵² Halála után műveit csak szűk szakmai berkeken belül olvasták, s a legritkább esetben hivatkoztak rájuk. Hatásuk mégis jelentősnek mondható. Alekszej Camutali szerint új tendenciát indítottak el az orosz történetírásban: a földrajzi és gazdasági tényezők társadalomfejlődésre gyakorolt hatásának tanulmányozását.⁵³ Ez a friss áramlat legpregnansabban Vaszilij Kljucsevszkij és Pavel Miljukov munkáiban érhető tetten.

Scsapov helyét a kazanyi egyetemen Nyikolaj Alekszejevics Firszov (1831–1896) foglalta el. Magiszteri és doktori disszertációjának témája a bennszülöttkérdés volt. Főként a Volga–Káma–Vjatka–Vicsegda folyók medencéjének (Ciszurália) kolonizációját és az ott élő népek sorsának alakulását kutatta a publikált iratanyagok alapján, de vizsgálódásait Szibériára is kiterjesztette. Témaválasztása újdonságszámba ment.⁵⁴

A professzor nyíltan szembefordult a nagyorosz birodalmi patriotizmus torzító szemléletmódjával: *„...kétségtelen, hogy azon államok közül, melyek más országokat és népeket bekebeleztek, egyetlen egyet sem vezérelt a leigázottak boldogításának szándéka. Még soha nem akadt arra példa, hogy a győztesek önzetlen jótevőként viselkedtek volna a legyőzöttekkel szemben, s ha hallatszottak is ilyen értelmű esküdzések, azokra úgy kell tekintenünk, mint üres szónoklatokra, vagy mint az... emberi hazugság és képmutatás elegyére... nem kis ostobaság lenne a történész részéről, ha a győzteseket... altruista jótevőként ábrázolná, ha... cselekedeteikben... a civilizátor tudatos szerepvállalásának nyomai után kutatna, akitől idegen bármiféle egoista szándék és törekvés...”*⁵⁵

Firszov az észak-ázsiai szubkontinens elfoglalását nem fegyveres hódításnak, hanem a több évszázados szláv migrációs folyamat következményének tekintette, amelyben a magánerő szerepét emelte ki. A térség demográfiai arányainak megváltozásában a spontán népi bevándorlásnak tulajdonított döntő jelentőséget a kormányzati telepítéspolitikával szemben. Feltételezte, hogy a moszkvai állam területi növekedése és a röghöz kötési törekvések összefüggenek egymással. A jobbágyság kialakulásának kezdetei Jermak hadjáratának idejére estek, a rendszer kiteljesedése pedig Kamcsatka megszerzésekor, I. Péter uralkodása alatt fejeződött be. Gondolatmenete eddig a pontig az államjogi iskola tételeit követte, a továbbiakban kiegészült saját következtetéseivel.

A XVI–XVII. században valamennyi cári alattvaló két nagy tár-

sadalmi kategóriába tartozott: vagy fegyveres szolgálatot teljesített (szluzsilie), vagy közterhet viselt (tyjaglie). A szibériai bennszülöttek szinte kizárólag ez utóbbiak számát gyarapították. Előkelőik kevés kivételtől eltekintve deklasszálódtak. Az oroszok és az őslakók viszonyában háromféle kapcsolattípust különböztetett meg. A központi államhatalom egyaránt ridegen viszonyult az orosz parasztokhoz és a jaszakos lakossághoz. Kizárólag a kincstári bevételek növelése érdekelte. A telepések és a bennszülöttek megközelítőleg hasonló szociális helyzete elősegítette közeledésüket a személyes kapcsolatteremtés szintjén. Az állami adminisztráció helyi képviselői kihasználta az őslakókat, sanyargatták őket, élésködtek rajtuk. Tetteiket nem a felsőbbrendűség érzése, hanem az önzés motiválta. Végeredményben az orosz uralom negatívan befolyásolta a bennszülöttek életét, mert hosszú időre konzerválta társadalomszerkezetük és gazdálkodásuk archaikus formáit. *„Az a vélemény, miszerint a moszkvai fennhatóság... nagyon hasznosnak bizonyult számukra, mivel elterjesztette körükben a földműves kultúrát, aligha megalapozott”* – szövegzte le Nyikolaj Firszov.⁵⁶

Az 1860-as évek második felében írt történetfilozófiai fejtegetéseiben Nyikolaj Jakovlevics Danyilevszkij (1822–1885) szembeállította a szlávok humanizmusát a latin–germán kultúrkör durva individualizmusával. A szolovjovi kolonizációs elmélet felhasználásával érvelt az oroszország évszázados országgyarapító munkájának békés jellege mellett: *„Az állam épületét nem eltiport kis népek csontjaira alapozta. Vagy pusztaságokat foglalt el, vagy történelmi (s egyáltalán nem erőszakos) asszimiláció révén oly törzseket olvasztott magába... melyek nem hordozták a történelmi lét kezdeményeit, s nem is törekedtek erre...”*⁵⁷ Eklátáns példa a szibériai terjeszkedés: *„Valóban, miféle hódítás lenne ez? Hol vannak a meghódított népek és a leigázott országok? Elég csupán összeszámolni, hány orosz és hány bennszülött él Szibériában, hogy meggyőződjünk róla: a kozák vakmerőség és a szétrajzó orosz nép legnagyobb részben üres helyet foglalt el szinte állami segítség nélkül. Talán a lakatlan Amurvidéket sorolhatnánk még az orosz hódításokhoz, amit a kínai kormány – nem tudni, mi okból és mi célból – a saját tulajdonának tekintett, bár megtiltotta, hogy bárki is odaköltözzön.”*⁵⁸ Az orosz politikai fejlődés különlegessége Danyilevszkij szerint abban mutatkozik meg, hogy a cári birodalomnak nincs olyan tartománya, amely regionális sajátosságai és eltérő lokális érdekei miatt csak laza szálakkal kötődne a központi kormányzóságokhoz. *„Az orosz állam a moszkvai fejedelmek kora óta azonos Oroszországgal. Fokozatosan, föltartóztathatatlanul bővült minden*

irányba, benépesítve a szomszédos lakatlan térségeket, és a maga képére formálva a határain belülre került bennszülött-telepeket... Ebből az okból kifolyólag Oroszországnak soha nem volt gyarmata... és teljességgel elhibázott dolog annak tartani Szibériát, miként ezt sokan teszik.”⁵⁹

*

A XIX. század közepétől az urálintúli területek egyre gyakrabban vonták magukra az oroszországi közvélemény figyelmét. Ez a tendencia az 1840/50-es években kezdődött a gazdag jakutiai aranylelőhelyek kiaknázásakor, fölerősödött az Amur- és az Usszuri-vidék bekebelezése (1858 és 1860) után, majd a transzszibériai vasút építésének és a föld nélküli parasztok tömeges áttelepítésének idején, a századfordulón tetőzött.

A szubkontinens gazdasági, politikai és kulturális problémái iránti érdeklődést a szibériai lokálpatrióta értelmiség, az ún. „regionalisták” (oblasztnyikok) tartották ébren. Az orosz társadalom nekik köszönhetően szerzett tudomást az urálintúli lakosság öngazgatás iránti vágyáról. A hatóságok 1864/65-ben szeparatizmus vádjával perbe fogták a regionalisták több képviselőjét. 1870-ben az oblasztnyikok sajtópolémiát kezdeményeztek az ázsiai ország rész „gyarmati” helyzetéről. 1881-ben az államhatalomtól elkülönülve ünnepezték Szibéria meghódításának 300. évfordulóját. Állhatatos küzdelmük eredményeként egyetem nyílt Tomszkban (1888), Irkutszkban (1918), Vlagyivosztokban (1919). Sikertelenül követelték azonban a köztörvényes bűnözők szibériai száműzetésének megszüntetését, illetve a „zemsztvo”-rendszer* kiterjesztését az Urálon túli guberniumokra. 1905-ben és 1917-ben területi önkormányzatokat alakítottak. A polgárháborúban a mozgalom széthullott.⁶⁰

A kutatók általában két szakaszra osztják a szibériai regionalizmus történetét. Korszakhatárnak az 1890-es évtizedet tekintik. Az oblasztnyikok sem eszmeileg, sem szervezeten nem alkottak homogen egységet. Ideológiájukban a liberalizmus dominált, amely eleinte a narodnyik, utóbb a szocialista tanok elemeit ötvözte. Moz-

* „Zemsztvo”-nak nevezték az 1864-ben kibocsátott rendelet értelmében Oroszország európai kormányzóságaiban választások útján létrehozott, a nemesség ellenőrzése alatt álló helyi önkormányzati szervezetet. A nemzetiségek lakta perifériákon és Szibériában a kabinet nem engedélyezte zemsztvók kialakítását. – Sz. S.

galmuk politikai síkon az 1905/1907-es forradalomtól kezdve vált markáns jelenséggé. A XIX. században még csak a szibériai társadalom szociális és kulturális felemelésének ügyét propagálták.⁶¹

Az oblasztnyikok munkássága historiográfiai szempontból szintén két generációra választható szét. Az első nemzedék legjelesebb képviselői Nyikolaj Jadrincev, Grigorij Potanyin, Szerafim Saskov, a másodiké Pjotr Golovacsov és Nyikolaj Kozmin. Történész szakképesítéssel csak az utóbbi kettő rendelkezett. A többiek autodidakta módon tanulmányozták szűkebb pátriájuk múltját. Elmélyült ismereteiknek köszönhetően azonban tekintélyt vívtak ki maguknak tudományos berkekben is. Írásaikat szociális érzékenység és az autokráciával szembeni kritikai él jellemezte.

Az oblasztnyikok társadalomtörténeti nézetei Afanaszij Scsapov regionális és Nyikolaj Kosztomarov föderalista koncepciójára épültek. Fölléptek az ázsiai ország rész valamennyi lakójának gazdasági és politikai érdekvédelméért, így a bennszülöttek jogaiért is. Fogékonyan reagáltak Scsapov természettani-antropológiai elméletére. Némelyikük őszintén hitte, hogy az évszázados etnikai keveredés következtében egy sajátos embertípus alakult ki Szibériában, amely a birodalom többi részén élő szláv honfitársaktól eltérő fiziológiai és mentális tulajdonságokkal rendelkezik. Mások a különleges klimatikus viszonyokat tekintették a „legkonokabb szeparátornak”.

A szibériai regionalisták történeti munkáinak forrásbázisa alapvetően a már ismert és publikált iratokra, évkönyvekre korlátozódott: Müller, Fischer, Scserbatov, Karamzin, Szlovcov, Nyebolszin műveire, valamint az archeográfiai kutatócsoport által 1841-től folyamatosan kibocsátott orosz tematikájú sorozatokban („Polnoje Szobranije Russzkij Letopiszej”, „Akti Isztoricseszkije”, „Dopolnyenyija k Aktam Isztoricseszkim”, „Russzkaja Isztoricseszkaja Bibliotyeka” stb.) fölülhető, szibériai vonatkozású anyagokra. A lokálpatrióták maguk is gyűjtöttek és publikáltak szülőföldjükkel kapcsolatos forrásokat.⁶²

A regionalista történétírók Szibéria meghódításáról vallott nézetei koherens rendszert alkottak.⁶³

Ázsiának az Urál és az Ob folyam között fekvő északi része már több száz évvel Jermak hadjárata előtt ismert volt a novgorodiak előtt, akik zsákmányszerző portyákat vezettek a bennszülöttek szálláshelyeire. Amikor az orosz kolonizáció elérte az Urált, a hegygerincen túl elterülő őserdőkről már mindenki tudta, hogy értékes prémes állatokat rejtenek. A hírnév odavonzotta a vadászokat és a keres-

kedőket (pl. a Sztroganovokat), illetve arra csábította a cári trónt, hogy megszerezze magának a gazdag vidéket. Az adózó nép szociális helyzete Oroszországban drasztikusan romlott a XVI. század utolsó negyedében. A parasztok tömegesen szöktek a növekvő földesúri terhek elől a birodalom periferiáira, így Ázsiába is. Jermak hadjárata ebbe a társadalmi folyamatba illeszkedett. Az atamán váratlan sikere kiváltotta a moszkvai kormányzat beavatkozását, ami Szibéria fokozatos bekebelezéséhez vezetett. A reguláris haderő előnyomulásával párhuzamosan spontán módon folyt a népi kolonizáció, amely észak-keletre, a vadban gazdag s még érintetlen tajga felé irányult.

A hódítók az Ob, az Irtis, a Jenyiszej, a Léna és az Amur vízhozatához tartozó folyórendszert használták országutak gyanánt. Gyorsan haladtak, mert az őslakosok kis létszámú és szétszórt csoportjai nem tudtak komoly ellenállást kifejteni. A pacifikálást atrocitások kísérték. A lázadókat legyilkolták. Sok törzs kényszerült elhagyni eredeti lakóhelyét, kedvezőtlenebb klimatikus körülmények közé szorult, ahol kihalásra ítéltetett. A telepesek között maradt bennszülöttek lassanként asszimilálódtak. Szibériában létezett a rabszolgaság intézménye, de kezdetleges formában és lényegesen kisebb méretekben mint a nyugat-európai gyarmatokon.

A szláv betelepülők főként az északi Tengermellékről (Pomorje) érkeztek. A vadászat szempontjából legértékesebb erdősegeket foglalták el. A prémes állatok kipusztítása után délebbre húzódtak a földművelésre alkalmas területekre. A rablógazdálkodást csak a XVIII. században váltotta föl az őstermelői életforma, amikor a nyugat-szibériai határszélén sikerült hatékony védelmi vonalat kiépíteni a nomád népek délről érkező támadásaival szemben. Az orosz jelenlét stabilizálása érdekében a kormányzat aktív telepítéspolitikát folytatott: katonákat és parasztokat küldött az ideiglenes vagy állandó lakóhely gyanánt kijelölt garnizonokba. Ennek ellenére az ellenőrizetlen spontán népi migráció játszott meghatározó szerepet az urálintúli térség benépesítésében.

Szibériában minden föld jogilag a kamara tulajdonát képezte. Az állam csak a természeti kincsek kifosztásával törődött. A társadalmi viszonyok fejlesztése helyett fegyencteleppé változtatta, az értékes nyersanyagok kiszivattyúzásával és a késztermékek visszaszállításával gyarmati sorba süllyesztette az országrészt. Szibériában adottak voltak az autochton kultúra fejlődőképes csirái, de a cári uralom alatt elsorvadtak. Az őslakók és az egykori telepesek leszámazottai a központi hatalom közös áldozatai.⁶⁴

Az oblasztnyikok fölszólították szibériai polgártársaikat, hogy nyújtsanak támogatást a nyomorgó és kihalóban lévő bennszülötteknek, tegyenek meg mindent a megmentésük és az életkörülményeik javítása érdekében. Közös összefogás esetén lehetségesnek látták, hogy eredményesen vegyék fel a küzdelmet a birodalmi centrum gazdasági hegemóniája (az ún. „moszkvai manufakturális iga”) ellen.

A bennszülöttek iránti szolidaritás a regionalista koncepció egyik ismertetőjegye. Az észak-ázsiai népcsoportok sorsa akkor került a szakmai érdeklődés középpontjába, amikor a gyarmatokon élő őshonos és betelepült lakosság közötti viszony a nyugat-európai etnográfiai és antropológiai irodalom kedvelt témájává vált. Az 1876-os szentpétervári nemzetközi orientalisztikai kongresszuson külföldi tudósok föltették a kérdést: nőtt avagy csökkent a szibériai őslakók lélekszáma azóta, hogy Oroszország megszerezte magának a szubkontinentet?⁶⁵ Pontos szám adatok és célirányos vizsgálódások hiányában a dilemma sokáig eldönthetetlen maradt. Az oblasztnyikok vállalták, hogy fölszámolják ezt a fehér foltot. A XIX. század közepe óta dinamikus fejlődő földrajzi és ásványtani regionális kutatások mellett a néprajzi és etnostatisztikai anyaggyűjtés is bekerült a szibériai lokálpatrióták tevékenységi körébe.

A hatalom hűvösen viszonyult az urálintúli értelmiség kezdeményezéséhez, az ország rész meghódításának 300. évfordulója alkalmából tervezett rendezvény ötletéhez. A jubileum kapcsán vita támadt, hogy mely dátumtól kell számítani Szibéria cári fennhatóság alá kerülését.⁶⁶ Az oblasztnyikok az 1581-es év mellett érveltek, amikor Jermak elfoglalta Kücsüm székhelyét. A hivatalos körök viszont azt az eseményt vélték ünneplésre méltónak, amelyen az uralkodó először fogadta az atamán követeit. Még az 1881 májusában összehívott történészkonferencia sem tudott egyértelműen állást foglalni a kérdésben. A szibériaiak végül 1881. október 26-án, egy Szentpéterváron és egy Moszkvában adott díszebéd formájában tisztelegtek a jubileum előtt. A kormány 1882. december 6-át jelölte ki a hivatalos ünnepek időpontjául. Ezen a napon – a belügyminisztérium hozzájárulásával – a szibériai városok is megemlékezéseket tarthattak.⁶⁷

A 300. évforduló ismét Jermak alakját állította előtérbe,⁶⁸ s egyúttal nyilvánvalóvá tette, hogy a történeti Szibéria-kutatás színvonala és teljesítménye a XIX. század végére jelentősen elmaradt a birodalom más régiói (pl. Ukrajna) múltjának föltárása mögött. E ked-

vezőtlen tendenciát a képzett szaktörténészek hiányára, a segédkönyvek és forráskiadványok elégtelen számára lehetett visszavezetni. A központi és helyi tudományosság képviselői lépéseket tettek a helyzet javítása érdekében: Ivan Scseglov szibériai kronológiája (1883), Vlagyimir Mezsov szibériai bibliográfiája (1891/92), Alekszandr Pipin szibériai néprajztörténete (1892), Konsztantyin Gazenvinkel repertórium a Szibériában szolgált főtisztviselőről (1892) hasznos segítséget nyújtott a jövő helytörténészeinek.⁶⁹ Az archeográfiai bizottság két kötetet jelentetett meg a szubkontinens XVIII. századi históriájára vonatkozó iratokkal (1882/83), valamint megvalósította a „szibériai évkönyvek” kritikai kiadásának régóta dédelgetett tervét (1907).⁷⁰ Különösen értékesnek bizonyultak Mihail Pucillo 1879-ben, illetve Nyikolaj Ogloblin 1895–1902 között publikált levéltári segédletei.⁷¹ A legtöbb említett munka szibériai mecénások áldozatvállalásának köszönhetően került nyomdába. Alekszandr Szibirjakov és Lev Kuznyecov adományaiából alapítványok létesültek, melyek szakmai kuratóriumai 1883-tól, illetve 1902-től nagy összegű elismerésben részesítették azokat a szerzőket, akik monográfiái a legjobbnak ítéltettek a szibériai történelem, néprajz és szociológia művelése terén.⁷²

Kevésbé sikerült előrelépni a történészképzés megszervezésében. A tomszki egyetemen csak orvosi (1888-ban) és jogi (1898-ban) kar létesült. 1907-től 1909-ig gazdaságtörténeti tanfolyam is indult, de akkreditáció nélkül. A bölcsész tárgyak előadását csak 1917-ben engedélyezte az Ideiglenes Kormány. A tomszki, illetve – a cárizmus bukása után megnyílt – irkutszki és vlagyivosztoki univerzitáson elkezdett történelemoktatást a szovjethatalom 1921/22-ben megszüntette.⁷³

Pjotr Mihajlovics Golovacsov (1862–1913) a moszkvai egyetemen kapott diplomát. Tudományos munkásságát a XVI–XVII. századi urálintúli települések gazdasági tevékenysége és szociális rétegződése tanulmányozásának szentelte. Arra a megállapításra jutott, hogy a szibériai városok és falvak ökonómiai funkciója alig különbözött egymástól, s ebből a tényből a korabeli munkamegosztás differenciálatlanságára következtetett.⁷⁴ A központi levéltárak iratanyagának áttekintése után fölvázolta a Szibéria-kutatás perspektivikus programját.⁷⁵ Az urálintúli országrész fejlődése szempontjából a XVII. századot, azon belül a kolonizáció gazdaságtörténeti aspektusainak elemzését tekintette kulcsfontosságúnak.

Eltérő álláspontra helyezkedett Nyikolaj Nyikolajevics Kozmin

(1872–1939). A tudós 1910-ben így írt: *„Az uralkodó nézet, miszerint Szibéria meghódítása – lényegét tekintve – nem háború volt, hanem az orosz nép szívós és kitartó kolonizációs jellegű vándorlása... megalapozatlan és fantasztikus elképzelés. A szibériai történelem... a kezdetektől csaknem korunkig telis-tele van olyan tényekkel, melyek az őslakók konok függetlenségi harcáról tanúskodnak a moszkvai cár és szolgálai ellen.”*⁷⁶ Az orosz kormányoknak soha nem állt szándékában, hogy mezőgazdasági és ipari kultúrát telepítsenek Szibériába (azaz „kolonizálják” az ország-részt), csupán a cobolyadó begyűjtésére és a kincstár egyéb bevételeinek növelésére koncentráltak.⁷⁷

Gerhard Friedrich Müller óta Nyikolaj Kozmin írásaiban bukant fel először a gondolat, hogy Szibéria nem a világtól elzártan élt az orosz hódítást megelőzően, hanem kereskedelmi és kulturális kapcsolatban állt Belső-Ázsiával, peremvidéke pedig a kínai befolyási övezethez tartozott.⁷⁸

*

Az orosz kormány csak a századforduló előtti évtizedekben változtatta meg álláspontját a birodalmi perifériák kolonizálásának célszerűségét illetően. Először „ideiglenes szabályozást” (1881) bocsátott ki, majd „migrációs törvényt” (1889), amely feljogosította a parasztokat falvaik elhagyására.⁷⁹ Szibéria esetében a vasútfejlesztési program hozott áttörést. A trónörökös, Nyikolaj Alekszandrovics elnökletével 1893-ban létrehozott felügyelőbizottság elvetette a politikai természetű aggályokat, és elhatározta, hogy az építkezés megkönnyítése, valamint a létesítmények kiszolgálásához szükséges személyzet biztosítása érdekében benépesíti a közlekedési folyosó nyomvonalán fekvő lakatlan területeket. 1896-ban „Áttelepülési Főosztály” alakult a belügyminisztérium keretei között azzal a céllal, hogy összehangolja a népmozgás spontaneitásának visszaszorítására bevezetett közigazgatási intézkedéseket. A hivatal szorosan együttműködött a helyi földosztó bizottságokkal. Az első világháborút megelőző 30 év alatt mintegy 5 millió ember költözött Oroszország ázsiai tartományaiba (Turkesztánt is beleértve) főként a birodalom európai részének központjában fekvő kormányzóságokból.⁸⁰ Az 1896–1911 között Szibériába áttelepültek 27%-a nem tudta életképessé tenni gazdaságát, és arra kényszerült, hogy visszatérjen eredeti lakóhelyére.⁸¹

Az oblasztyikok sokat küzdöttek azért, hogy a hatóságok dina-

mizálják a bevándorlást, de amikor a migrációs folyamat valóban szibériai irányt vett, a regionalista sajtó hangvétele gyökeresen megváltozott. A szegényparasztok tömegei valósággal elárasztották a gabonatermelésre alkalmas déli körzeteket, lefoglalták a régi telepek (sztarozsili) parlagait, kiszorították legelőikről és vadászterületeikről a bennszülötteket.⁸² Az új- és ószibériai földművesek viszonya különösen elmérgesedett az 1904. június 6-i törvény,^{*} illetve az 1906. november 9-i rendelet^{**} nyomán a Sztolipin-kabinet kampánya idején. Noha a szervezettség és a hatékonysági mutatók javítása érdekében az „Áttelepülési Főosztályt” 1905-től alárendelték a Földművelési és Földrendezési Minisztériumnak, a kormány képtelennek bizonyult megbirkózni a feladattal, hogy szabályozott keretek közé terelje a migrációs áradatot. A baloldali és liberális politikusok heves bírálata miatt a kolonizációs intézkedések társadalmi megítélése az 1920-as évek elejéig negatív maradt.⁸³

A közgazdászok és statisztikusok intenzíven tanulmányozták a migráció akut problémáit, hogy föltárják a népmozgás ökonómiai törvényszerűségeit. Alekszandr Kaufman, Iszaak Gurvics, Andrej Iszajev, Vaszilij Grigorjev, Nyikolaj Romanov adatgyűjtése közvetlen az áttelepülőktől vagy az otthon maradt rokonaiktól származott. Arra a következtetésre jutottak, hogy az oroszországi kolonizáció kiváltó oka a „relatív túlnépesedésben” keresendő, amely a mezőgazdasági termelés extenzív módszereiből (pl. az ugaroltató talajművelésből) és az alacsony termésátlagokból fakad.⁸⁴

A historikusok hagyományosan a jogrend fejlődésében és a szociális megrázkódtatásokban (parasztok röghöz kötése, vallásüldözés) látták az orosz kolonizáció történelmi magyarázatát. A kortárs közgazdasági és gazdaságtörténeti publikációk hatása alá kerülve azonban egyre többen úgy gondolták, hogy az élelemtermelés kiterjedése ösztönözte leginkább az évszázados belső vándorlást.

Szibéria meghódításának 300. évfordulója ráirányította Pjotr Nyikityics Bucinszkij (1853–1916) figyelmét a hatalmas ország rész múltjának fehér foltjaira. A harkovi egyetem tanára azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a „Sibirische Geschichte” megszületése óta először, önálló levéltári kutatásokra alapozva áttekintse az észak-ázsiai orosz birtokok történetét a cári csapatok megjelenésétől a XVIII. század közepéig. Érdeklődésének középpontjában a szubkontinens

* Eltörölte a parasztok költözésének előzetes engedélyeztetését. – Sz. S.

** Megszüntette a parasztok obscsinához kötöttségét. – Sz. S.

benépesítésének, illetve a telepesek és a bennszülöttek viszonyának elemzése állt. Az összefoglaló mű megírása előtt régióról régióra haladva, szisztematikusan tanulmányozni akarta a konkrét forrásanyagot. Erőfeszítéseinek eredményeként két monográfia és több tanulmány született, melyek a nyugat-szibériai kolonizációt tárgyalták.⁸⁵ A tervezett szintézis nem készült el. A problémakör kibontása – a terjedelme és feldolgozatlansága miatt – meghaladta egyetlen ember teljesítőképességét.

Bucinszkij munkahipotézise Müller és Boltynin gondolatára támaszkodott: *„...önmagában a fegyveres hódítás, bármily győzedelmes is, elégtelen ahhoz, hogy engedelmességre kényszerítsen oly távoli vidéket... A moszkvai kormány régóta felismerte ezt az igazságot, amikor más népek terhére növelte az orosz állam területét, s régóta megértette azt is, hogy a bennszülött világ végleges pacifikálásában hatékonyabbak a békés eszközök, mivel fegyverrel csak győzni lehet, de a legyőzötteket féken tartani leginkább a meghódított ország orosz elemekkel történő benépesítésével lehet, minek következtében a térség eloroszosodott.”*⁸⁶

A harkovi kutató feltevésének helyességét visszaigazolták a társadalmi folyamatok. Az Észak-Ázsiába kivándorolt szláv telepesek lélekszáma a XVIII. század második negyedétől gyorsuló ütemben haladta meg az autochton törzsekét. A transzszibériai vasút építéséig két nagy tájegység maradt csupán, ahol az őslakosság megőrizte túlsúlyát: a Bajkálontúl és Jakutia.

A kormányzati (pravityelsztvennaja), illetve a spontán népi (volnonarodnaja) kolonizáció tipológiáját Pjotr Bucinszkij végezte el. A moszkvai állam XVII. századi intézkedéseit elemezve megkülönböztette egymástól a kényszerkitelepítést (po ukazu), a telepestoborzást (po priboru) és a száműzetést.⁸⁷ Nyikolaj Jadrincev véleményétől eltérően a számkivetésnek nemcsak büntető jelleget, hanem demográfiai funkciót is tulajdonított. A spontán népi kivándorlást szociális okokra vezette vissza, melyek közül kiemelte az adóterhek, a röghöz kötés és a szolgaság (holopsztvo) előli menekülést.⁸⁸ Szibéria meghódítása szerinte alapvetően békésen zajlott. A kozákokat és prémvadászokat a haszonlesés, a vállalkozókedv, a tudásvágy, valamint a kockázatok iránti szenvedély űzte.

A konzervatív meggyőződésű professzor erélyesen cáfolta az oblasztnyikok állításait: *„Az esetek többségében mindenütt azt figyeltük meg Szibériában, hogy az orosz falusi lakosság könnyen és gyorsan megtalálja a közös hangot a bennszülöttekkel, akik közé betelepül...”*⁸⁹ A szőrmeadó nem rótt elviselhetetlen terheket az autochton népcsoportokra.

„A moszkvai kormány nagyon odafigyelt a szibériai őslakosokra, tiszteletben tartotta jogszokásaikat és vallásukat. Sőt kijelenthetjük: a moszkvai cárok összehasonlíthatatlanul humánusabban bántak a bennszülöttekkel, mint az orosz alattvalóikkal.”⁹⁰ „Igazságtalan az a vád, miszerint az oroszok szibériai vándorlásait óhatatlanul a bennszülöttek kirablása és lemészárlása kísérte. Csak az beszélhet így, aki nem ismeri a forrásokat, vagy túlságosan hisz az őslakók panaszainak... megfelel [viszont] a valóságnak, hogy a bennszülött telepkek környékére költöző oroszok – mint agyafúrtabb és vállalkozóbb szellemű emberek – kizsákmányolták az őket befogadó őslakókat, e nem-törődöm és nagyon-nagyon lusta lényeket... a vadászhelyek birtoklása miatt természetesen előfordultak véres összetűzések az orosz prémkereskedők és a bennszülöttek között, de az orosz vadászok és kereskedők előnyomulása Szibériában alapvetően üzleti célú volt.”⁹¹ „Nem kell úgy tekinteni a szibériai őslakókat – osztyákokat, vogulokat, szamojédeket –, mint a természet gyámoltalan és ártatlan gyermekeit, akiket az oroszok csak bántanak, maguk pedig védtelenek. Igaz, a vajdák és szolgálók nem mindig viselkedtek emberségesen velük, elkövettek visszaéléseket a szörmeadó begyűjtésekor és néha még azt is megengedték maguknak, hogy fosztogassanak. Az ilyen bánásmód valóban súlyosan hatott a bennszülöttek életkörülményeire... De nem igaz, hogy a vadászok kirabolták őket... Ellenkezőleg, az őslakók gyakran rájuk támadtak, elvették a zsákmányolt prémeiket, őket pedig megölték.”⁹²

Az akadémia kuratóriuma 1892-ben Pjotr Bucinszkij „Szibéria benépesítése és az első telepeseinek hétköznapijai” c. műnek ítélte az Alekszandr Szibirjakov-díjat.⁹³ Az oblasztnyikok és a harkovi egyetemi tanár polémiája azt jelezte, hogy függetlenül a kérdéskör publicisztikai vagy szakmai megközelítésétől, a társadalomtudósok viszonyulása az urálintúli kolonizáció történetéhez átpolitizálódott. Az ítéletalkotásban teret nyert az etikai mozzanat.

*

Vaszilij Kljucsevszkij és Pavel Miljukov nem kutatta az ázsiai ország-rész múltját, de a keleti szláv társadalomfejlődésről vallott nézeteik jelentős hatást gyakoroltak a problémakör historiográfiájára.

Az 1879-ben elhunyt Szergej Szolovjov helyét a moszkvai egyetemen Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij (1841–1911) foglalta el. Az 1872-ben megvédett magiszteri értekezésének témája („A szentek életrajza mint történelmi forrás”) azért keltette föl érdeklődését, mert a hagiográfiák jól tükrözték az északkelet-európai térség kolo-

nizációját. A disszertáció vázlatában az ifjú tudós így fogalmazott: *„Nem az állam kezdeményezte és irányította az orosz nép mozgását, annak valamennyi következményével egyetemben. Az állam jelentős mértékben maga volt a vándorlás eredménye.”*⁹⁴ Kljucsevszkij erre a csapovi szemléletet tükröző gondolatra építette föl az orosz történelem periodizációját. A katedrán eltöltött évek alatt írt jegyzetei 1904–1910 között jelentek meg „Előadások az orosz történelemről” címmel.

Kljucsevszkij „történész-szociológusnak” vallotta magát, hangsúlyozva ezzel, hogy elődeitől eltérően nem az állam, hanem a társadalom fejlődését tekinti a történeti folyamat valódi tartalmának. A nemzeti múlt sajátosságait számos tényező eredőjének tudta be, melyek az évszázados népmozgás következtében szüntelenül változó életkörülmények között fejtették ki hatásukat. *„(A szláv lakosság – Sz. S.) ...nem fokozatosan, népszaporulat révén terjedt el... nem szét-költözve, hanem átköltözve, madár módjára vidékről vidékre röppenve... Minden egyes helyváltoztatáskor új, a frissen elfoglalt táj természet-földrajzi sajátosságaiból és a külső viszonyokból fakadó körülmények befolyása alá került... Ezek a helyi sajátosságok és viszonyok a népesség minden egyes új elhelyezkedésekor életének specifikus irányt, különleges alkatot és jelleget szabtak. Oroszország története olyan ország története, melyet kolonizálnak.”*⁹⁵

Kljucsevszkij jelentéktelennek ítélte az erőszak szerepét az orosz kolonizációban,⁹⁶ magát a konkrét folyamatot azonban nem vizsgálta. Előadásai mély nyomot hagytak a moszkvai egyetem falai közül kikerülő nemzedékek történet szemléletében. Pavel Miljukov, a korai tanítványok egyike 1912-ben keletkezett visszaemlékezésében kijelentette: *„A kolonizáció számunkra, és utódaink számára is az »orosz történelem alapvető tényezője« marad.”*⁹⁷

A „Vázlatok az orosz kultúra történetéhez” című, háromkötetes munkájában Pavel Nyikolajevics Miljukov (1859–1943) alkotóelemekre bontva külön-külön tárgyalta a társadalmi folyamatokat. A mű olvasottságára jellemző, hogy első kötete 1896 és 1918 között hét kiadást élt meg. A szerző felfogása szerint a kolonizáció jelensége végigkísérte hazája egész múltját, és a XX. században sem zárult le.⁹⁸ A külterjes gazdálkodási formák dominanciája mellett éppen ez a permanens mozgás kölcsönöz „szélsőségesen elementáris” és „abszolút sajtyszerű” jelleget az „orosz történelmi evolúciónak”.⁹⁹

A természetes népszaporulat a világon mindenütt kikényszerítette az élelemszerzés intenzív vagy extenzív növelését. A kelet-európai síkság földrajzi viszonyai az utóbbinak kedveztek. Az em-

beri szükségletek kielégítésének legegyszerűbb módja a vadászat. Ez jelentette a keleti szlávok legfőbb megélhetési forrását a XVI–XVII. századig, amikor Közép-Oroszország zoológiai tartalékai kimerültek. A lakosság arra kényszerült, hogy zsákmányszerző területét fokozatosan kiterjessze a még érintetlen határvidékekre. („Az orosz vadász a prémes állatok nyomába szegődve indult el Szibériába.”¹⁰⁰) Csak a vadállomány felprédálása után tért át a szántó-vető életformára. A talajművelésben külterjes módszereket alkalmazott. Az orosz parasztság gazdálkodása a közelmúltig természetes jellegű maradt.¹⁰¹

Miljukov ökonómiai eszmefuttatásának alap gondolata Scsapovtól eredt.¹⁰² Elődjétől eltérően azonban nem az orosz ember intellektuális attitűdjéből vezette le a fejletlen termelési kultúra konzerválódását, hanem természetföldrajzi, gazdasági, társadalmi és pszichológiai tényezők kölcsönhatásából, amelyek más népek életében is szerepet játszottak, de az eltérő körülmények miatt másként hatottak.¹⁰³

Az emigrációban töltött évek alatt Miljukov gyökeresen átdolgozta és a nemzetközi tudományos élet legújabb vívmányainak (többek közt a német geopolitika, a szovjet etnográfia és történettudomány eredményeinek) beépítésével új elméletté gyúrta a „Vázlatok” I. kötetében kifejtett nézeteit. Az „eurázsiaiak” kulcsfogalma – a „fejlődési tér” – átvételével az orosz történelmet antropogeográfiai alapra helyezte. Hangsúlyozta a természetföldrajzi környezet, az etnogenezis és a szociális folyamatok organikus kapcsolatát. Az orosz társadalom evolúciójának Nyugat-Európához viszonyított „megkésetttségét” a kelet-európai és az észak-ázsiai „fejlődési terek” retardatív hatásával magyarázta.¹⁰⁴ Meggyőződése szerint Szibéria volt „Oroszország kolonizációs erőfeszítésének utolsó produktuma és első gyarmata”.¹⁰⁵ Ezt Miljukov úgy értette, hogy a moszkvai állam az Urál hágóján keresztül lépett az imperializálódás útjára. Ettől kezdve a keleti szlávok terjeszkedését a Kreml egyre inkább erőszakos eszközökkel biztosította.¹⁰⁶ Nyugat-Szibéria szervesen kapcsolódott Oroszország európai „fejlődési teréhez”, emiatt a népi kolonizáció (Sztroganovok, Jermak) törvényszerű célterületévé vált. A Jenyiszejen túli előnyomulás azonban a kormánycsapatok felügyelete mellett zajlott.¹⁰⁷ Az észak-ázsiai „életter” (zsiznyennoje prosztranzstvo) természeti kincseit az anyaország kisajátította.¹⁰⁸

A Sztolipin-kormány (1906–1911) szibériai és turkesztáni betelepítési kampánya a politikai bírálatok kereszttüzeiben állt. A Földművelési és Földrendezési Minisztérium vezetése elhatározta, hogy a migrációs intézkedések népszerűsítése céljából kiad egy enciklopédiát, amely ismeretterjesztő formában összefoglalja az ázsiai ország-részekre vonatkozó legfontosabb geográfiai, történelmi, néprajzi és gazdasági tudnivalókat. A Szibéria meghódítását tárgyaló esszé megírását Szergej Mihajlovics Szeredonyinra (1860–1914) bízta. A pétervári egyetem magántanára nem számított a téma szakértőjének, de a történelmi földrajz és a XVI. század második fele beletartozott érdeklődési körébe. Szeredonyin gondolatmenete Müller, Kljucsevszkij, Miljukov és Golovacsov koncepcióját követte. Három tényezőt sorolt fel az északkeleti, majd délkeleti irányú népességvándorlás okai között: a prémes állatok után indított hajtóvadászatot, a földművelés extenzív formáit és a bennszülöttek erélytelen ellenállását. Kiemelte a spontán népi kolonizáció szerepét, s nem hallgatta el a szibériai kozákok és az óslakók életmódja közötti számos hasonlóságot.¹⁰⁹

1916-ban érdekes etűd került ki Andrej Mihajlovics Gnyevusev (1882–1920) tollából. A Kijevben végzett, de Krasznajarszkban dolgozó főiskolai tanár a Szibériai Kormányshoz íratanyagai között rábukkant egy 1651-ből származó nyomozati jegyzőkönyvre, amely adalékokkal szolgált az Észak-Ázsiába kivándorolt orosz alattvalók előéletének rekonstruálásához. A kutató megállapította, hogy az urálintúli telepések jelentős része szökött magánföldesúri jobbágyból és engedély nélkül távozó állami parasztból rekrutálódott. Ezek az emberek a könnyebb megélhetés reményében vágtak neki az ismeretlennek. A XVII. században még szablyát s nem ekeszarvat fogtak a kezükben.¹¹⁰ Gnyevusev szibériai témájú újabb munkája 1919 nyárára készült el. Olvasmányos stílusban összefoglalta a XV–XVII. század eseményeit. A nyomdába került kézirat szedése a polgárháborús állapotok miatt elakadt, a szöveg megsemmisült.¹¹¹

Az észak-ázsiai országrész fejlődését bemutató modern szintézisek hiánya másokat is arra késztetett, hogy közzétégyék jegyzeteiket.

Nyikolaj Nyikolajevics Firszov (1864–1934) a kazanyi egyetemen és a moszkvai régészeti intézetben leadott kurzusának anyaga először 1915-ben, másodszer (változatlan utánnyomásként) 1921-ben jelent meg, mindkét alkalommal „Előadások Szibéria történetéből” címen.¹¹² A professzor szemléletmódja az 1880/90-es években for-

málódott az édesapja, az államjogi iskola képviselői, Scsapov, illetve Kljucsevszkij hatása alatt.¹¹³ Eredeti kutatási területe a XVIII. századi orosz kereskedelmi társaságok tevékenysége, de érdeklődött a Volga–Káma medencéjében lezajlott kolonizáció története iránt is, utóbb a parasztfelkelések kérdéseivel foglalkozott. Szibériáról szóló előadásai bevallottan nem a saját eredményeire épültek, hanem a nyomtatott források és a szakirodalom földolgozására. A szubkontinens meghódítását az idősebb Firszov szellemében interpretálta. Meggyőződése szerint a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő orosz és bennszülött néprétegek toleranciával viseltettek egymás sajátos életformája iránt, a cár fegyveresei azonban kegyetlenül bántak az őslakókkal, ami egyes törzsek kihalásához vezetett. A szibériai vajdák önkényeskedéseitől a szláv telepések is szenvedtek.¹¹⁴

Vlagyimir Ivanovics Ogorodnyikov (1886–1938), kazanyi egyetemi magántanár a nemzeti múlt XV. század második fele – XVIII. század első negyede közötti periódusának tanulmányozására szakosodott. 1918-ban katedrát kapott az irkutszki bölcsészkaron. A moszkvai nagyfejedelemség és Szibéria feudalizmus kori történetéről tartott előadásokat. A felsőoktatási rendszer átszer vezésekor 1921-ben Csitába került a Népművelési Főiskolára, majd 1923-tól a Távolszéli Állami Egyetem professzora és rektora Vlagyivosztokban. 1933-ban koholt vádak alapján letartóztatták. Bűnéül azt rótták föl, hogy közreműködött egy önálló kamcsatkai kutatóintézet tervének megvalósításában, s ezzel a helyi szeparatizmust erősítette.¹¹⁵ Tíz év munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélték. 1938-ban átszállították az egyik távolszéli fegyenctelepről az arhangelszki területen fekvő, vasútvonal-építésre létrehozott lágerbe, ahol hamarosan elhunyt.

1920-ban megjelent Szibéria-történetének első része a földrajzi és historiográfiai bevezetőt, valamint a cári uralmat megelőző időszak áttekintését tartalmazta.¹¹⁶ Folytatásként önálló forráselemzésre épülő, a teljes szakirodalmat integráló szintézist ígért. Az ambíciós program nélkülözötte a realitásokat. A fővárosi archívumok elérhetetlen messzeségbe kerültek a polgárháború alatt. Ogorodnyikov arra kényszerült, hogy az egyetlen ésszerű megoldást választva a helyi levéltárak anyagaihoz és a forráskiadványokhoz forduljon. Belekezdett egy tanulmánysorozat publikálásába, amelyben az őslakos népek és az orosz hódítók viszonyát vizsgálta.¹¹⁷

Ogorodnyikov Szibéria-történetének második része 1924-ben látott napvilágot. Ebben a moszkvai állam észak-ázsiai terjeszkedését

a XVIII. sz. elejéig követte figyelemmel.¹¹⁸ Sem koncepcionálisan, sem tényekben nem tudott újat mondani. Az urálintúli térség több száz év óta tartó kolonizációját Szolovjov és Kljucsevszkij elméletek megfelelően a kelet-európai síkságról áthúzódó szláv migráció természetes folytatásának tekintette, ami alapvetően békésen zajlott. A népmozgás motívumai között gazdasági és társadalmi okokat nevezett meg (prémes állatok utáni hajsza, szűzföldek keresése, menekülés a jobbágyterhek elől).¹¹⁹ Miljukov nyomán az orosz termelési mód tradicionális jellemvonásának vélte az erdei erőforrások kizsákmányolását és a külterjes földművelést.¹²⁰ A konkrét eseményeket Bahrusin „Vázlat Szibéria benépesítésének történetéhez” c. esszéjére támaszkodva adta elő. Egyetértett Scsapovval abban, hogy a telepések és az őslakosok etnikai keveredéséből sajátos szellemi és fizikai tulajdonságokkal megáldott embertípus született.¹²¹ Szibéria bekebelezése a XVII. században – Ogorodnyikov szerint – „kifejezetten hódító és fiskális jellegű vállalkozás” volt. A bevándorlók többségét akkor még nem a földművesek alkották.¹²²

*

Georgij Vlagyimirovics Vernadszkij (1887–1973) a moszkvai egyetem elvégzése után tudományos pályára lépett. Kutatási témának Szibéria kolonizációját választotta. Egyik tanára, Mihail Bogoszlovskij tanácsára fogott bele az Igazságügyi Minisztérium levéltárában heverő, csaknem feldolgozatlan iratanyag tanulmányozásába.¹²³ Szentpétervárra költözése után témát változtatott. Az 1917-ben publikált magiszteri értekezését az orosz szabadkőművesség II. Katalin korabeli történetéről írta.

1913 és 1915 között megjelent három esszéjében a fiatal kutató mintegy összegezte az Urálon túlról származó források és a vonatkozó szakirodalom földolgozásában elért kezdeti eredményeit. Ezek a teljes historiográfiai hagyomány elmélyült ismeretét tükrözték, de egy új nézőpontból.

Szibéria meghódítása a kelet-európai síkság kolonizációjának folytatása (Sz. M. Szolovjov és V. O. Kljucsevszkij).¹²⁴ Az orosz terjeszkedés gyorsan haladt a vadállomány gátlástalan pusztítása és az extenzív talajművelés miatt (A. P. Scsapov és P. Ny. Miljukov).¹²⁵ A migrációval együtt járó faji keveredésben a szláv elem dominált (Sz. V. Jesevszkij és A. P. Scsapov).¹²⁶ Szellemi műveltség és etnicitás tekintetében a moszkvai állam Európa nyugati pereméhez, az

autokratikus politikai kultúra szempontjából Ázsia nyugati szegélyéhez tartozott (Ny. M. Karamzin és Sz. M. Szolovjov gondolatának adaptálása).¹²⁷ A kincstár saját „prémkitermelő” nagyvállalkozásának tartotta a szibériai kolonizációt, amelyben katonákat, kereskedőket, vadászokat és parasztokat egyaránt foglalkoztatott.¹²⁸ A cári uralom megszilárdításához nélkülözhetetlennek bizonyult a hódítók létszámának szüntelen növelése és a földművelés meghonosítása (G. F. Müller).¹²⁹ A kormányzati betelepítés és a spontán népi migráció párhuzamosan folyt (oblasztnyikok).¹³⁰ A Kreml sokáig az uralkodócsalád magánbirtokaként igazgatta és de facto gyarmatként kezelte a szubkontinentst, amely csak a XVIII. század elejétől kezdve vált fokozatosan az ország szerves részévé.¹³¹ (Az „államjogi iskola” és az oblasztnyikok téziseinek elegyítése).

Vernadszkij geozszoftikái fejtegetéssel zárta gondolatmenetét: *„Itt a tér és az idő kölcsönös viszonyának törvénye mint a történeti folyamat tényezője nyilatkozik meg... e törvény működését csak nagy kiterjedésű térségek esetében lehet érzékelni. Az orosz történelem olyan társadalom története, amely hatalmas területet foglalt el. E tér – történeti folyamatban betöltött – jelentőségének filozófiája az orosz történelem egészének filozófiája.”*¹³² Ezután egy Alexis de Tocqueville-től kölcsönzött idézet parafrazisával folytatta: a néplélek jellege néha jobban megmutatkozik a gyarmatokon mint az anyaországban.¹³³ *„A XVII. századi Szibériában (különösen Kelet-Szibériában) cári szolgálatot teljesítő katonák pszichológiája, érdekei és életmódja nagyon hasonlatos a prémvadászokéhoz, gyakran nehézségek árán lehet csak megkülönböztetni.”*¹³⁴ Így történhetett a kelet-európai síkság elhódításának korában is. Az Észak-Ázsiából származó kései példák rávilágítanak a megelőző évszázadokban lezajlott szláv migráció okaira, amelyekből nem maradtak főtt források.¹³⁵ *„A katonák és a prémvadászok egyaránt zsákmányoló pszichológiájának egyenes következménye az a megdöbbentő gyorsaság, ahogyan az orosz kolonizáció tovaterjedt Szibéria végeláthatatlan tájain.”*¹³⁶

Scsapovot a földrajzi környezet és az intellektus fiziológiai folyamatokon keresztül megvalósuló kapcsolata, Vernadszkijt a tér és az idő bonyolult viszonyának az emberi tudaton átszűrődő, kultúraformáló ereje érdekelte.¹³⁷ Ez a gondolat Heinrich Rickert történetfilozófiája és Friedrich Ratzel antropogeográfiája nyomán fogant meg benne. Georgij Vernadszkij szellemi fejlődésére nagy hatást gyakorolt az édesapja, Vlagyimir Vernadszkij (1863–1945), aki az ásványtani és geológiai alap kutatások terén kifejtett szerteágazó tevékenysége mellett egy önálló geoszociológiai elméleti rendszert is

kidolgozott a bioszféra és a nooszféra összefüggéseiről.¹³⁸ A leendő történész a középiskolai tanulmányainak kezdetén még a geológia iránt érdeklődött.¹³⁹

Heinrich Rickert (1863–1936), a neokantiánus filozófiai áramlat transzcendentális pszichológiai irányzatának, az ún. „badeni iskolának” egyik vezéralakja a századfordulótól vonzotta magához az új eszmék iránt fogékony fiatal értelmiséget.¹⁴⁰ A freiburgi nyári egyetemen 1906-ban tartott történetfilozófiai előadásorozatára Vernadszkij is beiratkozott. Erre a Badenben töltött peregrinációra később így emlékezett: *„Rickert kurzusa különösen elgondolkodtatott.”*¹⁴¹ A német filozófus definíciója szerint a történettudomány lényege, hogy valamely *„kultúra egyedi fejlődésének individualizáló ábrázolását”* nyújtsa.¹⁴²

Friedrich Ratzel (1844–1904) „organikus” államfelfogása előkészítette a geopolitika önálló diszciplínává válását. A német geográfus új minőséggel ruházta föl a földrajzi környezetet, amikor bevezette az *„élettér”* (Lebensraum), a *„térlelkület”* (Raumsinn) és az *„életenergia”* (Lebensenergie) fogalmát.¹⁴³ Ratzel összefüggésbe hozta a népek demográfiai, kulturális és politikai fejlődését a földfelszín domborzatával és természeti viszonyaival. *„Az emberiség fejlődése során az egyik legfontosabb történelmi erő az a törekvése, hogy mind több teret szerezzen és tartson meg magának... Az élethez, valamint a táplálkozáshoz szükséges tér elfoglalása és megőrzése, kihalás a szűkös, illetve megerősödés a tágas körzetekben – ezek a biogeográfiának s vele együtt a népek történelmének alapvető tényezői...”*¹⁴⁴ A tér metafizikai értelemben vett jellemformáló erejének problematikája a cári birodalomban élő filozófusokat is foglalkoztatta. Nyikolaj Bergyjajev úgy fogalmazott, hogy *„e térséget az orosz sors belső, lelki tényezőjének lehet tekinteni”*.¹⁴⁵

Vernadszkij interpretációja nem a tatár uralom negatív következményeit hangsúlyozta, hanem a pozitívumokat.¹⁴⁶ Először Nyikolaj Karamzin beszélt arról, hogy Batu kán pusztításainak az *„áldásos következményei is kétségtelenek”,* amennyiben megteremtették az autokrácia kialakulásának feltételeit.¹⁴⁷ A szlavofil historikus, Iván Beljajev szerint a tatár hódoltságnak köszönhetően jelentősen kiszélesedtek az orosz geográfiai ismeretek (1852). A történész-orientalista, Vaszilij Grigorjev közvetítő szerepet tulajdonított a mongoloknak a kínai kultúra elterjesztésében (1876). Vernadszkijra mégis Nyikogyim Kondakov (1844–1925) munkássága tette a legmélyebb benyomást.¹⁴⁸ A bizantinológus-művészettörténész azt vallotta, hogy a keleti szláv kultúra nemcsak bizánci hagyományokból építkezett, de

sokat merített az ázsiai népek műveltségéből is. Kondakov elvetette a civilizáció Európa-centrikus, hierarchikus és lineáris fejlődésének téziséét. A különféle kultúrákat kölcsönhatásban álló, autonóm értékrenddel bíró entitásoknak képzelte.

Georgij Vernadskij világnézetének alakulását jelentős mértékben befolyásolta geográfus-közgazdász kollégája, Pjotr Nyikolajevics Szavickij (1895–1968), az „eurázsiai eszme” egyik szülőatyja.¹⁴⁹ A rokon gondolkodású két tudós intenzív eszmecserét folytatott a prágai emigrációs években. Ezek a beszélgetések adták az ötletet Vernadskijnak, hogy megkísérelje történeti érvekkel alátámasztani az „eurázsiaiak” kulturológiai és geoszofisztikai fejtegetéseit.

Az „eurázsiai”¹⁵⁰ szemlélet abból indult ki, hogy az orosz-szovjet birodalomhoz tartozó kelet-európai és észak-ázsiai területek szerves egységet alkotnak, az ún. „eurázsiai fejlődési teret”.¹⁵¹ Az autochton természetföldrajzi sajátosságok rányomták bélyegüket az itt kialakult emberi közösségekre. E térrénum népeit azonos vagy nagyon hasonló mentalitás jellemzi: valamennyien igénylik az autoritást, és ezért engedelmesen alávetik magukat az erős államhatalomnak.¹⁵² Eurázsia történelme ritmikus. Ütemét az egész térséget átfogó, egységes birodalom létrehozására irányuló, meg-megújuló erőfeszítések diktálták.¹⁵³

A tatár uralomnak köszönhetően az orosz nép a Timuridák imperiumának részévé vált. Az Arany Horda széthullása után a keleti szlávokra várt az a küldetés, hogy a mongol örökség jegyében Euráziát újraegyesítsék.¹⁵⁴

Az orosz nép föltartóztathatatlan előnyomulása napkeletnek nem imperialista ösztönből, hanem az adott „fejlődési tér” immanens logikájából fakadt.¹⁵⁵ Oroszország történelme a nagyorosz nép alkalmazkodása ehhez az „öntörvényűséghez” („szamodovlenyije”).¹⁵⁶ A szlávok vándorlásuk alatt elkeveredtek azokkal az etnikumokkal, amelyekkel érintkezésbe kerültek. Végeredményben kialakult egy új közösség, létrejött egy közös kulturális, politikai és gazdasági tér.¹⁵⁷ Megszületett a geopolitikai egységet alkotó cári birodalom, későbbi nevén a Szovjetunió.¹⁵⁸

Az új történeti paradigmában Szibéria meghódítása struktúra-képző funkciót kapott. A moszkvai állam arra törekedett, hogy egésze alatt egyesítse Eurázsia erdő- és sztyeppövezetét. Amíg Oroszország nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy elfoglalja a nomád népek lakta térséget, addig óvatosan közeledett a puszták felé. Rönkvárakkal fokozatosan körülvette és északról lezárta a ha-

tárvonalukat. A szubkontinens őserdőinek kolonizálásával átkarolta a sztyeppvidéket. A Kremlt a prémbevételekből származó jövedelmen kívül más gazdasági érdekek is hajtották. Ellenőrzése alá akarta vonni az Ázsiából Európába vezető kereskedelmi útvonalakat. A cári hatalom a keleti szlávok migrációját használta fel stratégiai céljainak megvalósítására. A terjeszkedést elősegítette az oroszok és az ázsiai népek „politikai kongenialitása”, a közös „eurázsiai tudat”.¹⁵⁹

Georgij Vernadskij elképzeléseinek bizonyos fokú összecsengése a szovjet történettudományban 1929-től indult új irányzat azon tézisével, miszerint az „orosz” történelem helyett a „Szovjetunió népei” múltjának tanulmányozására van szükség, 1934-ben arra készítette az akkor már a Yale-en oktató kutatót, hogy fölhívja a figyelmet az „eurázsiai népek biocönózisának” marxista, illetve „eurázsiai” felfogásában kimutatható hasonlóságokra és különbségekre.¹⁶⁰ Későbbi műveiben Vernadskij tompított ugyan az „eurázsiaiság” markáns jegyein, de a szemléletmódot nem adta föl. Szibéria meghódításának koncepciója sem esett át érdemi változáson.¹⁶¹

*

A szibériai tematika az 1910-es évek vége és az 1930-as évek közepe között került Szergej Vlagyimirovics Bahrusin (1882–1950) munkásságának középpontjába. Ezt megelőzően az orosz évkönyvek elemzésével valamint XV–XVII. századi társadalom- és gazdaságtörténeti aspektusokkal (a fejedelmi udvar háztartása, a „zavaros időszak”, az ún. „városi felkelések”, Novgorod fejlődése) foglalkozott, míg az 1930-as évek második felétől az orosz piac kialakulásának XVI. századi előfeltételeit vizsgálta.¹⁶² A szakirodalom eltérően vélekedik arról, hogy melyik problémakör tekinthető vezető kutatási területnek. Szibériai vonatkozású írásait maga Bahrusin a harmadik helyen említette.¹⁶³ Az urálintúli történészek elsősorban mégis a Szibéria-kutatót tisztelik benne, hiszen az életművét alkotó 160-nál több publikációja közül mintegy 60 az észak-ázsiai szubkontinens múltjára reflektál.

A historiográfusok régóta keresik a választ arra a kérdésre, hogy mi készítette Bahrusint Szibéria történelmének tanulmányozására. Mihail Sejnfeld és Nyikolaj Nyikityin arra a következtetésre jutott, hogy Sztjepan Veszelovszkij indította el ifjú pályatársát ebbe az irányba, amikor 1912-ben felhívta a figyelmét a földolgozatlan levéltári forrásbázis gazdagságára.¹⁶⁴ Bahrusin akkor még nem rendelke-

zett határozott elképzeléssel arra vonatkozólag, hogy mire tudja fölhasználni ezeket az iratokat. Érdeklődése viszont az „*orosz kolonizáció általánosabb jelenségei*” felé fordult.¹⁶⁵ Ebben közrejátszott a Kljucevskij-tanítványok hagyományos affinitása e problematika iránt.¹⁶⁶ Alekszandr Dubrovskij és Natalja Basarina az oktatói karrierrel együtt járó kötelezettségekkel hozta összefüggésbe a kutatási irány módosulást. Bahrusin az 1918/19-es tanévben meghirdetett egy Szibéria-történeti szakkollégiumot a moszkvai egyetemen. A felkészülés lehetőséget nyújtott a többéves archívumi búvárkodás alatt keletkezett jegyzeteinek rendezésére.¹⁶⁷ 1919-ben a Szabasnyikov testvérek könyvkiadója megállapodást kötött vele arról, hogy megjelentetnek egy művet az urálintúli orosz földrajzi felfedezésekről.¹⁶⁸

Vélhetően azonban egy másik, a fentieknél sokkal fontosabb körülmény játszott döntő szerepet abban, hogy az 1920-as évek idején éppen Szibéria vált a tudós kutatásainak központi témájává.¹⁶⁹ 1919-től Bahrusin aktívan bekapcsolódott a peremvidékek kolonizálásával foglalkozó állami és társadalmi intézmények munkájába.¹⁷⁰

Az egykori Földművelési és Földrendezési Minisztérium Migrációs Főosztálya átvészelte az októberi forradalmat, és mint a Földművelésügyi Népbiztosság Kolonizációs Szekciója folytatta tevékenységét. A bolsevik párt módosított az álláspontján a hatalomra jutását követően. Elismerte, hogy a népmozgás hatékony eszköze lehet a termelőerők fejlesztésének és a természeti kincsek kiaknázásának. Fölhívta viszont a komisszariátus figyelmét, hogy körültekintően készítse elő a migrációs intézkedéseket, és kerülje el a cári adminisztráció hibáit. A hangsúlyt az ipartelepítésre fektesse. Turkesztánban és Szibériában még tartott a polgárháború, ezért a tudományos kutatások az „európai északon” kezdődtek.

Az Orosz Földrajzi Társaság Északi Bizottsága 1919 végén expedíciókat indított Pomorjébe az ottani kolonizációs lehetőségek feltárására. A Társaság olyan adatok birtokába jutott, amelyek magyarázatot nyújtottak a népességmegoszlás történeti okaira. Az expedíciók eredményeit és az 1920-as esztendőre vonatkozó terveket Moszkvában, a Földművelésügyi Népbiztosság Kolonizációs Szekciójának értekezletén vitatták meg.¹⁷¹ Az 1919. december 9–11. között megtartott rendezvényre Szergej Bahrusint is meghívták.¹⁷² A résztvevők egyetértettek abban, hogy a tengermelléki ipartelepítés csak akkor lehet sikeres, ha együtt jár a mezőgazdasági termelés korábbi szintjének helyreállításával. A XVI–XVII. században e vidék

látta el gabonával a fővárost és Szibériát. Múltjának tanulmányozása elősegíthette a népgazdasági problémák megoldását.

Az összegyűjtött történeti forrásanyag feldolgozásának megszervezését Szergej Fjodorovics Platonovra, az Archeográfiai Bizottság elnökére bízta.¹⁷³ Platonov – többek közt – Bahrusint kérte föl az együttműködésre.¹⁷⁴ Az akadémikus irányítása alatt álló grémium javasolta a pomorjei kolonizációt bemutató kiadványok elkészítését. Az első két kötet 1922-ben került ki a nyomdából. A második tematikáját kibővítették az urálintúli események tárgyalásával. Ez utóbbiban jelent meg Szergej Bahrusin „Szibéria benépesítésének történelmi vázlat a XIX. sz. közepéig” című esszéje. A tanulmányok publikálását az Orosz Földrajzi Társaság Északi Bizottsága, valamint az Északi Kolonizációs Expedíció vállalta.

1922 áprilisában létrejött a Művelődésügyi Népbiztosságnak alárendelt Állami Kolonizációs Tudományos Kutatóintézet (ÁKTK) azzal a céllal, hogy kidolgozza a migrációs politika szakmai alapelveit, föltárja a folyamat történeti okait, elemezze a bennszülött népek és a telepések együttélésének társadalmi-gazdasági következményeit.¹⁷⁵ Az Oroszországi Tudományos Akadémia Levéltárában őrzött Bahrusin-hagyatékban megtalálható az ÁKTK 1923-ból származó meghívója, amelyben az elnökség arra kéri a történészt, hogy lépjen be az intézet kutatógárdájába.¹⁷⁶ Az ÁKTK működésével állt összefüggésben Bahrusin korábbi írásainak átdolgozása és publikálása „Esszék Szibéria kolonizálásának történetéből a XVI és XVII. században” (1928) címen. Az ÁKTK-közlemények 1926-ban megjelent második kötetében látott először napvilágot a tudós „Szibériai soltészek” c. tanulmánya.¹⁷⁷

Bahrusin 1924-től bekapcsolódott az Urál, Szibéria és a Távolság tanulmányozására alakult társaság, valamint az északi kis népek támogatására az ÖKVB* elnökségének égisze alatt létrehozott bizottság tevékenységébe.¹⁷⁸ A szovjet tudományos akadémia 1925-ben útnak indított egy expedíciót a Jakut Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság természeti kincseinek, termelőerőinek és etnikai viszonyainak vizsgálatára. Bahrusinra bízta a jakut történelem bemutatásához szükséges levéltári iratok összegyűjtését és feldolgozását.¹⁷⁹ 1926. december 15–21. között Novoszibirszkben ren-

* Az Összorosz Központi Végrehajtó Bizottság Elnöksége a munkás-, katonai- és parasztküldöttek 1918 januári III. kongresszusán megválasztott testület, amely lényegében véve a kollektív államfői jogkört gyakorolta. – Sz. S.

dezték a szibériai regionális kutatásokkal foglalkozó tudósok első kongresszusát. A küldöttek megvonták a kolonizáció problematikájával foglalkozó központi és helyi intézetek addigi tevékenységének mérlegét, megvitatták az országrész gazdasági és kulturális fejlesztésére vonatkozó elképzeléseket.¹⁸⁰ Bahrusin felszólalt a muzeológiai és levéltári szekció ülésén. Előadásában összefoglalta a történészekre váró feladatokat.¹⁸¹ A következő évben bevonták a többkötetesre tervezett Szibériai Szovjet Enciklopédia szerkesztésébe és szócikkeinek megírásába.¹⁸²

A politikai irányvonal radikalizálódása az 1920-as évek végén lehetetlenné tette a kolonizáció mint diszciplína további művelését. Az ÁKTK-t 1928-ban átszervezték Földrendezési és Áttelepítési Intézet néven, majd egy év múlva végleg bezárták. A helytörténeti kutatóhálózatot az egész országban szétzúzták.¹⁸³ A „kolonizáció” kifejezést hosszú időre száműzték a tudományos frazeológiából. 1930-ban a „régí iskola” több más képviselőjével együtt Bahrusint is letartóztatták, és a Platonov-ügyben, koholt vádak alapján Szemipalatyinszkba deportálták.¹⁸⁴

A kényszerktelepítés 1933-ban ért véget számára. Az átélt megaláztatások azonban nem múltak el nyomtalanul. Bár erkölcsi tartását és büszkeségét haláláig megőrizte, a szellemi függetlenségének konzisztenciáját elveszítette.¹⁸⁵ Ennek tudható be, hogy az 1935-ben megjelent kismonográfiájában („Osztják és vogul fejedelemségek a XVI–XVII. században”) kora feudális intézményeket vélt fölfedezni az obi-ugorok társadalmi viszonyaiban.¹⁸⁶ 1935–1940. között Alekszandr Andrejevvel közösen dolgozott Gerhard Friedrich Müller „Szibéria története” kritikai kiadásának sajtó alá rendezésén. A befejezést meggátolták az újabb repressziók.¹⁸⁷ A jegyzetapparátus egy részén kívül Bahrusin írta azt a rendkívül alapos bevezető tanulmányt, amely Müllert mint az ázsiai Oroszország első történészét mutatta be. A szibériai témájú művek közül ez volt a tudós utolsó jelentős alkotása. A kolonizáció vizsgálatához többé nem tért vissza. Az Urálontúl múltjával összefüggő későbbi munkái szerkesztések vagy recenziók, illetve néhány átdolgozott és felfrissített tanulmány az óslakos népek történetéből, melyeket még az 1920-as években vetett papírra.

Fölmerül a kérdés: vajon miért Szergej Bahrusint kérte Platonov arra, hogy működjön együtt a munkacsoporttal? Az orosz birodalmi perifériák kolonizálásának vizsgálata elképzelhetetlen lett volna a Pomorjében és Szibériában lezajlott folyamatok kölcsönhatásának

elemzése nélkül. A grémium által kibocsátott második kötetben („Tanulmányok Észak és Szibéria kolonizálásának történetéből” – 1922) az Urálon túl benépesítését taglaló Bahrusin-írást megelőzte Szergej Platonov tengermelléki bennszülöttekről szóló dolgozata. Az akadémikus egykori publikációinak ismételt kiadása („Az orosz észak régmúltja” – 1923) a „Sztroganovok, Jermak és Mangazéja” c. esszével végződött.¹⁸⁸

A munkacsoport olyan szakértőket keresett, akik nemcsak Pomorje és Szibéria történelmét ismerték, de a levéltári dokumentumokat is. Platonov választása a petrográdi Alekszandr Andrejev (1887–1959) és a moszkvai Szergej Bahrusinra esett. Andrejev a professzor tanítványa volt a pétervári egyetemen.¹⁸⁹ Az 1910-es években az akadémia forráskutatással foglalkozó történészbizottságában tevékenykedett.¹⁹⁰ Sokat segített Frank Goldernek¹⁹¹ a Bering-expedíciók szervezését, illetve „Orosz Amerika” históriáját illusztráló archívumi iratok összegyűjtésében. Az 1920-as években – mint az Archeográfiai Bizottság titkára – a szibériai népek történelmére vonatkozó leningrádi levéltári fondok leírásával foglalkozott. 1929-ben letartóztatták. Jenyiszejszki száműzetéséből 1934-ben szabadult. Bahrusin az 1910-es években a moszkvai archívumok szibériai témájú anyagait kutatta. 1916-ban jelent meg az első munkája, amit ennek a témakörnek szentelt: egy forráselemző tanulmány a „Remezov-évkönyv” szövegében tükröződő bennszülött legendákról.¹⁹² Platonov aligha számíthatott rajtuk kívül másra, hiszen Pjotr Golovacsov 1913-ban meghalt, Georgij Vernadszkij és Nyikolaj Kozmin¹⁹³ emigrált, Vlagyimir Ogorodnyikov és Nyikolaj Firszov nagy távolságra élt a két fővárostól.

Bahrusin nem hozott létre új koncepciót Szibéria meghódításáról. Nem látta ennek szükségességét. A megelőző nemzedékek által kidolgozott elméleti kereteket – lényegében véve – helyesnek tartotta. Saját feladatát abban vélte megtalálni, hogy levéltári forrásokon alapuló konkrét eredményekkel gazdagítsa korának ismereteit. A szovjet államapparátus előtt tornyosuló problémák a szibériai kolonizáció társadalmi-gazdasági aspektusainak aprólékos elemzését követelték. Az igények egybevágtak Bahrusin tudományos érdeklődésével és felfogásával.

A Platonov-munkacsoport kiadványainak második kötetéhez (1922) írt előszavában a szerkesztőbizottság kifejezte reményét, hogy a megkezdett sorozat beteljesíti Konsztantyin Kavelin jóslatát: „*Precíz kutatások valaha még rekonstruálják az orosz népfaj fokozatos elter-*

jedésének folyamatát e hatalmas térségben, s ez – természetesen – egyike lesz az orosz társadalomtörténet legragyogóbb és legérdekesebb lapjainak.”¹⁹⁴ Ebben a szellemben született Bahrusin bevezetője az 1928-ban megjelent tanulmánykötetéhez („Esszék Szibéria kolonizálásának történetéből a XVI és XVII. században”), amelyben idézte V. O. Kljucsevszkij és P. M. Golovacsov szavait, majd G. V. Vernadszkij nyomán utalt Tocqueville szállóigévé vált mondására: „az *anyaországot* jellemző ismérvek legjobban a gyarmatokon mutatkoznak meg”.¹⁹⁵

Bahrusin az ún. „Kljucsevszkij-iskola” növendékei közé tartozott.¹⁹⁶ 1930 elején így emlékezett professzorának előadásaira: „Az orosz történelem valami befejezett, szigorú és határozott vonalakkal megrajzolt monolitnak tűnt számunkra.”¹⁹⁷ Miljukov műveiben az gondolkodtatta el, hogy a szerző ökonómiai alapokra vezette vissza a társadalmi-politikai folyamatokat. „Amikor a gazdasági tényezőt említem – különösen a kereskedők szerepét –, valamint hangsúlyozom a gazdaság függőségét a földrajzi körülményektől és a lakosság népsűrűségétől, kisebb jelentőséget tulajdonítok a termelési viszonyoknak és az osztályharcnak, mint ezt a marxista szakirodalomban általában teszik” – írta magáról Bahrusin 1932-ben.¹⁹⁸

Koncepcióalkotás terén a kereskedőtőke középpontba helyezése volt az az új momentum, amellyel a tudós hozzájárult a szibériai hódításról kialakított elméleti konstrukciók fejlődéséhez. Ehhez az irányzathoz tartozott a szintén Platonov-tanítvány, Andrej Vvegyenszkij is, aki a Sztroganov család vállalkozásainak történetét kutatta.¹⁹⁹

Bahrusin abból az előfeltevésekből indult ki, hogy a kereskedelmi kapcsolatok megteremtése a moszkvai állam és Nyugat-Európa között a XVI. század közepétől fokozott keresletet támasztott a szőrmeárura az orosz belső piacon. A tartós konjunktúra arra ösztönözte a Sztroganov-típusú kalmárokat és a vállalkozó szellemű pomorjei parasztokat, hogy rendszeressé tegyék a zsákmányszerző expedícióikat Szibériába. Egy-egy vadászcsoporthoz felszerelésük komoly összegekbe került. A kereskedelmi nagytőke szerepvállalása tudott csak igazán lendületet adni az üzletágnak, a gátlástalanságig növelve a prém állatok szisztematikus pusztítását.²⁰⁰ Ez a magyarázat az orosz előnyomulás megdöbbentően gyors tempójára.²⁰¹ A cári hatalom szintén nyereségvágyból terjeszkedett Észak-Ázsiában.²⁰² Az új tartományok állami és magánkezdeményezésű kolonizációja szétválaszthatatlanul összefonódott: a zsoldos katonák és a prémvadászok kölcsönösen segítették egymást. Az oroszok letele-

pedése Szibériában szerves folytatása a kelet-európai síkság (s benne Pomorje) szláv benépesítésének.²⁰³

A „szibériai évkönyvek” genealógiai rendszerének kutatásában Bahrusinnak sikerült önálló koncepcióval kirukkolnia. A krónikák 1907-es publikálása felelevenítette a karamzini időkig viszonyuló diszkussziót a „Sztroganov-”, illetve a „Jeszipov-évkönyv” elsődlegességéről. Bahrusin úgy vélte, mindkét szerző ugyanazt a forrásmunkát bővítette tendenciózusan.²⁰⁴ Bár a „Sztroganov-évkönyv” később keletkezett, a tudós szerint közelebb áll a közös protográf szövegéhez. A Bahrusin által kidolgozott sztemma – lényegét tekintve – máig megőrizte érvényességét.

Bahrusin összekötötte Jermak sikerét a Sztroganovok tevékenységével. A kozák portyát a kereskedők pénzén fölszerelt, időben elhúzódó prémszerző vállalkozásnak tekintette, amire a későbbi évtizedekből is számtalan példát ismer az utókor.²⁰⁵ A Sztroganovok azért béreltek fel és küldtek az Urálon túlra egy fegyveres csapatot, hogy jaszakfizetésre kényszerítsék a bennszülötteket.²⁰⁶ A rajtaütés csak Iszker váratlan bevétele nyomán transzformálódott hódító háborúvá.

Jermak halála után elkezdődött a szubkontinens tervszerű megszállása. Az Ob-medence elfoglalásában még a központi államhatalom játszott vezető szerepet, keletebbre haladva azonban fokozatosan elveszítette befolyását az új területek felfedezésének és annexálásának irányítása felett. A kezdeményezést a prémvadászok és a helyőrségek katonái ragadták magukhoz. A szervezett előnyomulást fölváltotta a szőrmés állatok és a bennszülött törzsek utáni alkalmoszerű, rendszertelen kutatás. Így történt a Jenyiszej, a Léna és az Amur vízgyűjtő területén is.²⁰⁷

Bahrusin az oblasztnyikok – elsősorban Pjotr Golovacsov – gondolataira támaszkodott, amikor az őslakosság és a hódítók viszonyát jellemezte. Az orosz telepések civilizációs befolyásának szerény, de kétségtelen eredményeket tulajdonított. Megjegyezte, hogy a kulturális hatás esetenként regresszív volt: a jövevények alkalmazkodtak a bennszülöttek életformájához, szokásaihoz. A nyugat-európai és az orosz gyarmatosítók közötti lényegi különbséget abban látta, hogy Szibériában nem irtották ki az autochton népeket.²⁰⁸

Munkássága, illetve a tudományos továbbképzésben szerzett érdemei miatt Szergej Bahrusint tekintik a történeti Szibéria-kutatás szovjet iskolája megalapítójának. Ő írta a felsőoktatási intézményekben 1939-ben és 1947-ben bevezetett történelemtankönyvek

idevonatkozó fejezeteit. Szemléletmódja az 1940-es évek végéig döntő mértékben meghatározta az Urálon túl meghódításáról vallott nézeteket a szovjet historiográfiában.

*

Az orosz történettudomány nagy utat tett meg a XIX. századtól a XX. század elejéig. Nyikolaj Polevoj 1829-ben Niebuhr, Guizot és Thierry tanítványának vallotta magát „Az orosz nép története” c. műve első kötetében, melyet a német szaktekintélynek ajánlott. Az 1913-as, Londonban megrendezett nemzetközi történészkongresszuson Pavel Vinogradov professzort választották a jog- és gazdaságtörténeti szekció elnökének, a soron következő összejövetel rendezését pedig Oroszországnak ítélték.²⁰⁹ E dinamikus fejlődés okai közül három tényezőt érdemes kiemelni: 1. A folyamatos nemzetközi kapcsolattartás miatt a külföldi tudományos élet legfrissebb vívmányai, metodológiai és módszertani eredményei akadálytalanul eljutottak a cári birodalomba, ahol kreatív befogadóközegre találva gyorsan adaptálódtak. 2. A felsőoktatási intézmények számának országos szintű gyarapodásával az értelmiség utánpótlásbázisa kiszélesedett, a történészképzés professzionalizálódott. 3. A civil társadalom erősödésének köszönhetően megjelent az államtól független mecenatúra intézménye, amely lehetőséget teremtett központi forrásokból nem támogatott kutatási programok beindítására és kiadványok megjelentetésére. Az orosz történettudomány a XIX. század végére kivívta autonómiáját.

Nyikolaj Karamzin kortársai közül többen a filozófiai mondani-
való hiányát rótták föl a historiográfus monumentális alkotása leg-
főbb hibájául. Az 1820/30-as évek eszmeiségét Oroszországban a
romantika schellingiánus irányzata uralta. A magukat „nyugatosok-
nak” valló értelmiségiek számára viszont Hegel jelentette a zsinór-
mértéket. Szergej Szolovjov azt írta memoárjában, hogy a moszkvai
egyetem történészhallgatói az 1830/40-es években szinte csak hege-
liánus kifejezésekben beszéltek.²¹⁰ A század közepétől terjedő po-
zitivizmus háttérbe szorította a metafizikai indíttatású történelem-
ábrázolást, mely a XX. század elején, a neokantiánus áramlatok nép-
szerűségének köszönhetően született újjá. Az 1870-es évek végén az
eseménytörténet – bármily szakszerű – pusztá rekonstruálását már
elavultnak tekintették. Pavel Miljukov úgy emlékezett diákéveire,
hogy évfolyamtársaival együtt a nyugat-európai gazdaság- és

intézménytörténeti kutatások aktuális tendenciáinak bemutatását várták el professzoraiktól.²¹¹ Az ezredfordulóra a történeti szociológia is fölzárkózott a kedvelt irányzatok közé.

Az „államjogi iskola” a XIX. sz. közepén megteremtette az orosz kolonizáció elméletét, s ezzel egy olyan jelenség leírását adta a historikusok kezébe, amely alkalmasnak látszott arra, hogy a nemzeti múlt tengelye legyen. Értelmezésén és folyamatos korszerűsítésén nemzedékek fáradoztak. A keleti szlávok permanens migrációjának történeti vizsgálata az 1850/1870-es években az asszimiláló képességük jelentőségének megértése, míg az 1880/1920-as években a demográfiai és gazdasági tényezők társadalmi változásokra gyakorolt befolyásának felmérése céljából folyt. A kolonizációs elmélet jól illeszkedett a rivális történetbölcseleti rendszerekbe. Megfelelt akár a nyugat-európaival egylényegű – de megkésett és kezdetlegesebb – fejlődés, akár az orosz sajátosságok koncepcióinak alátámasztására. A karamzini „hódítás”-teória helyére lépve a birodalommal való alapvetően erőszakmentes útját rajzolta meg. Megszületésében fontos szerepet játszott a Müller-féle „Sibirische Geschichte” hatása.

Szibéria története – a kormányzati telepítéspolitikai intézkedések bevezetéséig – marginális kérdés maradt az orosz historiográfiában, s csak a lokálpatrióta értelmiség számára tűnt igazán fontosnak.²¹² Az Urálon túlra irányuló népességvándorlás dinamizálódása, majd az I. világháborút és a bolsevik hatalomátvételt követő központi gazdaságfejlesztési stratégia azonban a figyelem homlokterébe állította a szubkontinens sorsát. Az akut társadalmi problémák kezelésének igénye föltámasztotta a tudományos érdeklődést a régió múltja iránt. A történészek egy része (Sz. M. Szolovjov, A. P. Scsapov, G. V. Vernadszkij) számára Szibéria csak annyiban számított érdekesnek, amennyiben adatokat szolgáltatott és ötleteket szállított az orosz történelmi fejlődés általános folyamatainak megértéséhez és modellezéséhez. Mások (az oblasztnyikok, P. Ny. Bucinszkij, A. M. Gnyevusev, Sz. V. Bahrusin) a kolonizáció regionális lefolyásának konkrét aspektusait, különösen az okait és formáit kutatták. A szibériai történelem szintézisének hiánya a XX. század elején kikényszerítette a témára vonatkozó egyetemi előadások szövegeinek megjelentetését (Ny. Ny. Firszov, V. I. Ogorodnyikov).

Az új kutatási irányok egyike a bennszülöttkérdés tanulmányozása volt. Középpontjában az őshonos és a betelepült lakosság kapcsolata állt, különös tekintettel az utóbbi civilizáló teljesítményének értékelésére. A kérdés kapcsán kialakult – politikai vonatkozásoktól

sem mentes – polémia beemelte az etikai mozzanatot a szibériai orosz jelenlétet minősítő történeti ítékezésbe.

A tárgyalt korszak produktívabbnak bizonyult koncepcióépítésben, mint tényfeltárásban. Ez egyfelől a társadalom- és a természet-tudományok robbanásszerűen felgyorsult fejlődésével együtt járó teoretikus sokszínűségnek tudható be, másfelől annak, hogy a moszkvai archívumokban őrzött iratokhoz nehezen tudtak hozzáférni olyan történészek, akik nem a városban éltek. A fokozatosan gyarapodó forráskiadványok megteremtették a minimális feltételeket ahhoz, hogy a nemzetközi tudományos életből honosított elméleti konstrukciókat szibériai anyagon is alkalmazni lehessen. Levéltári bűvárokodásra csak kevesen (P. Ny. Bucinszkij, P. M. Golovacsov, Sz. V. Bahrusin) és korlátozottan (A. M. Gnyevusev, G. V. Vernadszkij) vállalkoztak. A kutatók a törvényszerűségek okainak definiálására törekedtek. A szibériai orosz előnyomulást az állam erőszakos érdekérvényesítésével (oblasztnyikok), a szociális feszültségek miatt bekövetkezett elvándorlással (Ny. A. Firszov, P. Ny. Bucinszkij, A. M. Gnyevusev), az élelemtermelés szélsőségesen extenzív formáival (A. P. Scsapov, P. Ny. Miljukov, G. V. Vernadszkij), az élettér öntörvényűségéhez igazodó geopolitikai alkalmazkodással (G. V. Vernadszkij, P. Ny. Miljukov) és a világkereskedelmi konjunktúra hatásával (Sz. V. Bahrusin) magyarázták.

Szibéria meghódításának koncepciói a szolovjovi–scsapovi kolonizációs elmélet bázisán fejlődtek. A historikusok nem tagadták a fegyveres hódítás tényét, de a hangsúlyt nem az erőszakos cselekmények konstatálására, hanem a szubkontinens benépesülését kísérő társadalmi-gazdasági folyamatok lényegi megragadására helyezték. A legkövetkezetesebben Szergej Bahrusin képviselte ezt a historiográfiai hagyományt azzal, hogy Gerhard Friedrich Müller konstrukcióját építette tovább, kiemelve a prémvadász-vállalkozók tevékenységének úttörő szerepét. Georgij Vernadszkij megkísérelte egy új metodológia szerint végiggondolni az orosz behatolás indítékait. Az „eurázsiai” paradigmában a szubkontinens elfoglalását és kolonizációját a sztyeppövezetet északról átkaroló műveletként, a mongol birodalom egykori territóriumainak újraegyesítése felé vezető út fontos stádiumaként ábrázolta.

A szibériai oblasztnyikok történetiszemléletére erősen rányomta bélyegét a térség szociális és kulturális felemeléséért folytatott harcuk. A nyugat-európai „gyarmatosítás” valamennyi negatív kísérőjelenségét (a hódító háború kegyetlenségét, a bennszülöttek kizsák-

mányolását, a rabszolgaság intézményét, az anyaország diszkriminatív gazdaságpolitikáját a kolóniakon élő telepeseikkel szemben) felismerni vélték az orosz állam észak-ázsiai terjeszkedésében. Mindezzel szembeállították a spontán népi migráció idealizált képét. Felfogásuk leginkább a korai szovjet historiográfiában kialakított militáns koncepción érezte hatását.

JEGYZETEK A III. FEJEZETHEZ

¹ A számadat **Straten Ponthos** báró „Recherches sur la Situation des émigrants aux États-Unis de l’Amérique du Nord” c. könyvének recenziójában szerepelt. In: Otyecsesztvennie zapiszki. Szankt-Petyerburg, T. 50. 1847. № 1. 25. o.

² Lásd **Lloyd Prichard** bevezető tanulmányát. In: The Collected Works of Edward Gibbon Wakefield. Glasgow–London, 1968. 13. o.

³ A View of the Art of Colonization in Present Reference to the British Empire in Letters between a Statesman and a Colonist. Ed. by (one of the writers) **Edward Gibbon Wakefield** (1849). Reprints of economic classics. New York, 1969. 513. o.

⁴ Lectures on Colonization and Colonies, Delivered before the University of Oxford in 1839, 1840, and 1841, and reprinted in 1861 by **Herman Merivale**. London, 1928. 274. o.

⁵ **Isztorija Szibiri**. 265. o.

⁶ **Roscher Wilhelm**: Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. Leipzig–Heidelberg, 1856 2–59. o.

⁷ **Vek.** (Zsurnal obszcsesztvennij, polityicseszki i lityeratumij). 1861. № 21. (31. máj). 2. o.

⁸ Uő. 3. o.; **Vek.** 1861. № 15. (12. ápr. 3. o.) 3. o.

⁹ **Vek.** 1861. № 21. (31. máj). 3–4. o.

¹⁰ **Esz Br-Je.** T. 30. (XVa). Szpb., 1895. 737. o.

¹¹ Kompaktan csak az „Isztorija Rosszii sz drevnejsih vremjon” hatodik kötetének „Sztroganovi i Jermak” című hetedik fejezetében. In: **Szolovjov Sz. M.**: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Kny. III. Moszkva, 1989. 663–690. o.

¹² Uő.: Zametka otnoszityelno zavojevanyija Szibiri. In: **Szolovjov Sz. M.**: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Kny. III. 691–699. o.

¹³ **Szili Sándor**: A „kolonizáció” problematikája az orosz és a szovjet historiográfiában. 3–22. o.; Uő.: Voznyiknovenyije i isztocsnyiki tyeorii „kolonyizacii” Sz. M. Szolovjova. 150–154. o.

¹⁴ **Szolovjov Sz. M.**: Nacsala russzkoj zemli. In: **Szolovjov Sz. M.**: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Kny. XVII. Moszkva, 1996. 706. o.

¹⁵ Uő.: Nabljugyenyija nad isztoricseszkoj zsziznyju narodov. In: **Szolovjov Sz. M.**: Szocsinyenyija v voszennadcatyi knyigah. Kny. XVII. 7. o.

¹⁶ Egykori diákja, Nyikolaj Frolov a maga szerkesztette, többkötetes földrajzi szöveggyűjteményben leközölte Ritter előadásainak válogatását és a fő művének (Erdkunde) részleteit. (Lásd: Magazin zemleveyenyija i putyeesztvij.

Geograficeszkij szbornyik. T. II. Moszkva, 1853.) Az Orosz Földrajzi Társaság az 1850-es évektől kiadta a „Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und zur Geschichte des Menschen oder allgemeinen Geographie” egyes köteteinek orosz fordítását „Zemlevegnyije Azii Karla Rittera. Geografija sztran, nahogyjascsijszja v nyeposzredsztvennih sznosenyijah sz Rosszijeju” címen.

¹⁷ **Ber fon K. M.:** O vlijanyii vnyesnyej prirodi na szocialnie otnosenyija otgyelnih narodov i isztoriju cselovecsesztva. In: Karmannaja knyizska dlja ljubityealej zemlevegnyija. (Izdanyije Russzkovo Geograficeszkovo Obscsesztva) Szankt-Petyerburg, 1848. 230., 233. o.

¹⁸ **Granovszkij Ty. [Ny.]:** O szovremennom szosztjanyii i znacsenyii vszeobscsej isztorii. In: ZSMNP. 1852. Cs. 47. Otgyelenyije II. 12–14. o.

¹⁹ **Szolovjov Sz. [M.]:** O vlijanyii prirodi russzkaj goszudarsztvennoj oblasztyi na jejo isztoriju. In: Otyecsesztvennie zapiszki. T. 69. 1850. № 4. (aprel). Otgyelenyije II. 229–244. o.

²⁰ **Dolenga-Hodakovszkij Z.:** Putyi szoobscsenyija v drevnyej Rosszii. (Közli M. P. Pogogyin.) In: Russzkij isztoriceszkij szbornyik. T. I. Moszkva, 1837. 1–50. o.

²¹ **Szolovjov Sz. M.:** Moi zapiszki dlja gyetyej moih, a jeszli mozsno, i dlja drugih. In: Szolovjov Sz. M.: Szocsinyenyija v voszemnadcaty knihah. Kny. XVIII. Moszkva, 1995. 573., 635. o.

²² Uő. 584. o.

²³ Uő.: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. In: Szolovjov Sz. M.: Szocsinyenyija v voszemnadcaty knihah. Kny. I. Moszkva, 1988. 58. o.

²⁴ **Nagyezsgyin Ny. I.:** Opit isztoriceszkaj geografii Russzkovo mira. In: Bibliotyecka dlja cstyenyija. Szankt-Petyerburg, 1837. T. XXII. Cs. 2. Otgyelenyije III. 27–79. o.

²⁵ Uő. 39. o.

²⁶ **Szolovjov Sz. M.:** Vzglyad na isztoriju usztanovlenyija goszudarsztvenno porjadka v Rosszii do Petra Velikovo. In: Szolovjov Sz. M.: Szocsinyenyija v voszemnadcaty knihah. Kny. XVI. Moszkva, 1995. 29., 35. o.

²⁷ Uő.: Isztorija Rosszii. In: Szolovjov Sz. M.: Szocsinyenyija v voszemnadcaty knihah. Kny. II. Moszkva, 1988. 631. o.

²⁸ Uő.: Isztorija Rosszii. In: Szolovjov Sz. M.: Szocsinyenyija v voszemnadcaty knihah. Kny. I. 58. o.

²⁹ Uő.: Isztorija Rosszii. In: Szolovjov Sz. M.: Szocsinyenyija v voszemnadcaty knihah. Kny. II. 631. o.

³⁰ **Cserepnjin L. V.:** Sz. M. Szolovjov kak isztorik. In: Szolovjov Sz. M.: Isztorija Rosszii sz drevnyejsih vremjon. Kny. I. Moszkva, 1959. 34. o.

³¹ **Szolovjov Sz. M.:** Nabljugenyija nad isztoriceszkaj zsziznyju narodov. 7–16. o. (Eredeti megjelenése 1868–1876. között.)

³² Uő.: Nacsala russzkaj zemli. 708., 733–735. o. (Eredeti megjelenés 1877–1879.)

³³ Uő.: Ob isztoriceszkom dvizsenyii russzkovo narodonaszelenyija. (Publicsnaja lekcija.) Szankt-Petyerburg, 1867. 10., 22. o.

³⁴ Uő.: Nacsala russzkaj zemli. 709. o.

³⁵ Szakmai életrajzát lásd a pályatárs és barát tollából **Besztuzsev-Rjumin K. [Ny.]:** Sztyepan Vasziljevics Jesevszkij. Biograficeszkij ocserk. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevszkovo. Cs. I. Moszkva, 1870. I–LXXXVII. o.

³⁶ **Jesevszkij Sz. V.**: O znacsenyii rasz v isztorii. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevszkovo. Cs. 1. 108–114. o.

³⁷ Uő.: Russzkaja kolonyizacija szeverovosztocsnovo kraja. In: Szocsinyenyija Sz. V. Jesevszkovo. Cs. 3. Moszkva, 1870. 610–611. o. (Az 1857-ben Kazanyban tartott előadás első közlése 1866-ban volt.)

³⁸ **Kavelin K. D.**: Miszli i zametki o russzkoj isztorii. In: Szobranijje szocsinyenyij. T. I. Szankt-Petyerburg, 1897. 599., 603. oszlop. (Első közlés 1866-ban.)

³⁹ **Esz Br-Je.** T. 79. (XL) Szpb., 1904. 46. o.

⁴⁰ **Kozmin Ny. Ny.**: Afanaszj Prokopjevics Scsapov. In: Ocserki proslovo i nasztojascevo Szibiri. Szankt-Petyerburg, 1910. 125–127. o.

⁴¹ **Szocsinyenyija A. P. Scsapova.** T. 3. Szankt-Petyerburg, 1908. XXXI. o.; **Esz Br-Je.** T. 79. 45–46. o.

⁴² **Madzsarov A. Sz.**: Priroda i obscsesztvo v trudah A. P. Scsapova. In: Isztorija i isztoriki. Moszkva, 1995. 175. o.

⁴³ **Gudosnyikov M. A.**: A. P. Scsapov. In: Szobranijje szocsinyenyij A. P. Scsapova. Dopolnyityelnij tom k izdanyiju 1905–1908 gg. Irkutszk, 1937. XIII. o.

⁴⁴ **Scsapov A. P.**: Isztoriko-geograficseszkoje raszpregyelenijje russzkovo narodonaszelenijja. (Jesztyesztennie i umsztennie uszlovija zemlegyelcseszkih poszelenij v Rosszii) Cs. 2. In: Russzkoje szlovo. Szankt-Petyerburg, 1864. szentyjabr. Otgyel I. 117. o.

⁴⁵ Uő.: Isztoriko-geograficseszkiye zametki o Szibiri. In: Izvesztyija Szibirszkovo otgyelenijja Imperatorszkovo Russzkovo geograficseszkoje obscsesztva. Irkutszk, 1873. T. IV. № 2. 81. o.

⁴⁶ Lásd I. Sz. Melnyik előszavát. In: **Szibir.** Jeja szovremennoje szosztójanyije i jeja nuzsdi. Szb. szt. Pod. red. I. Sz. Melnyika. Szankt-Petyerburg, 1908. VIII. o.

⁴⁷ **Scsapov A. P.**: Isztoriko-geograficseszkoje raszpregyelenijje russzkovo narodonaszelenijja. Cs. 1. In: Russzkoje szlovo. 1864. avguszt, Otgyel I. 11. o.; Cs. 2. 121. o. Ismételt kiadása: **Szocsinyenyija A. P. Scsapova.** T. 2. Szankt-Petyerburg, 1906. 182–262. o.

⁴⁸ Uő.: Zoologo-geograficseszkiye i umsztennie uszlovija poszelenij v Rosszii. In: Russzkoje szlovo. 1865. ijuny, Otgyel I. 1–30. o.; ijul, Otgyel I. 1–36. o.; avguszt, Otgyel I. 1–44. o.; szentyjabr, Otgyel I. 1–41. o. Ismételt kiadása: **Szocsinyenyija A. P. Scsapova.** T. 2. 263–364. o.

⁴⁹ Uő.: Jesztyesztenno-pszicholicseszkiye uszlovija umsztennovo i szocialnovo razvityija russzkovo naroda. In: **Szocsinyenyija A. P. Scsapova.** T. 3. 7–8., 12–14., 18., 33. o.

⁵⁰ Uő.: Isztoriko-etnograficseszskaja organyizacija russzkovo narodonaszelenijja. In: **Szocsinyenyija A. P. Scsapova.** T. 2. 411. o.

⁵¹ Uő.: Obscsij vzgljad na isztoriju intyellektualnovo razvityija v Rosszii. In: **Szocsinyenyija A. P. Scsapova.** T. 2. 495–498. o.

⁵² **Madzsarov A. Sz.**: Afanaszj Scsapov. Irkutszk, 1992. 190–191. o.

⁵³ **Camutali A. Ny.**: Ocserki gyeokratyicseszkoje napravlenijja v russzkoj isztoriografii 60–70-h godov XIX v. Leningrád, 1971. 107. o.

⁵⁴ **Jermolajev I. P.**: Ny. A. Firszov kak isztorik mesztnovo kraja. In: Voproszi isztorii, filologii i pedagogiki. Vipuszk 2. Kazany, 1967. 58. o.

⁵⁵ **Firszov Ny. [A.]**: Polozsenijje inorodcev Szevero-vosztocsnoj Rosszii v Moszkovszkom goszudarsztve. (Raszszuzgyenyije, napiszannoje dlja polucsenijja sztyepenyi magisztra russzkoj isztorii.) Kazany, 1866. 57–58. o.

⁵⁶ Uo. 81. o.

⁵⁷ **Danyilevszkij Ny. Ja.:** Rosszija i Jevropa. Vzgljad na kulturnie i polityicseszkije otnosenyija szlavjanszkovo mira k romano-germanszkomu. New York, 1966. 22. o. (Az 1895-ben Szentpéterváron megjelent 5. kiadás reprintje.)

⁵⁸ Uo. 38. o.

⁵⁹ Uo. 531. o.

⁶⁰ Magyarul rövid áttekintést nyújt az oblasztnyikokról Halász Iván tanulmánya. **Halász Iván:** A szibériai regionalizmus a cárizmus és az 1917–1920 közötti polgárháború idején. In: Világtörténet. 2000 tavasz–nyár 23–41. o.

⁶¹ **Enciklopegyicseszkij szlovar Granat.** T. 38. Moszkva, év nélkül. 532–540. oszlop.; **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopegyija.** T. 4. 1937. 2–9. oszlop.; **SZIE.** T. 12. Moszkva, 1969. 824. oszlop.; **Sejnfeld M. B.:** Isztoriografija Szibiri (konyec XIX – nacsalo XX veka). 220–253. o.; **Szeszjunyina M. G.:** Szibirszkoje oblasztnyicsesztvo XIX v. v rabotah szovjetszkih isszedovatyelej 20–50-h godov. In: Voproszi metodologii isztorii i isztoriografii. Tomszk, 1974. 56–61. o.; **Zsadan L. A.:** K voproszu ob igyeologii szibirszkovo oblasztnyicsesztva (1907–1916). In: Iz isztorii obcsesztvenno-polityicseszkoi zszizny Szibiri. Tomszk, 1981. 18–32. o.; **Pereira N. G. O.:** Regional Consciousness in Siberia before and after October 1917. In: Canadian Slavonic Papers. March 1988, Vol. XXX, No. 1. 112–133. o.; **Uó.:** Oblasztnyicsesztvo i goszudarsztvennoszty v Szibiri vo vremja grazdsanzskoj vojni. In: Grazdsanzskaja vojna v Rosszii: Perekrjosztk mnyenyij. Moszkva, 1994. 201–214. o.; **Arisztov Igor:** Csto takoje Szibirszkij szeparatyizm? In: Szibirszkaja gazeta. 1992. № 17. (27 aprelja – 3 maja) 12–13. o.

⁶² **Matyeriali dlja isztorii Szibiri.** Szobral G. Ny. Potanyin. Cstyenyija v Imperatorszkom Obscsesztve isztorii i drevnosztyej rossziszskih pri Moszkovszkom unyiverszityete. Moszkva, 1866. Kny. 4.; 1867. Kny. 1–2.; **Isztoricicseszkije akti XVII sztoletyija (1630–1699).** Matyeriali dlja isztorii Szibiri. Vpuszk 1–2. Szobral i izdal I. P. Kuznyecov-Krasznojarszkij. Tomszk, 1890–1897. Ez utóbbi kiadvány összeállítója, Innokentyij Petrovics Kuznyecov-Krasznojarszkij nem osztotta az oblasztnyikok politikai nézeteit, és ostobaságnak tartotta a sajátos antropológiai ismérvekkel fölrüházott szibériai etnikumra vonatkozó elképzeléseket. (**Sejnfeld M. B.:** Isztoriografija Szibiri. 290–291. o.)

⁶³ **Jadrincev Ny. M.:** Szibir kak kolonyija. K jubileju trjohszotletyija. Szankt-Petyerburg, 1882. 126–163. o.; **Potanyin G. Ny.:** Zavojevanyije i kolonyizacija Szibiri. In: Zsivopisznaja Szibir. Pod obscs. red. P. P. Szemjonova. T. XI. Zapadnaja Szibir. Szankt-Petyerburg–Moszkva, 1884. 31–48. o.; **Saskov Sz. Sz.:** Rabsztvo v Szibiri. In: Szobranijje szocsinyenyij. T. II. Szankt-Petyerburg, 1898. 503–548. oszlop.; **Andrijevics V. K.:** Isztorija Szibiri. Cs. 1. Szankt-Petyerburg, 1889. 220 o.; Cs. 2. Szankt-Petyerburg, 1889. 487 o.; **Lucsinszkij G. [A.]:** Isztorija kraja. In: **Esz Br-Je.** T. 58. (XXIX. A.) Szankt-Petyerburg, 1900. 798–814. o.; **Golovacsov P. M.:** Ocserk zaszelenyija Szibiri v XVI i XVII sztoletyijah. Szankt-Petyerburg, 1906. 44 o.; **Kozmin Ny. [Ny.]:** Isztorija Szibiri. In: Szibirszkaja Isztoricicseszkaja Enciklopegyija. T. 2. Novoszibirszk, 1931. 380–399. oszlop.

⁶⁴ **Golovacsov P. [M.]:** Vzaimnoje vlijanyije russzskovo i inorodcseszkovo naszelenyija v Szibiri. In: Zemleveyenyije. Moszkva, 1902. Kny. II–III. 53–68. o.; **Uó.:** Szibir. Priroda. Ljugyi. Zszizny. 2-oje izd., iszpr. i dop. Moszkva, 1905. 401 o.; **Jadrincev Ny. M.:** Szibirszkije inorodci, ih bit i szovremennoje polozsenyije. Szankt-Petyerburg, 1891. 308 o.

⁶⁵ **Jadrincev Ny. M.:** Szibirszkije inorodci. 3. o.

⁶⁶ **Majkov L. [Ny.]:** Hronologicseszkije szpravki po povodu trjohszotletnej godovcsini priszojegyinyenyija Szibiri k russzkoj gyerzsave. In: ZSMNP. Cs. CCXVII. Szankt-Petyerburg, 1881. szentyjabr. 21–36. o.; **Jadrincev Ny. [M.]:** Trjohszotletyije Szibiri sz 26 oktyabrja 1581 goda. In: Vesztnyik Jevropi. Kny. 12. Szankt-Petyerburg, 1881. gyeabr. 834–849. o.; **300-letyije Szibiri.** Prazdnovanyije v Petyerburge i Moszkve dnyja 26-vo oktyabrja 1581 goda. Szankt-Petyerburg, 1882. 43 o.; **Po povodu Szibirszkovo jubileja.** In: ZSMNP. Szankt-Petyerburg, 1883. janvar. 1–23. o.

⁶⁷ **Potanyin G. Ny.:** Oficialnoje prazdnovanyije 300-letyija Szibiri. In: Isztoricseszkij Vesztnyik. Szankt-Petyerburg, 1882. gyeabr. 725–727. o.; **Zamiszlovskij Je. [Je.]:** Zanyjatyije russzkimi Szibiri. In: ZSMNP. Cs. CCXXIII. Szankt-Petyerburg, 1882. 223–250. o.

⁶⁸ **Okszonov A. [V.]:** Jermak Tyimofejevics v isztoricseszkij pesznyah russzkovo naroda. Cs. 1–2. In: Szibirszkij szbornyik. (Prilozsenyije k gazetye „Vosztocsnoje Obozrenyije”) Szankt-Petyerburg, 1866. Kny. I. 75–92. o.; Kny. II. 44–61. o.; **Sljakov Ny. [V.]:** Jermak Tyimofejevics letom 1581 g. In: ZSMNP. Szankt-Petyerburg, 1901. ijul. 33–45. o. Szergej Adrianov és Alekszandr Dmitrijev közötti polémiáról lásd: **Tizsnov I. [I.]:** Novejsije trudi po isztorii pokorennyija Szibiri. In: Szibirszkij szbornyik. (Prilozsenyije k gazetye „Vosztocsnoje Obozrenyije”) Irkutzsk, 1898. 49–75. o.

⁶⁹ **Scseglov I. V.:** Hronologicseszkij perecseny vazsnyejsih dannih iz isztorii Szibiri 1032–1882 gg. Irkutzsk, 1883. 778 o.; **Mezsov V. I.:** Szibirszkaja bibliografija. T. I. Szankt-Petyerburg, 1891. 485 o.; T. II. Szankt-Petyerburg, 1891. 470 o.; T. III. Szankt-Petyerburg, 1892. 188 o.; T. IV. (mutatók) Szankt-Petyerburg, 1892. 186 o.; **Pipin A. Ny.:** Isztorija russzkoj etnografii. T. IV. (Belorusszija i Szibir.) Szankt-Petyerburg, 1892. 488 o.; **Gazenvinkel K. B.:** Szisztymatycseszkij perecseny vojevod, djakov, pizmennih golov i podjacsih sz pripiszju v szibirszkij gorodah i glavnyejsih osztrogah sz ih osznovanyija do nacsala XVIII veka. In: Kalendar Tobolszkoj gubernyii na 1893 god. Tobolszk, 1892. 1–58. o.

⁷⁰ **Pamjatnyiki Szibirszkij isztorii XVIII veka.** Kny. I. (1700–1713) Szankt-Petyerburg, 1882. XXXII + 551 + XXXIV o.; Kny. II. (1713–1724) Szankt-Petyerburg, 1883. XXIV + 541 + XLII o.; **Szibirszkije letopiszi.** Szankt-Petyerburg, 1907. XXXVIII + 397 + 21 o.

⁷¹ **Pucillo M. P.:** Ukazatyel gyelam i rukopiszjam odnoszjascsimszja do Szibiri i prinadlezsascsim Moszkovszkomu Glavnomu Arhivu Minyisztyersztva Inosztrannih Gyel. Moszkva, 1879. 123 o.; **Ogloblin Ny. Ny.:** Obozrenyije sztolbcov i knyig Szibirszkovo prikaza (1592–1768 gg.). Cs. 1. Moszkva, 1895. 434 o.; Cs. 2. Moszkva, 1897. 162 o.; Cs. 3. hely nélkül és év nélkül. III + 394 o.; Cs. 4. hely nélkül és év nélkül. 287 o.

⁷² **Sejnfeld M. B.:** Isztorigrafija Szibiri. 19–20. o.

⁷³ **Zajcsenko P. A.:** Tomszkij Goszudarsztvennij unyiverszityet imenyi V. V. Kujbiseva. Ocserki po isztorii pervovo Szibirszkovo unyiverszityeta za 75 let (1880–1955). Tomszk, 1960. 101–102., 198., 250–252. o.; **Irkutzskij Goszudarsztvennij unyiverszityet imenyi A. A. Zsdanova.** (Kratkij isztoricseszkij ocserk.) Irkutzsk, 1978. 11., 13., 16–17. o.; **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopegyija.** T. I. Novoszibirszk, 1929. 767. oszlop.

⁷⁴ **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopegyija.** T. I. 672. oszlop.

⁷⁵ **Golovacsov P. [M.]**: Blizsajsije zadacsi isztoricseszkoivo izucsenyija Szibiri. In: ZSMNP. Szankt-Petyerburg, 1902. szentyjabr. 49–68. o.; Uő.: Zselatyelnij tyip szbornyikov matyerialov dlja isztorii Szibirszkih gorodov XVII veka. In: ZSMNP. Szankt-Petyerburg, 1905. oktyjabr. 247–263. o.

⁷⁶ **Kozmin Ny. Ny.**: Ocserki proslovo i nasztojascsevo Szibiri. 5. o.

⁷⁷ Uo. 8. o.

⁷⁸ Uő.: Isztorija Szibiri. 380–381. oszlop.

⁷⁹ A kormányzati intézkedések ismertetését lásd **Csirkín G. F.**: Ocserk kolonyizacii Szibiri vtoroj polovini XIX i nacsala XX vv. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera i Szibiri. Vp. 2. Petrograd, 1922. 83–136. o.

⁸⁰ Uo. 97. o.; **Golovacsov P. M.**: Ekonomicseszakja geografija Szibiri. Moszkva, 1914. 17–18. o.

⁸¹ **Csirkín G. F.**: i. m. 97. o.; **Golovacsov P. M.**: Ekonomicseszakja geografija Szibiri. 19. o.

⁸² **Potanyin G. [Ny.]**: Oblasztnyicseszakja tyengyencija. 46–47. o.

⁸³ **Csirkín G. F.**: i. m. 136. o.

⁸⁴ **Kaufman A. A.**: Szibirszkoje pereszelenyije na iszhogye XIX veka. Isztoriko-szatyisztyicseszkiy ocserk. Szankt-Petyerburg, 1901. 103 o.; Uő.: Pereszelenyije i kolonyizacija. Szankt-Petyerburg, 1905. 443 o.; **Gurvics I. A.**: Pereszelenyija kresztyjan v Szibir. Moszkva, 1888. 147 o.; **Iszajev A. A.**: Pereszelenyije v russzkom narodnom hozjajsztve. Szankt-Petyerburg, 1891. 192 o.; **Grigorjev V. Ny.**: Pereszelenyije kresztyjan Rjazanszkoj gubernyii. Moszkva, 1884. 131 o.; **Romanov Ny. Ny.**: Pereszelenyije kresztyjan Vjatszkoj gubernyii. Vjatka, 1881. 336 + 132 + III o.

⁸⁵ **Bucinszkij P. Ny.**: Zaszelenyije Szibiri i bit pervih jeja naszelnnyikov. Harkov, 1889. 345 o.; Uő.: Krescsenyije osztyjakov i vogulov pri Petre Velikom. Harkov, 1893. 93 o.; Uő.: K isztorii Szibiri. Mangazeja i Mangazejszkij ujezd (1601–1645). In: Zapiszki Imperatorszkovo Harkovszkovo unyiverszityeta. Kny. 1. Harkov, 1893. 33–98. o.; Uő.: K isztorii Szibiri. Szurgut i Szurgutszkij ujezd (1594–1645). In: Zapiszki Imperatorszkovo Harkovszkovo unyiverszityeta. Kny. 2. 1893. 57–72. o.; Uő.: K isztorii Szibiri. Narim i Narimszkij ujezd (1598–1645). In: Zapiszki Imperatorszkovo Harkovszkovo unyiverszityeta. Kny. 2. 72–80. o.; Uő.: K isztorii Szibiri. Ketszk i Ketszkij ujezd (1602–1654). In: Zapiszki Imperatorszkovo Harkovszkovo unyiverszityeta. Kny. 2. 80–84. o.

⁸⁶ Uő.: Zaszelenyije Szibiri. 3. o.

⁸⁷ **Bucinszkij P. Ny.**: Zaszelenyije Szibiri. 185., 213. o.

⁸⁸ Uo. 217. o.

⁸⁹ Uő.: Mangazeja i Mangazejszkij ujezd. 66. o.

⁹⁰ Uő.: Zaszelenyije Szibiri. 327. o.

⁹¹ Uo. 93., 94. o.

⁹² Uő.: Narim i Narimszkij ujezd. 71. o.

⁹³ **Sejnfeld M. B.**: Isztoriografija Szibiri. 271. o.

⁹⁴ Idézem Alekszandr Zimin alapján. **Zimin A. A.**: Formirovanyije isztoricseszkih vzgljadov V. O. Kljucsevszkovo v 60-e godi XIX v. In: Isztoricseszkiye zapiszki. T. 69. Moszkva, 1961. 192. o.

⁹⁵ **Kljucsevszkij V. O.**: Szocsinyenyija v gyevjatyi tomah. T. I. Moszkva, 1987. 50. o.

⁹⁶ **Rezun D. Ja.:** V. O. Kljucsevszkij o Szibiri. In: Dokladi 1-oj mezsvuzovszkoj naucsnoj konferencii po isztoriografii Szibiri. In: Kemerovo, 1969. 224–233. o.

⁹⁷ **Miljukov P. [Ny.]:** V. O. Kljucsevszkij. In: V. O. Kljucsevszkij. Haraktyerisztyiki i voszpominanyija. Moszkva, 1912. 193. o.

⁹⁸ Uő.: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. Cs. 1. (3-je izd., iszpr. i dop.) Szankt-Petyerburg, 1898. 219. o.

⁹⁹ Uo. 222. o.

¹⁰⁰ Uo. 69. o.

¹⁰¹ Uo. 66–73. o.

¹⁰² Uo. 77. o.

¹⁰³ Uo. 224–227. o.

¹⁰⁴ Uő.: Ocserki po isztorii russzkoj kulturi. T. 1. Cs. I–II. Moszkva, 1993. 317–318., 333–335. o.

¹⁰⁵ Uo. 488. o.

¹⁰⁶ Uo. 27., 469–471. o.

¹⁰⁷ Uo. 514–515. o.

¹⁰⁸ Uo. 488. o.

¹⁰⁹ **Szeredonyin Sz. M.:** Isztoricseszki ocserk zavojevanyija Aziatszkoj Rosszii. In: Aziatszkaja Rosszija. T. I. Szankt-Petyerburg, 1914. 1–38. o.

¹¹⁰ **Gnyevusev A. K.:** K haraktyerisztyike volnih szibirszkikh pereszelenecv XVII veka. In: Szibirszkije zapiszki. Krasznojarszk, 1916. № 3. (avguszt). 113–122. o.

¹¹¹ **Sejnfeld M. B.:** Isztoriografija Szibiri. 282. o.

¹¹² **Firszov Ny. Ny.:** Cstyenyija po isztorii Szibiri. Vip. 1. Moszkva, 1915. 86 o.; Uő.: Cstyenyija po isztorii Szibiri. Vipuszk pervij. 2-oje izd., Moszkva, 1921. 67 o.

¹¹³ **Jermolajev I. P. – Litvin A. L.:** Professzor Nyikolaj Nyikolajevics Firszov. Ocserk zszizny i gyejatyelnosztyi. Kazany, 1976. 8., 18., 32–33. o.

¹¹⁴ **Firszov Ny. Ny.:** Cstyenyija po isztorii Szibiri. Vip. 1. 1915. 8., 56., 67., 85. o.

¹¹⁵ **Namzsilova G. B.:** Isztorija odnovo ekszlibrisza. In: Voproszi isztorii ribnoj promislennosztyi Kamcsatki. Isztoriko-krajevedcseszki szbornyik. Vip. 6. Petropavlovsk-na-Kamcsatke, 2003. www.npacific.ru/np/library/publikacii/questhist/istor-66.htm

¹¹⁶ **Ogorodnyikov V. I.:** Ocserk isztorii Szibiri do nacsala XIX sztoletyija. Cs. I. 289 o.

¹¹⁷ Uő.: Russzkaja goszudarsztvennaja vlaszty i szibirszkije inorodci v XVI–XVIII vv. In: Szbornyik trudov professorov i prepodavatelej Goszudarsztvenno Irkutzskovo unyiverszityeta. Vipuszk 1. Irkutzsk, 1920. 69–113. o.; Uő.: Iz isztorii pokorenyija Szibiri. Pokorenyije Jukagirszkoj zemli. Trudi Ccityinskovo Insztyituta narodno obrazovanyija. Csita, 1922. 104 o.; Uő.: Iz isztorii inorodcseszkih volnyenyij v Szibiri. Zagovor i vossztanyije zapadno-szibirszkikh inorodcev v 1658–1663 gg. In: Vesztnyik prosvescsenyija. Zsurnal Minyisztyersztva narodno obrazovanyija Dalnyevozstocnoj reszpubliki. 1922. Kny. 1. 1–20. o.; Uő.: Tuzemnoje i russzkoje zemlegyelije na Amure v XVII v. Trudi Goszudarsztvenno Dalnyevozstocsnovo unyiverszityeta. Szerija III. Krajevegyenyije. Vlagyivosztk, 1927. № 4. 92 o.

¹¹⁸ Uő.: Ocserk isztorii Szibiri do nacsala XIX sztoletyija. Cs. II. Vipuszk 1. Zavojevanyije russzkimi Szibiri. Vlagyivosztk, 1924. 108 o.

¹¹⁹ Uo. 1–2., 6–7. o.

¹²⁰ Uo. 3–5 o.

- ¹²¹ Uő.: Ocserk isztorii Szibiri. Cs. I. 6. o.
- ¹²² Uo. 6., 89. o.
- ¹²³ **Vernadszkij G. V.**: Iz voszpominanyij. In: Voproszi isztorii. 1995/1. 132., 135. o.
- ¹²⁴ Uő.: Protyiv szolnca. Raszprosztranyenyije russzkovo goszudarsztva k vosztoku. Moszkva, 1914. 4. o. (A „Russzkaja miszl” c. folyóirat 1914. januári számában közölt tanulmány különnyomata.)
- ¹²⁵ Uő.: Goszudarevi szluzsilie i promislennie ljugyi v Vosztocsnoj Szibiri XVII veka. In: ZSMNP. Novaja szerija. Cs. LVI. Petrograd, 1915. aprel. 353–354. o.
- ¹²⁶ Uő.: Protyiv szolnca. 3–4. o.
- ¹²⁷ Uő.: O dvizsenyii russzkikh na vosztok. In: Naucsnyj isztoriescszkij zsurnal. Szankt-Petyerburg, 1913. T. 1. vipuszk 2. (Izdanyije 1914 goda.) 54. o.
- ¹²⁸ Uo. 58–59. o.
- ¹²⁹ Uő.: Protyiv szolnca. 6., 12. o.
- ¹³⁰ Uo. 11–13. o.; Uő.: Goszudarevi szluzsilie i promislennie ljugyi. 332. o.
- ¹³¹ Uő.: Protyiv szolnca. 9–11. o.
- ¹³² Uo. 4–5. o.
- ¹³³ Uő.: Goszudarevi szluzsilie i promislennie ljugyi. 332. o.
- ¹³⁴ Uo. 346. o.
- ¹³⁵ Uő.: Protyiv szolnca. 4. o.
- ¹³⁶ Uő.: Goszudarevi szluzsilie i promislennie ljugyi. 352–353. o.
- ¹³⁷ Scsapov és Vernadszkij gondolatrendszerének összefüggéseiről lásd **Szili S.**: K voproszu ob isztokah jevrazijszkaj igyei. Vlijanyije „fiziko-antropologicseszkaj tyeorii” A. P. Scsapova na formirovanyije vzgljadov jevraziycev. 263–269. o.
- ¹³⁸ **Akszjonov G. P.**: [V. I.] Vernadszkij. Moszkva, 1994. 543 o.; **Russzkaja filozofija.** Malij enciklopegyicseszkij szlovar Moszkva, 1995. 90–95. o. V. I. Vernadszkij társadalompolitikai nézeteiről és közéleti tevékenységéről lásd **Leonova L. Sz.**: Vlagyimir Ivanovics Vernadszkij. In: Voproszi isztorii. 2002/4. 44–71. o.
- ¹³⁹ **Vernadszkij G. V.**: Iz voszpominanyij. 131. o.
- ¹⁴⁰ **Collingwood R. G.**: i. m. 225–226. o.; **Filozófiai Kislexikon.** Bp., 1980. 245. o.
- ¹⁴¹ **Vernadszkij G. V.**: Iz voszpominanyij. 131. o.
- ¹⁴² **Rikkert, G.**: Filozofija isztorii. Szankt-Petyerburg, 1908. 148. o.
- ¹⁴³ **Dugin A. [G.]**: Osznovi geopolityiki. Moszkva, 1997. 33–35. o.
- ¹⁴⁴ **Ratcel F.**: Zemlja i zszizny. (Szravnyityelnoje zemlevegyenyije.) T. 2. Szankt-Petyerburg, 1906. 695. o.
- ¹⁴⁵ **Bergyajev Ny. [A.]**: O vlasztyi prosztransztv nad russzkaj dusoju. In: Bergyjajev Ny.: Szugyba Rosszii. Opiti po pszichologii vojni i nacionalnosztyi. Moszkva, 1918. 64. o.
- ¹⁴⁶ **Vernadszkij G. V.**: O dvizsenyii russzkikh na vosztok. 54–57. o.
- ¹⁴⁷ **Karamzin Ny. M.**: Isztorija goszudarsztva Rosszijszkovo. T. V. Moszkva, 1993. 201., 205., 208. o.
- ¹⁴⁸ **Vernadszkij G. V.**: O znacsenyii naucsnoj gyejatyelnosztyi Ny. P. Kondakova. (K 80-letyiju szo dnyja rozsgyenyija.) Recs, proiznyeszjonnaja na III szjezgye russzkikh ucsonih v Prage 25 szentyjabrja 1924 g. Praga, 1924. 16 o.
- ¹⁴⁹ **Vernadszkij G. V.**: Nacsertyanyije russzkaj isztorii. Cs. 1. Prága, 1927. 232. o.

¹⁵⁰ **Jevrazija.** Isztoricseszkije vzgljadi russzkih emigrantov. Moszkva, 1992. 180 o.; **Rosszija mezszdu Jevropoj i Azijej:** Jevrazijszkij szoblazn. Moszkva, 1993. 368 o.; **Vandalkovszkaja M. G.:** Isztoricseszkaja nauka rosszizszkoj emigracii: „jevrazijszkij szoblazn”. Moszkva, 1997. 349 o.; **Szili Sándor:** Az „eurázsiai” történeti paradigma. In: *Aetas.* 2003/1. 33–53. o.

¹⁵¹ **Vernadszkij G. V.:** Nacsertanyije russzkoj isztorii. 7., 9. o.; **Uő.:** *Opit isztorii Jevrazii sz polovini VI veka do nasztojascsevo vremenyi.* Berlin, 1934. 5. o.

¹⁵² **Uő.:** *Opit isztorii Jevrazii.* 13–14. o.

¹⁵³ **Uő.:** Nacsertanyije russzkoj isztorii. 14–16. o.

¹⁵⁴ **Uo.** 19. o.; **Uő.:** *Opit isztorii Jevrazii.* 108. o.

¹⁵⁵ **Uő.:** Nacsertanyije russzkoj isztorii. 12. o.

¹⁵⁶ **Uo.** 9. o.; **Uő.:** *Opit isztorii Jevrazii.* 24. o.

¹⁵⁷ **Uő.:** Nacsertanyije russzkoj isztorii. 10–11. o.

¹⁵⁸ **Uo.** 16. o.

¹⁵⁹ **Uő.:** *Opit isztorii Jevrazii.* 13–16., 118–119., 120., 131.; **Uő.:** Nacsertanyije russzkoj isztorii. 19., 112., 148., 164., 172–173., 182. o.

¹⁶⁰ **Uő.:** *Opit isztorii Jevrazii.* 6–7. o.

¹⁶¹ **Vernadsky, George:** *A History of Russia. Volume V. The Tsardom of Moscow 1547–1682. Part 1–2.* New Haven and London, 1969. 1–2., 4–5., 8–10., 175–184., 292–306., 542–557., 668–681. o.; **Oroszul ugyanez Vernadszkij G. V.:** *Isztorija Rosszii.* Moszkovszkoje carsztvo. Tver–Moszkva, 1997. Cs. 1. 7–8., 10., 14–15., 161–169., 268–280. o.; Cs. 2. 62–75., 182–196. o.

¹⁶² **Dubrovskij A. M.:** *Oszvescsenyije szocialno-ekonomiczeszkij isztorii feodalnoj Rosszii v trudah Sz. V. Bahrusina.* In: *Problemi szocialno-ekonomiczeszkij isztorii feodalnoj Rosszii. (K 100-letyiju szo dnyja rozsgyenyija cslenakorreszpongentya AN SZSZSZR Sz. V. Bahrusina.)* Moszkva, 1984. 8–11. o. Az 1950-ben bekövetkezett halála meggátolta Bahrusint abban, hogy befejezze fő művét a „Russzkij rinok v XVI veke” c. monográfiát; Bahrusin kevésbé ismert tanulmányainak gyűjteményét lásd **Bahrusin Sz. V.:** *Trudi po isztocsnikovegyenyiju, isztoriografii i isztorii Rosszii epohi feodalizma. (Naucsnoje naszlegyije.)* Moszkva, 1987. 220 o.

¹⁶³ **Okladnyikov A. P. – Kopilov A. Ny.:** *Sz. V. Bahrusin kak isztorik Szibiri.* In: *Bahrusinszkije cstyenyija 1966 g. Vipuszk I. Novoszibirszk,* 1968. 4. o. Bahrusin erről különböző időszakokban, különbözőképp nyilatkozott, valószínűleg annak függvényében, hogy mit tartott a saját sorsa szempontjából kedvezőbbnek az aktuális politikai szituációban. Az egyik önéletrajzában, mely 1939 utánra datálható pl. így fogalmazott: *„Egész tudományos pályafutásom alatt két alapvető probléma érdekelt. Közülük az első a szibériai népek története. E téren alkotott fiatalkori munkáim vezettek az »Esszék Szibéria kolonizálásának történetéből a XVI–XVII. században« első kötetéhez, amely 192–-ban jelent meg, és komoly hiányosságai ellenére is alapműnek számít a Szibéria-kutatásban. Még korábban, 1926-ban nyomtatták ki a »Szibéria benépesítésének vázlatja a XIX. sz. közepéig« c. írásomat, mely a Szibéria-történeti előadásaimnak régi összefoglalása. Szibéria történetével kapcsolatos foglalatosságaim legjelentősebb eredményének azokat a munkáimat tartom, amelyek a szibériai levéltár kiadatlan anyagaina támaszkodva beszélnek a szibériai népek történetéről... s melyekben megpróbáltam bemutatni a XVII. századi orosz kormányzati iratok jelentőségét Szibéria őslakossága társadalmi rendjének tanulmányozása szempontjából.”* In: **Avtobiografija.** Arhiv RAN. Fond 624. (Sz. V. Bahrusin) Opisz II. Gyelo. 3. a 8. lap hátoldala.

¹⁶⁴ **Sejnfeld M. B.:** Sz. V. Bahrusin i isztoriografija Szibiri szovjetszkovo perioda. Krasnojarszk, 1980. 21. o.

¹⁶⁵ „Ő (Veszeloovszkij – Sz. S) hívta fel a figyelmemet a mangazejai nyomozati jegyzőkönyvekre a Kül. min. levéltárában, melyek elindítottak afelé, hogy Szibéria kolonizálásával foglalkozzam, noha – úgy tűnik – akkor még fogalmam sem volt róla, hogy mihez is kezdhetek ezzel a forrással... felkeltette figyelmemet az orosz kolonizáció általánosabb jelenségei... és a Szibériai Kormányország fondjai iránt.” In: **Table-talk.** Arhiv RAN. F. 624. Op. II. Gy. 70. 80. lap.

¹⁶⁶ **Nyikityin Ny. I.:** Isztorija Szibiri v trudah Sz. V. Bahrusina. In: Problemi szocialno-ekonomicseszkoj isztorii feodalnij Rosszii. 38. o.

¹⁶⁷ **Dubrovskij A. M.:** Formirovanyije isztoriograficseszkih vozzrenyij Sz. V. Bahrusina. In: Isztoriografija i isztocsnyikovegyenyije. Moszkva, 1978. 85. o.; **Basarina N. G.:** Sz. V. Bahrusin kak isztorik Szibiri. Avtoreferat gyisszertacii na szoizskanyije ucsonoj sztyepenyi kangyidata isztoricseszkih nauk. Moszkva, 1982. 10–12. o.

¹⁶⁸ **Dubrovskij A. M.:** Sz. V. Bahrusin i jevo vremja. Moszkva, 1992. (1993) 57. o.

¹⁶⁹ **Szili S.:** Sz. V. Bahrusin i izucsenyije problemi kolonyizacii Szibiri. 215–220. o.

¹⁷⁰ **Szpravka o szluzsbe i naucsno-pedagogicseszkoj gyejatyelnosztyi professzora Sz. V. Bahrusina** ot 25 fevralja 1929 g. In: Arhiv RAN. F. 624. Op. II. Gy. 3. a 7. lap hátoldala.

¹⁷¹ **Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera.** Vipuszk 1. Petrograd, 1922. 5. o.

¹⁷² **Arhiv RAN.** F. 624. Op. III. Gy. 34. 1. lap.

¹⁷³ **Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera.** Vipuszk 1. 5. o.

¹⁷⁴ **Dubrovskij A. M.:** Sz. V. Bahrusin i jevo vremja. 58. o.

¹⁷⁵ **Goszudarsztvennij Kolonyizacionnij naucsno-isszedovatyelszkij Insztitut,** jevo zadacsi, organizacija i gyejatyelnoszty. (Kratkij isztoricseszki ocserk.) In: Trudi Goszudarsztvennovo Kolonyizacionnovo naucsno-isszedovatyelszkovo insztituta (GKNI). T. 1. Moszkva, 1924. 299., 301. o.

¹⁷⁶ **Arhiv RAN.** F. 624. Op. III. Gy. 35. 1. lap.

¹⁷⁷ **Bahrusin Sz. V.:** Szibirszkije szlobodcsiki. (Iz isztorii kolonyizacii Szibiri.) In: Trudi GKNI. T. 2. Moszkva, 1926. 127–138. o.

¹⁷⁸ Az „Urál, Szibéria és Távol-Kelet Tanulmányozásának Társasága” megalakulását követően „Prémvadász-expedíciók felszerelése a XVII. századi Nyugat-Szibériában” címmel Bahrusin előadást tartott a szervezet 1924 végén megrendezett ülésén. (In: *Kratkij otcot o gyejatyelnosztyi Obszcsesztva izucsenyija Urala, Szibiri i Dalnyevo Vosztoka za period 1924–27 gg.* Moszkva, 1927. 6. o.) Ebből az előadásból született „A cobolyvadászcsapatok felszerelésének szerződéses feltételei a XVII. századi Szibériában” című tanulmánya. (In: *Trud v Rosszii. Leningrád, 1925. № 1. 71–84. o.*) Bahrusin „A szibériai történetírás alapvető folyamatai a XVIII. századtól” és „Szamojédek a XVII. században” című írásai a „Szevernaja Azija” c. folyóirat 1925. 1–2., 5–6. számaiban jelentek meg, mely periodikát az „Obszcsesztvo izucsenyija Urala, Szibiri i Dalnyevo Vosztoka”, illetve a „Komityet szogyejstvija malim narodnosztijam Szevera pri prezigytume VCIK” közösen jegyezte. Ez utóbbi testület kiadványában, a „Szovjetszkij Szever” c. tanulmánykötetben (Moszkva, 1929.) látott napvilágot a tudós „Szibériai bennszülöttek orosz uralom alatt az 1917-es forradalomig” c. esszéje.

¹⁷⁹ **Jakutyija.** (Szb. szt.). Leningrád, 1927. XVII. o.; **Bahrusin Sz. V.:** Isztoricszeszkije szugybi Jakutyii. In: u. o. 275–322. o.

¹⁸⁰ **Zaborovszkij Jevg.:** Pervij Szibirskij Krajevoj naucsno-isszledovatjelszkij szjezd. In: Izvesztijija Centralnovo Bjuro Krajevegyenyija. 1927. № 1. 27–29. o.

¹⁸¹ **Bahrusin Sz. V.:** Zadacsi isztoricszeszkovo izucsenyija Szibiri. In: Trudi pervovo Szibirszkovo Krajevovo naucsno-isszledovatjelszkovo szjezda. T. V. Novoszibirszk, 1928. 59–65. o.

¹⁸² **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopegyija.** (Proszpekt.) Leningrád. Szibirszkoje krajevoje izdatyelsztvo. 1928. V–VI. o.

¹⁸³ **Akinysin A. Ny.:** Szugyba krajevedov (konyec 20-h – nacsalo 30-h godov). In: Voproszi isztorii. 1992/6–7. 173–178. o.

¹⁸⁴ **Avtobiografija Sz. V. Bahrusina** ot 15/XII–1943 g. In: Arhiv RAN. F. 624. Op. II. Gy. 3. 1. lap hátoldala.; **Bracsov V. Sz.:** „Gyelo” akagyemika Sz. F. Platonova. In: Voproszi isztorii. 1989/5. 125. o.; Uó.: Russzkij isztorik Szergej Fjodorovics Platonov. Cs. 2. Szankt-Petyerburg, 1995. 325., 327. o.; **Smidt Sz. O.:** Szergej Fjodorovics Platonov i „Gyelo Platonova”. In: Rosszija. XX vek. Kny. II. Szovjetszkaja isztoriografija. (Pod obs. red.: Ju. Ny. Afanaszjeva.) Moszkva, 1996. 218. o. A „Platonov-ügyről” röviden magyarul **Panyejah V. [M.]**: Az „akadémiai ügy” (1929–1931). In: GULAG. A szovjet táborrendszer története. Bp., 2001. 112–116. o. Az ítéletet kísérő propagandakampányban élesen támadták Bahrusin személyét. Nagyorosz sovinsztának bélyegezték, aki a kapitalista gyamatosítókat dicsőíti. In: **Rubinstejn Ny. L.:** Klasszovaja borba na isztoricszeszkom frontye. Ivano-Voznyeszenszk, 1931. 16–17. o. (A szerző csak névrokona a jeles szovjet historiográfusnak. – Sz. S.) Elhangzott, hogy Bahrusint Szibériába kelene számúzni azokon a XVI–XVII. századi kereskedelmi útvonalakon, amelyeket „nagyon jól ismer”. In: **Piontkovszkij Sz. A.:** Velikorusszkaja burzsuaznaja isztoriografija poszlednyevo gyeszjatyilyija. In: Isztorik-marksziszt. 1930. T. 18–19. 169. o.

¹⁸⁵ **Dubrovskij A. M.:** Sz. V. Bahrusin i jevo vremja. 82. o.

¹⁸⁶ **Bahrusin Sz. V.:** Osztyjackije i vogulszkije knyazszesztva v XVI–XVII vv. Leningrád, 1935. 90 o.

¹⁸⁷ **Batyjanova Je. P. – Vajnstejn Sz. I.:** Iz isztorii podgotovki novovo izdanyija truda G. F. Millera. In: G. F. Miller: Isztorija Szibiri. 2-je izd. 7–9. o.

¹⁸⁸ **Platonov Sz. F.:** Prosloje russzkovo Szevera. Ocserki po isztorii kolonyizacii Pomorja. Petrograd, 1923. 79 o.

¹⁸⁹ **Vernadszkij G. V.:** Iz voszpominanyij. 138., 139. o.

¹⁹⁰ **Jacunskij V. K.:** Alekszandr Ignatyjevics Andrejev. Kratkij ocserki sziznyi i naucsnoj gyejatyelnosztyi. In: Andrejev A. I.: Ocserki. Vp. 1. 4. o.

¹⁹¹ Frank Alfred Golder (1877–1929) több művet (monográfiát, levéltári útmutatót, forráskiadványt, tanulmányt) szentelt „Orosz Amerika” történetének. **Golder F. A.:** Russian Expansion on the Pacific. 1641–1850. Cleveland, 1914. ; Uó.: The Attitude of the Russian Government Toward Alaska. In: Pacific Ocean in History. Ed. by Stephens H. M. and Bolton H. E. New York, 1917. (Reprint: The Alaska Journal: History and Arts of the North. 1971. Vol. 1. No. 2. Spring.) ; Uó.: Guide to Materials for American History in Russian Archives. Vol. 1–2. Washington, 1917–1937.; Uó.: The Purchase of Alaska. In: American Historical Review. 1920. Vol. 25. No. 3. April.; Uó.: Bering’s Voyages. An account of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia and America. Vol. 1–2.

New York, 1922–1925. (reprint 1968.); Uő.: Proposals for Russian Occupation of the Hawaiian Islands. In: The Hawaiian Islands. Ed. by A. P. Taylor and R. S. Kuykendall. Honolulu, 1930. Golder 1920-tól haláláig a Hoover-intézet könyvtárának kurátora volt. 1914-ben Szentpéterváron ismerkedett meg A. I. Andrejevvel és G. V. Vernadszkijjal. In: **American National Biography**. Vol. 9. New York and Oxford, 1999. 187–188. o.; **Vernadszkij G. V.**: Iz vospominanyij. 138–139. o.

¹⁹² **Bahrusin Sz. V.**: Tuzemnie legendi v Szibirszkoi isztorii Sz. Remezova. In: Isztoriczeszkije izvesztyija. Moszkva, 1916. № 3–4. 3–28. o.

¹⁹³ Ny. Ny. Kozmin 1919-ben Mandzsúriába menekült, de 1922-ben visszatért Burjátföldre. 1924-től az irkutszki egyetemen oktatott. In: **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopedyija**. T. 2. Moszkva, 1931. 796. oszlop.

¹⁹⁴ **Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera i Szibiri**. Vpuszk 2. Petrograd, 1922. 6. o.

¹⁹⁵ **Bahrusin Sz. V.**: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. Moszkva, 1927. [A külső borítón 1928.] III. o.

¹⁹⁶ **Emmons T.**: Kljucsevszkij i jevo ucsenyiki. In: Voproszi isztorii. 1990/10. 46. o.

¹⁹⁷ Idézem Sejnfeld alapján. **Sejnfeld M. B.**: Sz. V. Bahrusin i isztoriografija Szibiri szovjetszkovo perioda. 14. o.; Bahrusin szemlélete Kljucsevszkijtól és Miljukovtól egyaránt a gazdasági tényező fontosságát örökölte, amelynek a korábbi orosz historiográfiában nem tulajdonítottak történelemfomáló jelentőséget. In: **Dubrovskij A. M.**: Formirovanyije isztoriograficeszkih vozzrenyij Sz. V. Bahrusina. 83–84. o.

¹⁹⁸ **Sejnfeld M. B.**: Sz. V. Bahrusin i isztoriografija Szibiri szovjetszkovo perioda. 45. o.; Vő. **Miljukov P. [Ny.]**: Ocserki po isztorii russzkoi kulturi. Cs. 1. (3-je izd.) Szankt-Petyerburg, 1898. 21., 95–96., 219. o.; Cs. 2. (3-je izd.) Szankt-Petyerburg, 1902. 4. o.

¹⁹⁹ Az életmű összefoglalásának tekinthető: **Vvegyenszkij A. A.**: Dom Sztroganovih v XVI–XVII vv. Moszkva, 1962. 308 o.

²⁰⁰ **Bahrusin Sz. V.**: Pokruta na szobolinnih promiszlach XVII veka. In: Trud v Rosszii. Leningrád, 1925. № 1. 71., 83. o.

²⁰¹ Uő.: Isztoriczeszkij ocserk zaszelenyija Szibiri do polovini XIX veka. In: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szevera i Szibiri. Vp. 2. 44–45. o.

²⁰² Uo. 82. o.

²⁰³ Uo. 83. o.

²⁰⁴ Uő.: Szibirszkoje letopiszanyije. In: Bahrusin Sz. V.: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. 5–17. o.

²⁰⁵ Uő.: Isztoriczeszkij ocserk zaszelenyija Szibiri do polovini XIX veka. 26. o.

²⁰⁶ Uő.: Russzkoje prodvizsenyije za Ural. In: Bahrusin Sz. V.: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVI i XVII vv. 153. o.

²⁰⁷ Uő.: Isztoriczeszkij ocserk zaszelenyija Szibiri do polovini XIX veka. 32–34. o.

²⁰⁸ Uo. 78–82. o.

²⁰⁹ **Tarle Je. [V.]**: Mezsdunarodnij isztoriczeszkij kongressz v Londonye 3–9 aprelja 1913 g. In: Naucsniy isztoriczeszkij zszurnal. Szankt-Petyerburg, 1913. T. I. vpuszk 1. № 1. 133. o. A kongresszust magyar szempontból értékeli **Marczali**

Henrik: A londoni nemzetközi történeti congressusról. In: Századok. 1913. 627–634. o.

²¹⁰ **Szolovjov Sz. M.:** Moi zapiszki dlja gyetyej moih, a jeszli mozsno, i dlja drugih. 572. o.

²¹¹ **Miljukov P. Ny.:** Voszpominanyija. Moszkva, 1991. 75–76. o.

²¹² Jól jellemzik a helyzetet Georgij Vernadszkij sorai: *„Platonov jóváhagyásával meghirdettem két kurzust (hetente két-két órában) Szibéria, illetve az orosz szabadságkőművesség történetéről. (1914 őszétől a szentpétervári egyetemen. – Sz. S.) Minden évben kettő-öt hallgató iratkozott be rájuk. A csekély létszám miatt e kurzusaim valamiféle átmenetet képeztek az előadások és a szemináriumok között. Szibéria történetére évente egy-két szibériai – jakut vagy burját – diák is jelentkezett.”* In: **Vernadszkij G. V.:** Iz voszpominanyij. 138. o.

IV. FEJEZET

Szibéria „gyarmatosítása”, „önkéntes csatlakozása”, „csatolása”

(1920-as évek – 1991)

Az októberi forradalom győzelme után Oroszországban létrejött totalitárius rezsim működésének sajátosságai rányomták bélyegüket a Szibéria-kutatásra is. Az észak-ázsiai térség meghódításáról ebben a korszakban kialakított koncepciók inkább az ideológiai és a politikai doktrínák változásaitól függtek mintsem a tudományterület forrásbázisának bővülésétől és a marxista elmélet fejlődésétől.

Az 1920-as évek szovjet historiográfiájának kulcsfigurája, Mihail Nyikolajevics Pokrovszkij¹ (1868–1932) szállóigévé vált szavai eklatánsan tükrözték a bolsevikok radikális álláspontját a történetírás funkciójáról: *„Mi nemcsak a jelent értelmezzük a múltból, de a múltat is a jelennel magyarázzuk... A történelem lényege abban rejlik, hogy ez a legpolitikusabb valamennyi tudomány közül.”*² A szovjet vezetés a „pártosság” követelményét állította a kutatók elé, akiknek mindent a proletárhatalom megteremtéséért vívott harc nézőpontjából kellett megítélniük. A történettudomány objektivitását tagadó Pokrovszkij azt hangsúlyozta, hogy a „pártosság” nem csupán a tudós szemléletmódját és következtetéseit anticipálja, de a témaválasztását is.³

1918 májusától Pokrovszkij töltötte be a művelődésügyi népbiztos helyettesének posztját. Ebben a minőségében aktív szerepet vállalt a közoktatás átalakításában. A gyökeres reform kérdéseivel foglalkozó első pártértekezlet 1920-ban meghirdette a főiskolák „politikai meghódítását”.⁴ Ezzel kapcsolatban fölvetődött a jogász- és bölcsészképzés megszüntetésének gondolata. A szovjet kormány 1921. május 23-án kelt határozata jóváhagyta az egyetemek új struktúráját. Az említett karok helyén ún. „társadalomtudományi fakultások” alakultak, melyeken történelmi materializmust, formációelméletet, a proletárforradalom történetét, illetve az új közigazgatási berendezkedésre, a termelési folyamat bővítésére és az országos vilamosítási tervre vonatkozó ismereteket oktattak. Noha a „társada-

lomtudományi fakultásokat” már 1925-ben fölszámolták, a történelemtanítás korábbi rendszerét nem állították vissza. 1924-től minden felsőfokú tanintézetben bevezették a párttörténet és a leninizmus tantárgyat.⁵

A szovjethatalom elválasztotta a kutatási tevékenységet az egyetemek feladatkörétől. Két párhuzamos intézményhálózatot hozott létre a „marxista” (Kommunista Akadémia, Vörös Professzorok Intézete, Marx–Engels Intézet, Lenin Intézet), illetve a „polgári” (Állami Akadémia az Anyagi Kultúra Történetének tanulmányozására, RANION* Történeti Intézete) szakemberek számára. A szisztéma a „rég” és az „új” tudományosság átmeneti egymás mellett élésének elvén nyugodott.⁶ Létrejött nem kis mértékben Pokrovszkij érdeme volt, aki 1921 februárjától a művelődésügyi népbiztosság égisze alatt működő Akadémiai Központ elnöke lett. E hivatal felügyelte a tudománypolitikát, a kutatóintézeteket, a levéltárakat és a múzeumokat irányító állami szervek munkáját. A kialakított rendszer viszonylagos szabadságot biztosított a nem marxista tudósoknak szakmai tevékenységük folytatásához. A nézeteik elleni ideológiai küzdelem az 1920-as észteendőkből főként polemizáló írások megjelentetésével zajlott. Az évtized vége felé kiéleződő párton belüli viták hatására utóbb Mihail Pokrovszkij is megváltoztatta a kulturális „pluralizmusról” és az „útitárs” értelmiségiek hasznosságáról vallott véleményét.

A szibériai egyetemek történelem tanszékeit 1920–21 folyamán bezárták, s csak az 1940-es években nyitották meg újra. Az Urálon túli területeken hosszú ideig egyáltalán nem akadt olyan önálló intézet, amely professzionálisan foglalkozott volna az észak-ázsiai ország rész múltjával.** Léteztek öntevékeny lokálpatrióta körök, elsősorban az Orosz Földrajzi Társaság fiókjai. A szibériai termelőerők fejlesztésében érdekelt kutatók első kongresszusa (1926. december) után azonban elkezdődött a regionális egyesületek munkájának, 1928-tól pedig a szervezeti kereteinek centralizációja.⁷ Ennek során az ásványkincsek feltárásának feladata kapott hangsúlyt, a szláv

* RANION a „Társadalomtudományi Kutatóintézetek Oroszországi Szövetsége” orosz rövidítése. – Sz. S.

** Az 1929-ben Verhnyeudinszkben megnyílt Burját Állami Kulturális Intézet profiljába a történelem beletartozott. A jakutszki Nyelvi és Kulturális Intézet keretei között 1943-tól történeti részleg is működött. – Sz. S.

telepések életének tanulmányozása háttérbe szorult. Kifejezetten támogatták viszont a bennszülöttek történelmének művelését, különösen akkor, ha a szerző a szóban forgó kisebbséghez tartozott. Mégis, Szibéria vonatkozásában az 1940-es évekig csupán a burját szakirodalomban jelentek meg többé-kevésbé számottevő művek helyi historikusok tollából. Ezek bemutatták az őslakosság küzdelmét a hódító cári csapatok ellen, bírálták a kulturális identitást elsorvasztó évszázados oroszosítást.⁸

A bolsevikok ellenszenva a kolonizáció mint társadalmi jelenség és kormányzati politika iránt Marx és Lenin elvi elutasítására vezethető vissza. Karl Marx „A tőké”-ben külön fejezetet szentelt a kolonizáció elmélete, különösen Wakefield és Merivale nézetei bírálatának.⁹ Lenin számos írásában ostromozta a XIX. század végi – XX. század eleji telepítési intézkedések árnyoldalait. Arra az álláspontra helyezkedett, hogy a parasztok átköltöztetésének célja a nagybirtokrendszer védelme, a szociális feszültségek levezetése és a nemzetiségi területek russzifikációja volt.¹⁰ „A kapitalizmus fejlődése Oroszországban” c. munkájában Szibériát, Közép-Ázsiát, a Kaukázust, sőt a cári birodalom európai részének déli és keleti periferiáit is – gazdasági értelemben – az iparilag fejlett központi kormányzóságok gyarmatának minősítette.¹¹ Az ökonómiai terminus technikus átpolitizálása lehetetlenné tette a fogalom továbbélését a historiográfiában. A szovjet történészek militáns attitűdjét a proletárforradalom klasszikusainak szellemi hagyatéka táplálta.

Pokrovskij „gyarmatnak” tekintette Szibériát, amely „a XVI–XVII. századtól az akkoriban egyik legértékesebb nyersanyagot, a prémét, később aranyat szállított”.¹² Szentpétervár a XIX. században még mindig ugyanazt a gyakorlatot követte, amit Portugália és Hollandia a XVII.-ben: a kolóniák természeti erőforrásainak szisztematikus kifosztását. Az orosz birodalom észak-ázsiai területgyarapodása a főnemesség és a kereskedők közös érdekei által hajtott annexiók sorozata. Pokrovskij cáfolta, hogy Szibéria elfoglalását a szabad termőföld bősége motiválta volna, és tagadta a robotoltató gazdálkodás tömegméretű elterjedését az Urálon túli kormányzóságokban.¹³ A cárizmus nemzetiségpolitikáját „nyers erőszaknak” minősítette, amely a perifériákon a feudális termelési mód és a kezdetleges tőkeformák (az uzsora- és kereskedőtőke) konzerválódásához vezetett. Nyikolaj Danyilevskij kijelentését visszajára fordítva hangoztatta: „Nagy-Oroszország a bennszülöttek csontjaiból épült.”¹⁴ Ez a szemléletmód, amely a későbbi pártdokumentumokban az „abszolút rossz”

elnevezést kapta, az 1930-as évek elejétől már nem felelt meg az ÖK(b)P ideológiai elvárásainak.

Mihail Pokrovszkij teljhatalommal irányította a szovjet történész-céhet egészen az 1932-ben bekövetkezett haláláig. Az októberi forradalom után Oroszországban maradt „burzsoá” professzoroknak tekintettel kellett lenniük a hivatalosan propagált nézetekre, és legalább a frazeológia szintjén tükrözni azokat. Ezzel magyarázható, hogy olyan – negatív emocionális tartalmú – kifejezések is előfordulnak Szergej Bahrusin 1920/30-as években írt szibériai tematikájú munkáiban, mint pl. a „területrablás” („zahvat”), az „okkupáció” („okkupacija”) vagy a „leigázás” („poraboscsenyije”).

A viláforradalom elmaradása aláásta a bolsevik hatalomátvétel ideológiai legitimációját. A szocializmus felépítésének kísérlete egy országban és kapitalista környezetben más eszmei megalapozást követelt. Az 1920-as évek végétől a kommunista párt figyelme a történetírásban rejlő lehetőségek felé fordult. A politika és a historiográfia viszonyának újraértelmezése, a társadalomtudományok közvetlen pártirányítási technikáinak kimunkálása egy hosszú folyamat eredménye, amely 1931-ben kezdődött a „Bolsevik” és a „Proletarszkaja revolucija” c. folyóiratnak küldött Sztálin-levél közlésével és 1938-ban végződött, amikor megjelent az „ÖK(b)P történetének rövid tanfolyama”. A feladat rendkívül nehéznek bizonyult. Az orosz történelem organikus fejlődéséből kellett levezetni az októberi forradalom győzelmét (szakítva Oroszország Nyugat-Európához viszonyított elmaradottságának axiómájával) oly módon, hogy a kialakított koncepció beilleszthető legyen a marxizmus formációs elméletébe. A doktrína megkívánta az osztályharcos szemlélet, a hazafias gondolkodás és a nagyhatalmi státust értéknek tekintő világkép összehangolását.

A történelem – új szempontokhoz illeszkedő – rehabilitálásában szükség volt a „régikola” képviselőinek szaktudására, mert hozzáértő marxisták még nem álltak megfelelő számban rendelkezésre. A „burzsoá” értelmiség elleni megfélemlítési kampány a Sahti-ügygel (1928) kezdődött. A repressziók hullámai a Szibériával foglalkozó historikusok közül elérték Szergej Bahrusint, Alekszandr Andrejevot, Vlagyimir Ogorodnyikovot. Meghurcolták Nyikolaj Firszovot és az emigrációból 1922-ben visszatért Nyikolaj Kozmint. A Szibériai Szovjet Enciklopédia szerkesztőségét 1929–31 között megtisztították az „osztályellenségtől”.¹⁵ Köteteinek megjelentetését utóbb beszüntették.¹⁶ A Platonov-perben elítélt, vagy más processzusok segítségével

vel lelkileg megtört „polgári” történészek közül azonban 1933 után sokan visszatérhettek hivatásuk gyakorlásához az évtized közepén egységes rendszerbe összevont, politikailag megbízható káderek vezetése alá helyezett kutatóintézetekben.

*

Az iskolai történelemtanítás reanimációja az ÖK(b)P XVII. kongresszusa után vált az állami és pártszervek szívügyévé. 1934. január-márciusban az OSZFSZK Művelődésügyi Népbiztossága értekezletet rendezett, amelyen megvitatták a történelemoktatás visszaállításának lehetőségét az alsó-, a közép- és a felsőfokú tanintézetekben. A javasolt lépéseket az ÖK(b)P vezetése elfogadta. 1934 áprilisában az OSZFSZK kormánya határozatot hozott, amely szeptembertől ismét engedélyezte történelmi fakultások működését a moszkvai, illetve a leningrádi egyetemen. Az ország többi univerzitásán ez a folyamat elhúzódott. A szovjet kormány és az ÖK(b)P KB 1934. május 16-án jóváhagyta a középiskolai történelemtankönyvek megírására a Művelődésügyi Népbiztosság közreműködésével létrehozott szerzői kollektívák összetételét, és kitűzte a kéziratok leadásának határidejét (1935. június).¹⁷

A Nyikolaj Vanag vezette munkacsoport (Borisz Grekov, Anna Pankratova, Szergej Piontkovszkij) szövegtervezete 1934 júniusában került a pártvezetők elé. Sztálin, Zsdanov és Kirov nehezményezték, hogy a szerzők nem hangsúlyozták kellőképp a cárizmus agresszív és gyarmatosító jellegét, nem tárták fel az orosz iga alatt szenvedő nemzetek felszabadító mozgalmának gyökereit, és a Szovjetunió népeinek történelme helyett az orosz történelem vázlatát készítették el.¹⁸ 1936. január 26-án a Népbiztosok Tanácsa és az ÖK(b)P KB közös határozata kormánybizottságot állított fel a benyújtott kéziratok megvizsgálására és átdolgozására. Elnöke Andrej Zsdanov, tagjai Karl Radek, Nyikolaj Buharin, Alekszandr Szvanyidze, Pavel Gorin, Jakov Jakovlev, Vagyim Bisztrjanszkij, Vlagyimir Zatonszkij, Fajzulla Hodzsajev, Karl Bauman és Andrej Bubnov lettek.¹⁹

A kormánybizottság 1936 márciusában pályázatot írt ki a harmadik és negyedik osztályos középiskolai történelemtankönyv elkészítésére. Az eredményhirdetésre 1937. augusztus 22-én került sor. A beérkezett 46 elaborátum közül egyik sem érdemelte ki az első díjat. A második helyet a moszkvai pedagógiai főiskola tanszékveze-

tője, Andrej Sesztakov professzor által szerkesztett „A Szovjetunió történelmének rövid tanfolyama” címet viselő pályamű szerezte meg.²⁰ Amint azt Milica Nyecskina levéltári kutatásai bizonyítják, a kormánybizottság határozatát – Vagyim Bisztrjanszkij közreműködésével – Jakov Jakovlev állította össze. A szövegbe Sztálin saját kezűleg belejavított: tőle származott Grúzia Oroszországhoz csatolásának újszerű minősítése (a „legkisebb rossz”).²¹ A politikai vezetés nagy jelentőséget tulajdonított a Sesztakov-műnek. A párt központi sajtóorgánuma az első oldalon ünnepelte.²² A szovjet történettudomány korabeli vezető folyóirata arról cikkezett, hogy a Történettudományi Intézet gondozásában készülő ötkötetes marxista szintézist a kormánybizottság észrevételei és „A Szovjetunió történelmének rövid tanfolyama” alapján kell kidolgozni.²³

1937. szeptember 11-én Andrej Sesztakov előadást tartott a moszkvai Történettudományi Intézet munkatársai számára „A Szovjetunió történelmének rövid tanfolyama” c. könyv megírása közben fölmerült koncepcionális problémákról.²⁴ A professor értetlenségének adott hangot amiatt, hogy a szovjet historiográfia eladdig kizárólag csak sötét tónusokban ábrázolta a cárizmus gyarmatpolitikáját: *„Amikor... az orosz birodalmat alkotó egyes népek meghódítását és bekebelezését elemezni kezdtük, arra a következtetésre jutottunk, hogy ezek a hódítások korántsem mindenütt egyformák... A kialakult körülmények között az Oroszországhoz csatlakozás a legkisebb rossz volt Grúzia számára... Ugyanezt kell mondanunk Ukrajnáról...”*²⁵

Sesztakov kitért az észak-ázsiai országrész sorsának interpretációjára is: *„Álljunk még meg azon ponton, hogy milyen szellemben foglalkozik a tankönyv Szibériával. Ez a kérdés nem elhanyagolható politikai jelentőséggel bír. Szibériát gyakran neveztük cári gyarmatnak. A kérdés – mint gyarmattal kapcsolatban – sokszor így merült föl: létezett valamiféle nagyobb állam Szibériában, de a cári Oroszország elfoglalta és hatalmának elismerésére kényszerítette... Valójában a dolog némileg másképp történt. A rendkívül gyéren lakott Szibéria hatalmas területének jelentős részét először az orosz nép kolonizálta. A még nagyon laza államalakulatokba tömörült és kevésbé differenciált osztályviszonyok között élő, elmaradott szibériai etnikumok a hódításon és az alávetésen kívül a tömegesen odaköltöző, s – a [cári] államhatalom támogatásának köszönhetően – egységes egészként föllépő orosz telepések kultúrájával is szembesültek. Lett légyen bár e kultúra barbár és vad, mégis sokkal fejlettebb volt, mint az, amelyet az orosz bevándorlók Szibéria népeinél találtak. A szibériai etnikumok bezárása »a népek börtönébe« – a cári birodalom keretei közé – mégis bizonyos értelemben po-*

zítő szerepet játszott azon társadalmi formák kijegecesedésében, melyek a proletariátus győzelmének előkészítése során Szibériában fogadtak bennülnket.”²⁶

Sesztakov állítása ellenére az általa szerkesztett tankönyv szövege – bár nem nevezte „gyarmatnak” a szubkontinenst – korántsem tükrözött valamiféle árnyaltabb megközelítést Szibéria meghódításával kapcsolatban. Hiányzott belőle a kolonizáció civilizatorikus hatásának elismerése is.²⁷ Konceptcionális különbség csupán a kiegészítő segédanyag gyanánt a tankönyvhöz később készített, felnőtteknek szánt kiadványban érhető tetten: „A cári vajdák és kereskedők részéről megnyilvánuló durva kizsákmányolás évszázados stagnálásra kárhóztatta számos szibériai népcsoport kulturális fejlődését. Megrekedtek a tudatlanság és a barbárság szintjén... A Szibériába betelepített orosz parasztok, kézművesek, kupecsek és prémvadászok viszont hozzájárultak a mesterségek fejlődéséhez, közlekedési utak létesítéséhez, bevonták az őslakosságot az oroszországi piac, s rajta keresztül a világpiac résztvevői közé.”²⁸ Az osztályharc a XVII. század vége óta érdekszövetségbe forrasztotta a közös elnyomatástól szenvedő szláv néprétegek képviselőit a bennszülött közrendűekkel.²⁹

Felszólalásában Sesztakov megemlítette, hogy munkacsoportja 1936 nyarán fejezte be a tankönyv tervezetét. Ez azt jelenti, hogy a szibériai őslakosság modernizációját elősegítő népi kolonizáció osztályharcos szellemű értelmezésének gondolata 1936 nyara és 1937 szeptembere között fogant, abban az időben, amikor a pályázatok elbíráló kormánybizottság működött. De vajon ki sugallhatta e felfogást, mely nyilvánvalóan nem Andrej Sesztakovtól, illetve kolégáitól eredt?³⁰

Az előadását lezáró részben a professzor megjelölte a szellemi kútfőt, melyből a vezetése alatt álló szerzői kollektíva merített: „El kell mondanom, hogy egy sor történelmi kérdés megoldása a tankönyvben korántsem csak a mi tudományos munkánk és kutakodásaink eredménye. Főként mintegy akkumulátorai voltunk csupán azon útmutatásoknak, eszméknek és tudományos vívmányoknak, amelyeket a kormánybizottságtól kaptunk.”³¹ 1937/38 folyamán az említett testület tagjai közül Andrej Zsdanov és Vagyim Bisztrjanszkij kivételével mindenkit letartóztatnak, majd kivégeztek.³² Zsdanov álláspontja ismert a három pártvezér magánvéleményét hivatalos rangra emelő kormány- és KB-határozat szövegéből, ahol Szibériáról egyáltalán nem esett szó. Az urátlontúli orosz kolonizáció Sesztakov szájából elhangzott koncepciója arról tanúskodik, hogy forrása jól ismerte az idevonatkozó

szakirodalmat. Sztálin környezetének aktuális történetfelfogását a szubkontinens múltja esetében kreatívan alkalmazó személy bizonyosan Bisztrjanszkij lehetett.

Vagyim Alekszandrovics Vatyin (1885–1940), a szentpétervári egyetem történészhallgatója 1907-ben lépett be az OSZDMP bolsevik frakciójába. Politikai tevékenységéért 1910-ben Szibériába, a minuszinszki járás Bisztraja nevű falujába száműzték. Innen kapta mozgalmi nevét: Bisztrjanszkij.³³ Hamarosan osztályvezető lett a területi helytörténeti múzeum könyvtárában. Rendszeresen látogatta Minuszinszk város levéltárát, ahol az egykori szajáni erőd iratanyagát kutatta. Munkái 1913-tól jelentek meg. A „Minuszinszki határkörzet a XVII. században” című monográfiája (1913) elnyerte a tomszki egyetem Kuznyecov-díját. Számtalan helytörténeti témájú tanulmánya mellett ebben az időben még két könyve került ki a nyomdából: „A falu Minuszinszk” (1914) és „A város Minuszinszk” (1916–22). Bisztrjanszkij cikkeit is írt szibériai újságoknak és folyóiratoknak. Mint publicista az oblasztnyik regionalizmus elleni könyörtelen harcával szerzett hírnevet magának. Az 1917-es februári forradalom győzelme után Petrográdba utazott. Ettől kezdve bizalmi pártfunkciókat és magas állami beosztásokat töltött be. 1932-ben kijelölték az ÖK(b)P történetének elkészítésével megbízott testület tagjai közé.³⁴ Ő a kanonizált Lenin-irodalom egyik megalkotója. Életének utolsó éveiben a leningrádi párttörténeti intézetet vezette. Halála előtt beválasztották a Pravda szerkesztőbizottságába.

1938 őszén megjelent „Az ÖK(b)P történetének rövid tanfolyama”, amely eredetileg azzal a céllal készült, hogy megakadályozza a bolsevik mozgalom fejlődésének – a hivatalos irányvonalától eltérő – interpretálását, és elősegítse a párton belüli ellenzéki hangok elfojtását. A szöveg azonban Sztálin közreműködésével elméleti fejtegetésekkel bővült.³⁵ A dialektikus és a történelmi materializmusról szóló fejezetét kiadták önálló broszúraként. A hírhedtté vált „rövid tanfolyam” a formációelmélet azon dogmatista értelmezését tartalmazta, amely a XX. század végéig rányomta bélyegét a szovjet társadalomtudomány teoretikus teljesítményére. Az ideológiai etalon historiográfiai vonatkozású útmutatásait Andrej Sesztakov foglalta össze a Történettudományi Intézetben tartott újabb előadásában.³⁶ Az orosz birodalom hódításainak megítélése kapcsán néhány esetben a „legkisebb rossz” elvének érvényesítése mellett érvelt, ám a hozzászólók többsége ragaszkodott ahhoz, hogy ezt a nézőpontot nem szabad kiterjeszteni a cárizmus gyarmatpolitikájának egészére.³⁷

A II. világháború alatt a tudományos élet pártirányítása megszigorodott.³⁸ A propaganda a Szovjetuniót alkotó népek összetartását hangsúlyozta a külső ellenséggel szemben – múltban és jelenben – vívott harcaikban. Betiltottak minden kiadványt, amely árthatott az interetnikai szolidaritás eszméjének. A hazafias frazeológia a háború terheit elsősorban viselő, birodalomteremtő orosz nemzetet nyilvánította a kohézió magjának. Az ÖK(b)P KB ideológiai ügyekkel foglalkozó apparátusa, a Propaganda és Agitációs Főosztály 1943 folyamán tekintélyes mennyiségű információt halmozott föl a „történelmi fronton” tapasztalt nemkívánatos jelenségekről, különösen a kijelölt irányvonal ignorálásáról a „Kljucsevszkij-iskolához” tartozó kutatók részéről.³⁹ A főosztály 1944 tavaszán intézkedési javaslatot dolgozott ki, amelyben – többek közt – kezdeményezték a Pokrovszkij-féle „abszolút rossz” szemlélmód felülvizsgálatának szükségességét az etnikai kisebbségeket inkorporáló folyamatok értékelésekor.⁴⁰

Az ÖK(b)P KB 1944 nyarán többnapos értekezletet rendezett a történettudomány helyzetéről. A június 1-jei ülés nyitó referátumát Szemjon Busujev és H. G. Adzsemjan tartotta. A diplomáciatörténettel foglalkozó, KB-apparátusban is tevékenykedő Busujev professzor a cári hódítások apropóján kinyilvánította: „Ellenzem, hogy Szibéria és a Távol-Kelet idecsatolását kizárólag az orosz autokrácia gyarmatosító politikája eredményének tekintsük. Ha figyelmesen elemezzük e kérdés történetét, akkor lehetséges, hogy sok mindent nem is annyira az uralkodó osztályok, mint inkább a nép számlájára kell írjunk.”⁴¹ A filozófus végzettségű költő, Adzsemjan nyíltabban fogalmazott: „...a szovjet állam, a szovjet nép érdekeiből kell kiindulnunk... E kritériumot alkalmazva megértjük, hogy a terület maximálisért folytatott harc az orosz nemzet és nagyhatalom önfenntartási ösztönének bölcs parancsa volt. E parancs gigantikus területi hódításokra vezette Oroszországot annak köszönhetően, hogy Oroszország nemzeti érdekei egybeestek a kazahok, üzbégek, burját-mongolok, azerbajdzsánok, grúzok, örmények, a kaukázusi hegylakók stb. érdekeivel.”⁴²

A szaktörténészek ellenálltak a pártközpont támasztotta igények teljesítésének. A „marxista” vonulat a cárizmus tisztára mosását vélte fölfedezni a nagyhatalmi ambíciók historiográfiai megalapozásának szándékában. A „polgáriak” nem felejtették el, hogy „nagyorosz sovinizmus” miatt hurcolták meg őket az 1930-as évek elején.⁴³ A Propaganda és Agitációs Főosztályon oroszellenesnek minősített „Kazah SZSZK története”⁴⁴ c. szintézis felelős szerkesztője,

Anna Pankratova a metodológiai kételyeit hangoztatta: „A perifériák kolonizálásának folyamatát a maguk konkrétságában kell vizsgálni, és minden egyes szakaszát történeti összefüggéseibe ágyazva értékelni. Egyetértek pl. azzal, hogy Szibéria, a Volga-vidék és Kazahsztán lakatlan vidékeinek kolonizálása történetileg progresszív dolog. De nem tudom megérteni, miért következtetnek az elvtársak ezen az alapon arra, hogy a cári Oroszország nem volt »a népek börtöne«!”⁴⁵ Szergej Bahrusin a szakszerű, konjunkturális elemektől mentes, kiegyensúlyozott értékítélet fontosságát hangsúlyozta: „A cárizmus gyarmati politikájának kérdése konkrét és komoly kutatást igényel... Emlékszem azokra az időkre, amikor a Pokrovszkij-iskola hegemoniája alatt megengedhetetlennek számított nem csupán beszélni, de még csak megemlíteni is az orosz nép pozitív szerepét hazánk perifériáinak kolonizálásában. Emlékszem arra az esetre, amikor a történelmi front egyik akkori »vezetőjének« tudomására hozva, hogy Szibériával mint orosz kolóniával szeretnék foglalkozni, azt a választ kaptam, hogy a népei történetével foglalkozzam. Tilos volt a szibériai orosz telepesekről beszélni! Rossz néven vették. Az orosz parasztokat, akik a teljesen lakatlan országban meghonosították az agrárkultúrát, »gyarmatosítóknak« kellett titulálni. Ez volt a helyzet, s emlékeztetnék rá, milyen föltöbb jótékony hatást gyakorolt a kormánybizottság határozata, rámutatván arra, hogy egyes esetekben mélyebre kell hatolni mindazon körülmények tisztázásában, melyek közepette végbement egy-egy terület Oroszországhoz csatolása, némely esetben pedig figyelembe venni azt, hogy a »kisebbik rosszal« van dolgunk... Nem szabad körültekintés nélkül feketére festeni a kolonizációk jelenségét pusztán azért, mert a hódítás cári lobogó alatt zajlott. Ugyanakkor nem mondhatnám, hogy teljes mértékben elégedett lennék azzal, ahogyan ezt a direktívát végrehajtják. Gyakran rendkívül leegyszerűsítik: elkezdtek arról beszélni, hogy valamennyi cári hódítás »kisebb rossz«. És tessék, fiatal tudósok olyan művei kerülnek a kezembe, melyek ezen a téren fölülműlják még a XIX. század első felében és közepén élt cári írók teljesítményét is. Ez természetesen szintén nem teljesen normális... A kormányhatározat nem általános jelenségről beszélt, csupán azt mondta ki, hogy egyes esetekben ilyen vagy olyan népcsoport orosz birodalomhoz kapcsolását kisebb rossznak lehet vagy kell tekinteni. Két különösen pregnáns példára utalt, Grúziáéra és Ukrajnáéra... Nos tehát, megvonva szavaim mérlegét, azt mondanám, hogy a soron következő feladatunk most nem az, hogy beérjük pusztán formális jelzőkkel (oroszellenes ez vagy az a könyv, kisebb rossz, nagyobb rossz, rossz-e egyáltalán) – nem ez a fontos! Úgy vélem, abszolút konkrétan tanulmányozni kell ennek vagy annak a jelenségnek a pozitív és a negatív oldalát egyaránt. Akkor az, ami kiemelkedő az orosz nép múltjában, új és ragyogó

színekben fog feltűnni, miközben arra is fény derül, ami elítélendő a cárizmus tevékenységében.”⁴⁶

Az ÖK(b)P KB végül nem hozott a szovjet történettudomány egészét érintő generális rezolúciót, hanem a kiemelt, ideológiailag lényeges kérdésekről szakmai recenziók és egyedi döntések formájában külön-külön foglalt állást, ezeket a bírálatokat azonban iránymutató dokumentumoknak tekintette.⁴⁷ A tatár⁴⁸ és a baskír⁴⁹ történetírás „nacionalizmusát” megbélyegző KB-határozatokat a kazah történelmi szintézis első kötetét pellengérré állító publikáció⁵⁰ követte. 1945 augusztusában a kazah kommunista párt politikai bizottsága nyilvánosan elhatárolódott a nemzeti múltat „eltorzító” szemlélettől.

Georgij Alekszandrov, a Propaganda és Agitációs Főosztály vezetője 1945. augusztus 1-jén programbeszédet intézett a társadalomtudományi tanszékek oktatóihoz, amelyben fölvezolta a pártvezetés koncepcionális elvárásait a fasizmuson aratott győzelem után kialakult nemzetközi helyzetben. Az előadás szerint „Oroszország népeinek története... az ellenségeskedés meghaladásának és az orosz néppel összekötő sorsközösség fokozatos megerősödésének története”.⁵¹ Az újonnan alapított központi szakfolyóirat, a „Voproszi isztorii” első számának szerkesztőségi cikke – a tatár, a baskír és a kazah historiográfiában tapasztalt „antimarxista” megnyilvánulások tanulságait levonva óva intette a történészeket attól, hogy a „kispolgári nacionalizmus” hibájába esve a kánontól eltérő módon ábrázolják az etnikai kisebbségek sorsát.⁵² Vjacseszlav Volgin, a tudományos akadémia alelnöke felszólította a kutatókat, hogy a jövőben vegyék figyelembe a „SZU világtörténelmi szerepének kolosszális megnövekedését”. Egyúttal elítélte mindazokat, akik képtelenek megszabadulni „saját történelmük nacionalista idealizálásának” sémáitól.⁵³

1947. október 13–16. között került sor a Burját-Mongol Kulturális és Gazdasági Tudományos Kutatóintézet szimpóziumára Ulan-Udében, melyet a „burját-mongol nép történelmét bemutató munkák hibáinak” megvitatása céljából hívott össze az ÖK(b)P területi és városi pártbizottsága. Moszkvában megkülönböztetett figyelmet szenteltek a rendezvények. A központi szerveket a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, Viktor Sunkov képviselte.

Burjátföldön megjelent társadalomtudományi művek nem először kerültek politikai pergőtűzbe. Az 1920-as évek elején az OSZFSZK részeként két autonóm tagköztársaság alakult Szibéria területén: a jakut és a burját-mongol. A székvárosaikban, Jakutszk-

ban és Verhnyeudinszkben (1934-től Ulan-Ude) létrehozott kutatóközpontok a térség termelőerőinek fejlesztési programjával és tudományos munkatársak képzésével egyaránt foglalkoztak. A burját értelmiség kedvezőbb helyzetből indult, mint a jakut, mivel kihasználta az irkutszki egyetem közelségéből fakadó előnyöket, és mert – a szovjet rezsim megszilárdulásáig – intenzív kapcsolatokat ápolt a mongóliai lámakolostorokkal. Amíg jakut nemzetiségű társadalomtudósokról csak az 1930-as évektől beszélhetünk, addig a burját kultúra a XIX. század végétől több jeles egyéniséggel is büszkélkedhet.⁵⁴ Ulan-Ude 1934-ben már otthont adott egy össz-szibériai jelentőségű konferenciának. Akkor azokat, akik nem fogadták el a „nomád feudalizmus”⁵⁵ formációját a burját történelemben, trockistáknak nyilvánították. A konferencia anyagát önálló kötetbe szerkesztő Andrej Sesztakov az előszóban megjegyezte: *„A feudális viszonyok története Burját-Mongóliában számos szibériai nép esetében tipikusnak tekinthető, emiatt a burját-mongol feudalizmusról a polémia során fölvetett kérdések sem csupán korlátozott, helyi jelentőségűek.”*⁵⁶ Az 1934-es ulan-udei elméleti vita végkimenetele rávilágít arra, miért nevezte Bahrusin 1935-ben megjelent kismonográfiája⁵⁷ az obi-ugorok XVI–XVII. századi társadalomszerkezetét „kora feudálisnak”.

*

A moszkvai álláspontot 1947-ben a Burját-Mongol Kulturális és Gazdasági Tudományos Kutatóintézet szimpóziumán tolmácsoló Viktor Ivanovics Sunkov (1900–1967) a nyugat-szibériai Kuznyeckben született.⁵⁸ A bicszki gimnázium elvégzése után a tomszki egyetemen folytatta tanulmányait történelem szakon. Diákéveiben szibériai archeográfiai expedíciókban vett részt tanára, Nyikolaj Bakaj levéltáros professzor vezetése alatt. Amikor Tomszkban megszűnt a történelemtanítás, Sunkov beiratkozott a moszkvai univerzitás társadalomtudományi fakultására. Ott végzett 1925-ben.

1926-tól aspiráns lett a RANION-ban. Kutatási témának az orosz parasztság történetét választotta. 1929-ben, az intézet bezárásakor arra kényszerült, hogy megszakítsa tanulmányait. A pedagógustovábbképző főiskolán helyezkedett el. Oktatói munkája mellett a SZU-ban kiadott mezőgazdasági irodalomról tájékoztató bibliográfiák összeállításában segédkezett. 1934-től az Archeográfiai Intézet, 1936-tól a Történettudományi Intézet munkatársa. 1939-ben kinevezték ez utóbbi tudományos titkárává. 1940 januárjában megvédte

„A nyugat-szibériai parasztság XVII. századi és XVIII. század eleji történetéhez” című kandidátusi disszertációját. Kijelölt opponensei Szergej Bahrusin és Jurij Gotyje voltak.⁵⁹

Sunkov értekezése nagy jelentőséggel bírt. A historiográfiában először történt kísérlet Szibéria egy egész régiójába, a tobolszki tartomány gabonatermelésre alkalmas déli körzeteibe irányuló, XVII. századi parasztkolonizáció rekonstruálására levéltári források alapján. A disszertáns legfontosabb következtetését (nem kormányzati, hanem a spontán népi bevándorlás dominált) a bírálóbizottság megalapozottnak tekintette. A vitához hozzászólók közül azonban többen kétkedve fogadták a szerző véleményét a betelepült orosz parasztság és az őslakosság kapcsolatáról. Nyikolaj Usztyjugov kijelentette: *„Ha csak az értekezésből indulunk ki, akkor arra gondolhatunk, hogy Szibéria kolonizálása meglehetősen békés körülmények közepette zajlott, holott a valóságban felkelések sorozata tört ki a jövevényekkel szembeszegülő bennszülöttek körében.”*⁶⁰ Szergej Bahrusin hasonlóképp vélekedett: *„A kolonizáció óriási kulturális hatással volt Szibériára, bár természetesen nem szabad megfeledkezniük azokról az abnormalis viszonyokról, amelyek az orosz telepesek és az őslakók között kialakultak.”*⁶¹ A polémia során nézetkülönbség támadt a helyi népcsoportokat sújtó prémbeszolgáltatási kötelezettség (jaszak) jellegének megítélésében is. Az opponensek pusztán a függő helyzet elismerését kifejező „adónak”, a jelölt viszont feudális járadéknak tekintette. Az ellenvetések érdemben nem befolyásolták a bírálóbizottság döntését. A testület odaítélte a kandidátusi fokozatot, és javasolta a disszertáció publikálását.

Kutatási eredményeinek összefoglalását Sunkov az „Isztorik-Marksziszt” c. folyóirat 1941-es évfolyamában tette közzé.⁶² Elismerte Szibéria fegyveres meghódításának tényét, de az orosz jelenlét lényegét a békés földműves kolonizációval azonosította. Konceptiója szerint a XVI. századi központosító törekvések maguk után vonták az alsóbb néposztályok terheinek növekedését. Válaszként megindult a kivándorlás a perifériák irányába, így az Urálon túlra is. Amíg a katonai bürokrácia és a kereskedők embertelenül kizsákmányolták az őslakókat, addig a parasztok szűzföldeket fogtak művelés alá, és ezzel alapvetően meghatározták a termelőerők fejlődésének irányát.

Sunkov – főként bibliográfiai jellegű – publikációi 1926-tól jelentek meg.⁶³ A disszertáció megvédéséig csupán két tanulmánya foglalkozott szibériai témával.⁶⁴ Ezeket az 1920-as évek végén írta más szellemben. A koncepcionális eltérés különösen szembevető abban

a hosszú esszében, amit a bennszülöttsors bemutatásának szentelt: „...a jaszakos települések által közvetlenül szabadon hagyott földek többségét, noha ez utóbbiak a jaszakos lakosság tulajdonát képezték, az oroszok használatba vették, még hozzá elsősorban a folyók mentén fekvő helyeken. Az ily módon keletkezett falvak elfoglalva a szántónak és kaszálónak alkalmas irtványokat tovább nyomultak befelé a jaszakosok erdei vadászterületeire és pusztították az állatállományt... kétségtelen, hogy az orosz prémvadászat még ott is, ahol jelentős méreteket öltött, kevésbé ártott a jaszakos vadászterületek épségének, mint az orosz földművelés.”⁶⁵ A szőrmebeszolgáltatás ellehetetlenülése miatt a bennszülöttek megpróbálkoztak az- zal, hogy pénzjradékra cseréljék kvótáikat, vagy a parasztok közé költöztek, és agrárproletárokká válva eloroszosodtak.

Az 1930 és 1940 között megjelent egyetlen* olyan mű, amely új levéltári forrásokra támaszkodva beszélt Szibéria múltjáról, Alekszej Pavlovics Okladnyikov (1908–1981) nevéhez fűződik: „Fejezetek a nyugati burját-mongolok XVII–XVIII. századi történetéből” (1937). A fiatal kutató fegyveres hódításnak látta az Angara folyó vidékének cári birodalomhoz csatolását. Okladnyikov szerint a burját közrendűek és az orosz nép spontán osztályszövetsége a XVII. század második felében létrejött, de akkor „az orosz parasztkolonizáció még nem érintette a burját nép létérdekeit”.⁶⁶

A betelepült szláv földműveseknek az őslakosság kultúrájára gyakorolt pozitív civilizációs hatását és az együttélés alapvetően békés jellegét hangsúlyozó szemléletre nem találni példát az 1930-as évek szakirodalmában. Ilyen éles kontraszt Sunkov korábbi és későbbi koncepciója között nem magyarázható mással, mint Sesztakov professzor 1937 őszén a Történettudományi Intézetben elhangzott tájékoztatójának következményeivel.

A Szovjetuniót ért német támadás után Sunkov önként jelentkezett a frontra. Részt vett a Moszkva alatti csatákban. Az akadémia 1942 elején bizottságot szervezett a honvédő háború történetének dokumentálására. A testület élére Georgij Alekszandrovot, az ÖK(b)P KB Propaganda és Agitációs Főosztályának vezetőjét állították. A munkatársak közé bekerült Viktor Sunkov is.⁶⁷ Ettől kezdve közvetlen kapcsolatban állt magas beosztású pártfunkcionáriusokkal, ami hozzájárult tudományszervezői karrierjének föllendülé-

* Bahrusin osztyák és vogul „fejedelemségekről” írt kismonográfiája (Leningrád, 1935) alapvetően az 1920-as években készült, akkor még az obi-ugor feudalizmus koncepciója nélkül. – Sz. S.

séhez. 1945-ben Sunkovot választották a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesévé, 1949-ben az akadémia társadalomtudományi könyvtárának igazgatójává. Mint a szovjet historiográfia vívmányainak szenvedélyes népszerűsítőjét az SZKP KB gyakran fölkérte, hogy tartson előadásokat a Szovjetunió történelméről a területi pártbizottságok Moszkvába összehívott első titkárai előtt.⁶⁸

Az akadémia szerkesztői-kiadói tanácsa 1946-ban úgy döntött, hogy soron kívül megjelenteti Sunkov kandidátusi disszertációját „Esszék Szibéria kolonizálásának történetéből a XVII. században és a XVIII. sz. elején” címen. A könyv elnevezése burkolt célzást tartalmazott Bahrusin 1928-ban publikált tanulmánykötetére.⁶⁹ A prémkereskedők térhódítása helyett azonban Szibéria békés agrárkolonizációjának koncepcióját tartalmazta, mely folyamat – a kifejtett álláspont szerint – nem vezetett a jaszakos vadászterületek elsorvadásához a lakatlan vidékekben bővelkedő szubkontinensen. Az orosz parasztság meghonosította a földműves kultúrát az Urálon túl. A tobojszki tartomány gabonatermő körzeteit egyetlen évszázad leforgása alatt az egész ázsiai ország részévé változtatta.⁷⁰ Az új szemléletű műről írt értékelésében Nyikolaj Usztyjugov rámutatott, hogy források sorozata tanúskodik a bennszülöttek és a telepesek közötti fegyveres konfliktusokról, melyeket gyakran éppen a vetésterület növelése robbantott ki. *„A szerzőnek nincs igaza, amikor teljes mértékben ignorálja ezeket a jelenségeket”* – állapította meg a recenzens.⁷¹

*

Az 1947-es ulan-udei szimpóziumon Viktor Sunkov ledorongoló kritikában részesítette a helybéli kollégákat: *„A burját-mongol történelem további feldolgozásának alapvető kérdése az orosz behatolás, valamint a burját és az orosz lakosság közötti viszony... a megjelent munkák szerzői* lehetségesnek tartják, hogy Burjátföld fegyveres meghódításáról, a burját földön elkövetett kozák pogromokról, burját lázadásokról és szökésekről beszéljenek... e módszer eltorzítja a valóságot, mert csupán a vajdák erőszakos cselekedeteivel azonosítja az oroszok és a burjátok együttélésének első évszázadát... eljött az idő, hogy fölvegyük a kolonizációs hullám jellegének kérdését, főként a parasztok betelepülésével kapcsolatban... Amint azt tisztázni igyekeztem a szibériai parasztkolonizációról kiadott monográfiámban, jelenleg elegendő adattal rendelkezünk ahhoz, hogy pontosabb következtetésekre*

* P. T. Haptajev, F. A. Kudrjavcev, A. P. Okladnyikov. – Sz. S.

jussunk... Szintén felül kell vizsgálni azt a meglehetősen fantasztikus elképzelést a földművesek szabadságáról, miszerint Szibériában nem létezett jobbágyság és jobbágyrendszer. A szabadon gazdálkodó orosz telepes és a prémadó fizetésére kötelezett elnyomott burját szembeállítására nagyon régi, és régóta megérett arra, hogy revideáljuk... a burját-mongol termelőerők fejlődésének bemutatása... elsősorban azért fontos, hogy helyesen értékeljük az Oroszországhoz csatlakozás tényének jelentőségét Burját-Mongólia életében... Éppen ezen kezdeti momentumok megvilágítása tenné lehetővé, hogy konkrét anyaggal hangsúlyozzuk az Oroszországgal bekövetkezett egyesülés pozitívumát, amire elvileg és a legáltalánosabb formában A. V. Sesztakov még 1937-ben utalt.”⁷²

Sunkov felszólalásának szövegét 1948-ban közölte a „Burját-Mongol Pravda” és az ulan-udei kutatóintézet értesítője, 1949-ben a központi történettudományi folyóirat a „Voproszi Isztorii”, valamint a „Szovjet ideológia torzulásai ellen” c. Kelet-Szibériában terjesztett brosúra.⁷³

A szimpózium résztvevői közül a leghatározottabban Bimba Cibikov állt ki a központi direktívák átültetése mellett: „Burját-Mongólia és Oroszország egyesítését (a bírált szerzők – Sz. S.) abszolút rossznak tartják, tagadják az orosz anyagi és szellemi kultúra hatásának progresszív oldalait a burját-mongolokra, a Kelet feudális-klerikális reakciós kultúrájának apológiáiként viselkednek... Egyértelművé kell tenni, hogy Burjátföld Oroszországhoz csatlakozása – noha a cárizmus elnyomását hozta – mégis a legkisebb rossz volt a kialakult történelmi körülmények között... Még senki sem foglalkozott a burját-mongol nép történelmének oly fontos kérdésével mint a keleti burjátok önkéntes csatlakozása Oroszországhoz.”⁷⁴ E feladatot Cibikov magára vállalta. A már ismert forrásanyag és szakirodalom átdolgozásával felállította szülőföldjének a cári birodalomhoz történt „önkéntes csatlakozása” („dobrovolnoje priszojegyinyenyije”) elméletét. A történész meggyőződése szerint e sorsfordító esemény az őslakosság életére nézve „progresszív jelentőséggel” bírt.⁷⁵

Ahhoz, hogy sikerüljön általánosan elfogadtatni az észak-ázsiai szubkontinens békés meghódításának koncepcióját, meg kellett nyerni a gondolatnak Szergej Bahrusint, aki a Szibéria-kutatók körében a legelismertebb szaktekintélynek számított. Bahrusint még 1945 elején azzal bízták meg, hogy többet magával (A. I. Andrejev, Ny. Ny. Sztjepanov, Sz. A. Tokarev, A. P. Okladnyikov, G. P. Basarin és mások közreműködésével) írja meg a jakutok történetét.⁷⁶ A munka nehezen haladt, különösen az 1947-es ulan-udei szimpózium után, amelyről Sunkov a „Voproszi isztorii” oldalain így szá-

molt be: „A burját történészek tanácskozása sok szempontból általános jelentőségű, mivel Burját-Mongólia történetének előkészületeivel egy időben a Szovjetunió egy sor más népcsoportja történelmének feldolgozása is folyik.”⁷⁷ 1947–1955. között az ÖK(b)P elszánt küzdelmet vívott a „burzsoá nacionalista torzulások”, a „kozropolitizmus” és a „Nyugat előtti hajbókolás” rémképével a kultúrpolitika legkülönbözőbb színterein, így a historiográfiában is. 1948-ban Sunkov asszisztálásával meghurcolták Alekszandr Andrejevet, a szibériai levéltári források szakértőjét, jeles archeográfust.⁷⁸ A jakut szintézis összeállítása ebben a feszült légkörben zajlott. A szerzőkkel szemben megfogalmazott követelményekre következtetni lehet Sunkov egyik feljegyzéséből: „A baskírok, a kazahok, a kaukázusiak... már a XVI. században az orosz népben látták a kizsákmányolóik elleni harc támaszát. Számos történelmi ok következtében az oroszok benyomultak az Urálon túlra... A súlyos külpolitikai helyzet, amelyben Kelet-Szibéria népei akkoriban találták magukat, sokakat arra készítetett közülük, hogy önként meghódoljanak, önként belépjenek Oroszo. keretei közé...”⁷⁹ A csatlakozás megmentette a jakutokat az „évszázados izoláltságtól”, és a belháborúik kiküszöbölésével „nyugodt körülményeket teremtett a termelőerők fejlődése számára”.⁸⁰

1950. március 8-án, a „Jakut ASZSZR története. I. köt. Jakutszk, 1949.” (szerk.: A. P. Okladnyikov) vitája után két nappal Szergej Bahrusin elhunyt.⁸¹ Utolsó tanulmánya, „Az orosz kolonizáció pozitív eredményei Jakutföldön az orosz államhoz csatolása kapcsán” már posztumusz jelent meg abban a gyűjteményben, melyet „A nagy orosz nemzet progresszív hatása a jakut nép fejlődésére” címen adtak ki.⁸² A szerzői kézirat eredetileg más elnevezést viselt: „Jakutföld orosz kolonizációjának eredménye a XVII. században”.⁸³ A Léna folyam vidéke mindkét változat szerint „fegyveres hódítás” következményeként került a cári birodalom birtokába. Az életmű végét jelentő elemzésben Bahrusin tárgyilagosan bemutatta, hogy az oroszok és a jakutok kultúrája miként gazdagította egymást a hosszú együttélés alatt. A „Jakut ASZSZR történetének” második kötete nem kerülhetett nyomdába, mert eltért a Szovjetunió „hivatalos” története számára központilag előírt periodizációtól.⁸⁴ A területi pártbizottság utasítására a munkát újra kellett kezdeni.⁸⁵ A már elkészült részek átszerkesztett változata „Jakutföld a XVII. században. (Tanulmányok)” címen látott napvilágot 1953-ban. Zárófejezete, „Jakutföld orosz államhoz csatolásának pozitív eredményei” Bahrusin posztumusz írása alapján készült.⁸⁶ Sunkov rosszalta, hogy a „kritikátlan” forráskezelés miatt a könyv szerzői (különösen

Bahrusin) túlzott jelentőséget tulajdonítottak az erőszakos cselekményeknek.⁸⁷

A történettudományi intézet folyóirata 1951-ben eszmecserét kezdeményezett, amely során megkérdőjeleződött „a legkisebb rossz” formula általános érvényessége.⁸⁸ A polémia végére Mir Dzsafer Ba-girov tett pontot az ÖK(b)P XIX. kongresszusán. A Történettudományi Intézet tudományos tanácsának kongresszusi határozatokat értékelő kibővített ülésén Arkagyij Szidorov igazgatóhelyettes az azeri első tükár felszólalására utalva leszögezte: „A nem orosz népek csatlakozása Oroszországhoz oly kétségszűbevonhatatlanul progresszív és előnyös a fennmaradásuk szempontjából, hogy alaptalan erről a kérdéstről vitatkozni.”⁸⁹ Viktor Sunkov csatlakozott az intézet munkáját bírálók táborához: „A szibériai népek történelme helytelen megvilágításba került abban a tankönyvben,⁹⁰ amelyet a Történettudományi Intézet adott ki a Szovjetunió történetéről... A tankönyv széleskörűen használja a burzsoá historiográfia arzenáljából kölcsönzött kifejezéseket, a »fegyveres hódítást«, a »leigázást«, stb. A Történettudományi Intézetnek vállalnia kell a felelősséget ezekért a hibás tézisekért. Nem nyújtott elegendő segítséget a szövetségi és az autonóm tagköztársaságok történészeinek az ilyen típusú hibák kiküszöböléséhez. A fennálló rendszer – melyben a koordinációs tanács által kijelölt »konzultánsokat« elsősorban arra használják, hogy véleményezzék a szövetségi köztársaságokban működő történettudományi intézetek terveit és beszámolóit – formális, bürokratikus, és nem éri el a célját. Az intézet kötelessége, hogy elkezdjen komolyan foglalkozni mindazon kérdések kidolgozásával, melyek konkrét történeti anyagra támaszkodva rávilágítanak a nem orosz népek Oroszországhoz csatlakozásának progresszív jelentőségére.”⁹¹ Az 1950-es évek első felében Viktor Sunkovra hárult a feladat, hogy biztosítsa a többkötetesnek szánt burját és jakut szintézis ideológiailag korrekt vonalvezetését. Kurátori minőségben részt vett a „Burját-Mongol ASZSZR története” új első kötetének szerkesztésében,⁹² véleményezte a „Jakut ASZSZR története” második kötetének tervezetét.⁹³

Bahrusin halála után a Történettudományi Intézet, ahol 1936-tól 1950-ig dolgozott, összegyűjtötte és tematikusan rendezve ismét megjelentette tanulmányainak és kismonográfiáinak többségét. Az Urálontúl múltját föltáró írásait a két részből álló harmadik, illetve a negyedik kötet tartalmazta. Ezeket Viktor Sunkov és Alekszandr Preobrazsenszkij szerkesztette. Bahrusin legfontosabb szibériai témájú műveinek „kritikai” kiadása negatív visszhangot váltott ki a történészek körében.⁹⁴ Nemcsak kihagyott szövegrészek és átírt

kifejezések akadtak benne,⁹⁵ de a tudóst diszkreditáló lábjegyzetek is.⁹⁶ A harmadik kötet első részéhez írt bevezetőjében Sunkov megkísérelte az aktuális ideológiai elvárásokhoz igazítani az elhunyt szakmai teljesítményének méltatását: *„...életének utolsó éveiben Sz. V. Bahrusin felülvizsgálta és pontosította az álláspontját némely kérdésben... ez különösen szembetűnő a XVI–XVII. századi szibériai történelem két alapvető problémájának megoldásakor... éspedig Szibéria inkorporálása jellegének... illetve a szibériai őslakosok és az orosz nép kölcsönös viszonyának megítélésében... Figyelembe véve az első orosz különítmények rendkívül alacsony létszámát, és a szibériai lakosság egyes csoportjainak azon törekvését, hogy önként lépjenek az orosz állam alattvalói közé, Szergej Vlagyimirovics kezdte feladni a fegyveres hódítás elméletét, és fölvetni a szibériai népek Oroszországhoz csatlakozásának téziséét. Nézeteinek revideálása azonban nem fejeződött be teljes mértékben... Szergej Vlagyimirovics idővel... fokozatosan arra a véleményre jut, hogy Szibéria egyesítése... progresszív jelentőségű a szibériai népek számára is.”⁹⁷ Sunkov a posztumusz megjelent, Szergej Tokarev által átdolgozott Bahrusin-esszére hivatkozott.*

*

Bahrusin halála után megkezdődött a szovjet Szibéria-kutatás „sunkovi” korszaka,⁹⁸ amelyet – Pavel Pavlov szemléletes kifejezésével élve – a „szibériai földművelés történelmi szűzföldje” ellen indított „frontális támadás” jellemzett.⁹⁹ A radikális koncepcióváltás eredményeként az orosz parasztság életének tanulmányozása került a középpontba a bennszülött népcsoportok sorsa helyett. Az agrártörténeti kutatások dominanciája mellett az 1940/50-es években megnőtt a figyelem a „földrajzi felfedezések” iránt.¹⁰⁰ Az egykor harcias szibériai kozákok nyughatatlan természetjárókká változtak. A köztudatba nem került be, de ez a gondolat Frank Alfred Golder amerikai történész 1914-ben megjelent monográfiájában („Orosz terjeszkedés a Csendes-óceán térségében 1641–1850”) már megfogalmazódott. Golder az észak-ázsiai orosz előnyomulást a nagy földrajzi felfedezések kontextusába ágyazva tárgyalta. Következtetéseivel Bahrusin recenziója ismertette meg az orosz tudományos életet.¹⁰¹

1954-ben Viktor Sunkov megvédte akadémiai doktori disszertációját, amelyet két évvel később „Tanulmányok a szibériai földművelés történetéből (XVII. sz.)” címen publikált.¹⁰² A szántóterület elterjedését térben és időben nyomon követve kiterjesztette vizsgálódásait Kelet-Szibériára, valamint az urálintúli falvak agrárvi-

szonyainak elemzésére. A mezőgazdasági termelésre alkalmas régiókra vonatkozó levéltári források alapos feldolgozása után határozott álláspontra jutott: „Szibéria kolonizációja a XVII. században túlnyomóan földműves kolonizáció volt. Meg kell szabadulni azoktól az elképzelésektől, hogy az oroszok csaknem kizárólag prémbeszerzéssel foglalkoztak a XVII. századi Szibériában, és a helyi lakosságot fosztogatták... hogy a XVIII. században... kiegészítésképp fémbányászatba kezdtek, és csak a szőrmés állatok kipusztítása után, a XIX. században tértek át a földművelésre.”¹⁰³ A betelepült és az őshonos lakosság közötti feszültségek hiányát Sunkov azzal magyarázta, hogy a jövevények a cári birodalom központi területeiről a megnövekedett feudális terhek elől szöktek az Urálon túlra, tehát ugyanabba a szociális kategóriába tartoztak, mint a bennszülöttek.¹⁰⁴ Számításai szerint a XVII. század végén már a paraszti származásúak tették ki a szibériai orosz lakosság mintegy felét. (A 44%-os arány úgy jött ki, hogy az agrárnépességbe beleszámolta a zsoldkiegészítés gyanánt földművelésre kényszerült helyőrségi katonákat is.)¹⁰⁵

Szibéria birtokbavételének sunkovi interpretációja mint az egyes régiók „földrajzi felfedezése” („geograficeszkoje otkrityije”), Oroszországhoz „csatolása” („priszojegyinyenyije”), „kiaknázása” („oszvojenyije”), illetve az egyes népcsoportok „önkéntes csatlakozása” („dobrovolnoje vhozsgyenyije”) került bele az 1950-es évek közepén megjelent akadémiai szintézis szövegébe.¹⁰⁶

1957 júniusában bemutatták a nagyközönségnek Georgij Basarin „Jakutföld orosz államhoz csatlakozásának történelmi jelentősége” című broszúráját.¹⁰⁷ A kiadvány abból az alkalomból készült, hogy a Léna vidéke 325 évvel azelőtt vált a cári birodalom részévé.¹⁰⁸ Burjátföld után e másik kelet-szibériai autonóm köztársaság múltja is új megvilágításba került.¹⁰⁹

Az 1950-es évek közepén az SZKP KB titkársága hozzákezdett az urálintúli régiók „önkéntes csatlakozásának” emléket állító ünnepegsorozat előkészítéséhez. 1955 végén felvilágosítást kért arról, hogy mikor és milyen körülmények között történt a burját törzsek szállásterületeinek Oroszországhoz kapcsolása. Az emlékeztetőt Viktor Sunkov, Szergej Tokarev, Borisz Dolgih és Szandzse Dilikov írta alá.¹¹⁰ A historiográfiában nem alakult ki egységes álláspont abban a tekintetben, hogy mely időponthoz köthető a bajkálontúli térség inkorporálása. A különböző művek különféle dátumokat neveztek meg (az 1670-es évek, 1689, 1727 stb.). Az SZKP KB döntése 1659-re esett. Ebben az évben tértek vissza Mongóliából azok a bur-

ját nemzetségek, amelyek korábban a bratszki és a balaganszki erődparancsnok, Iván Pohabov kozák atamán kegyetlenkedései miatt menekültek a szomszédos országba. Ettől kezdve tömeges szökésekre már nem került sor.¹¹¹

A pártközponthoz eljuttatott másik feljegyzés megkérdőjelezte a használatban lévő népnév autentikusságát: „A »burját-mongol« elnevezés mesterséges kifejezés, amit a burját nacionalista értelmiség (Baragjin, Bogdanov és mások) vezetett be a szovjethatalom első éveiben az akkoriban elterjedt pánmongol eszmék befolyása alatt. A burját nép nem ismerte és nem ismeri ezt a kifejezést.”¹¹² A feljegyzés elkészítését megelőzte egy polémia a burját-mongol etnikum kialakulásáról.¹¹³ A győztesen kikerülő nézőpont szerint a burját etnogenezis már a cári birodalomhoz csatlakozás után fejeződött be, és magán viselte az orosz kulturális hatás jegyeit. Az említett okok miatt a „burját és a mongol népcsoportok közötti etnográfiai határ végeredményben egybeesett az orosz–mongol államhatárral”.¹¹⁴ 1958-ban az SZKP területi bizottsága és a Burját-Mongol ASZSZK Legfelső Tanácsának Elnöksége felkérte a SZU törvényhozását, hogy módosítsa az autonóm köztársaság elnevezését.¹¹⁵ A burjátok megszűntek mongolok lenni a hivatalos iratokban.¹¹⁶

1959-ben az egész Szovjetunió megünnepelte Burjátföld „önkéntes csatlakozásának” 300. évfordulóját. A tricentenárium előestéjén Alekszej Okladnyikov elismerte, hogy az 1937-ben megjelent könyvében megalapozatlanul nevezte az Angara-vidék elfoglalását fegyveres hódításnak.¹¹⁷ A nevezetes eseménynek szentelt ulan-udei tudományos ülésen Jevgenyij Zalkind magyarázatot adott a történészek tévedéseire: „Az Oroszországhoz csatlakozás tendenciájának kimutatásához nem elegendő a levéltári anyag felszínes ismerete. Figyelembe kell venni, hogy... Burjátföld fegyveres meghódításának tézise... a forrásaink specifikus jellegéből fakadt. A vajdák és csapatparancsnokok azt rögzítették jelentéseikben és beszámolóikban, ami számukra a legfontosabbnak tűnt, azaz a pogromokat, hadjáratokat, zendüléseket.”¹¹⁸ A rendezvény tiszteletbeli vendége, Viktor Sunkov a maga részéről hozzáfűzte: „A földművelés még a XX. század elején is főként az orosz településeken terjedt el. Döntő változások ezen a téren csak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után következtek be. Egyes tények azonban már a XVII. században arról tanúskodnak, hogy a burját és az evenki lakosság szoros kapcsolatba került a mezőgazdasággal...”¹¹⁹

Az SZKP XX. kongresszusa (1956) meghirdette a különböző társadalmi berendezkedésű országok közötti békés egymás mellett élés politikáját. Az új doktrína értelmében a kapitalizmus elleni küzdelem súlypontja a katonai szembenállásról átkerült a gazdasági és az ideológiai rivalizálásra. A párt kulcsszerepet szánt Szibériának a kommunizmus felépítését biztosítani hivatott gazdaságfejlesztési elképzelésekben. A komplex regionális kutatási programok kidolgozása és megszervezése céljából a Szovjetunió Tudományos Akadémiája 1957-ben létrehozott egy új csúcsszervet, az ún. Szibériai Tagozatot, s székhelyétül Novoszibirszket jelölte ki.

1959-ben Viktor Sunkovot választották az akadémia történeti osztályának helyettes titkárává. Fáradozásainak köszönhetően hamarosan megszületett a Szibériai Tagozat társadalomtudományi kutatási-fejlesztési terve, amihez elnyerte az akadémia alelnöke (egyben a Szibériai Tagozat elnöke) Mihail Lavrentyjev, valamint a történeti osztály titkára, Jevgenyij Zsukov támogatását.¹²⁰

1960 márciusában összehívták az első olyan történészkonferenciát, amelyen valamennyi szibériai kutatóhely képviseltette magát. A rendezvény védnökségét a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Történeti Osztálya, a Szibériai Tagozat, valamint az OSZFSZK Közép- és Felsőfokú Szakképzési Minisztériuma vállalta magára. A résztvevők elhatározták, hogy az októberi forradalom 50. évfordulójára – nagy létszámú szerzői kollektíva bevonásával – elkészítik Szibéria történetének szintézisét. A novoszibirszki plenáris ülésen Jevgenyij Zsukov figyelmeztette az egybegyűlteket, hogy a „külföldi történelemhamisítók” eltorzítják a szovjet nemzetiségpolitika alapjait. A SZU népei közötti barátság forrása a múltból fakad, az Urálon túl esetében az orosz és a bennszülött dolgozók sorsközösségéből.¹²¹ Viktor Sunkov megállapította, hogy „a hidegháború hatása beszűremkedett a történettudományba”, az ország határain kívül „Szibéria fegyveres meghódításáról beszélnek”. Az ott publikált művekből „teljes mértékben hiányzik a békés csatlakozás gondolata”. Felszólalását azzal zárta, hogy szükség van egy marxista szellemű összefoglalásra, amely kielégíthetné a világszerte megnövekedett érdeklődést az Urálon túl iránt.¹²²

Az ötkötetes „Szibéria történetének” előkészületei 1961-ben kezdődtek. Az egész kiadvány egyik főszerkesztője, illetve a második kötet felelős szerkesztője Sunkov lett. A második kötet a XVI. század közepétől a XIX. század közepéig terjedő időszakot fogta át, és 1968-

ban jelent meg. A különböző regionális kutatóhelyeken és egyetemeken folyó munkálatok összehangolására Alekszej Okladnyikov vezetésével egy koordinációs központot állítottak föl Novisibirszkben. Idővel ebből fejlődött ki a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szibériai Tagozatának Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézete.¹²³

A „Szibéria története” c. mű készítésével párhuzamosan folyt az új szemléletű, többkötetes, akadémiai „Szovjetunió története” összeállítása is. Mindkét kiadvány szerzőivel szemben azt a követelményt támasztották, hogy a szintézisek szövege mentes legyen a „személyi kultusz” idejére jellemző hibáktól. A munkacsoportok közreműködésével lefolytatott szakmai vitákon „rehabilitálták” a „cárizmus gyarmatosító politikájának lenini koncepcióját”.¹²⁴ A gyakorlatban ez annyit jelentett, hogy a nemzetiségi perifériák – köztük Szibéria – Oroszországhoz csatolásának pozitívumai mellett ismét említést lehetett tenni az árnyoldalakról.¹²⁵ Az észak-ázsiai ország-rész birodalmon belüli helyzetének megítélése kapcsán a moszkvai történészek szembekerültek egyes lokálpatrióta kollégáikkal, akik ragaszkodtak ahhoz, hogy a szubkontinentet az 1917 előtti állapotában „gyarmatnak” vagy legalább „különleges típusú” gyarmatnak nyilvánítsák. E két álláspont azonban alulmaradt a vitákban.¹²⁶

„Szibéria története” előkészületei¹²⁷ során Sunkov megfogalmazta¹²⁸ azt a koncepciót, amely a szintézis megjelenésével hivatalos rangra emelkedett, és az 1980-as évek második feléig támadhatatlanná vált: *„A csatolás (priszojegyinyenyije – Sz. S.) kifejezésre nem véletlenül esett a választás, mivel ez a legszélesebb értelmű, legtágabb szemantikai tartalmú terminus. Tény, hogy kényszer alkalmazására éppúgy találunk példát (Szibériai Kánság), mint arra, hogy az őslakosok passzívan viselkedtek (ketek), vagy önként meghódoltak (burjátok, hakaszok és mások). Szibéria cári birodalomhoz csatolásának ezen sajátosságaiban látjuk az egyik alapvető okát annak, hogy a hatalmas terület szokatlanul gyorsan és fölöttebb csekély erők mozgósítása révén jutott az orosz állam keretei közé... A XVIII. század elejére az orosz lakosság létszáma meghaladta a bennszülöttekét, a vizsgált periódus végén pedig jelentősen fölülmúlta. Ily módon Szibéria már a XVIII. században orosz lakta határvidék lett... az a körülmény, hogy a szibériai orosz lakosság túlnyomó többségét közvetlenül az anyagi javak előállítói tették ki... a termelőerők fejlettségi szintjének meredek és általános emelkedéséhez vezetett... A szibériai őslakók nem teremtették meg az államiségük előfeltételeit (a Szibériai Kánság kivételével). Ezt a feladatot*

a feudális orosz állam hajtotta végre... A társadalmi viszonyok formálódása olyan irányba haladt, hogy... az orosz feudális uralkodóosztály és a törzsi-nemzeti előkelők kerültek az egyik oldalra... az orosz és a nem orosz lakosság dolgozó tömegei pedig a másikra. E törésvonal mentén alakult ki az osztályharc is... az őshonos népcsoportok kirablása a prémadó beszédese és a nem egyenértékű csere folytán... hozzájárult az amúgy is megcsontosodott (bennszülött – Sz. S.) gazdálkodási formák konzerválódásához... A különböző típusú gazdaságok koegzisztenciájából fakadó ellentmondásoknak egyébként nem volt katasztrofális következménye. Nyilvánvaló bizonyítéka ennek az őslakosság lélekszámának növekedése, amely csak életképes gazdálkodási feltételek közepette lehetséges.”¹²⁹ Szibéria – mint történet-földrajzi entitás – orosz uralom alá kerülését ettől kezdve a „csatolás” kifejezéssel definiálták, amit ideológiailag kiegyensúlyozott, szakmai kompromisszumnak tekintettek.

1966. január 30-án megjelent a Pravdában Jevgenyij Zsukov, Vlagyimir Truhanovszkij* és Viktor Sunkov „A történészek kimagasló felelőssége” címet viselő írása, amely az „olvadás” időszakának végét jelentette a szovjet történettudományban.¹³⁰ A cikk leszögezte: a história „társadalmi, azaz politikai diszciplína”. A historikus olyan forrásanyaggal dolgozik, amely „gyakran politikailag nagyon kiélezett, még akkor is, ha... távolabbi korokra vonatkozik”. A szerzők a „pártosság” és az „osztályalapú” problémamegközelítés betartására figyelmeztették kollégáikat.

Viktor Sunkov 1967-ben elhunyt.¹³¹ Két évvel később egy jakut történész, Fedot Szafronov elérkezettnek látta az időt arra, hogy Jakutföld inkorporálásának esetében ismét meghonosítsa a „csatolás” („*priszozjegyinyenyije*”) kifejezés használatát az 1957 óta elterjedt „csatlakozás” („*vhoszgyenyijje*”) helyett,¹³² de kudarcot vallott. 1971-ben Georgij Basarin előállt Szibéria „önkéntes csatlakozásának” („*dobrovolnoje vhozgyenyijje*”) koncepciójával, amit az egész észak-ázsiai térségre vonatkoztatott.¹³³ Javaslatára veszélyeztette a nehezen kialakított kényes egyensúlyt, és nem nyerte el sem a szakma, sem a kultúrpolitika támogatását.

*

* V. G. Truhanovszkij diplomata, történész, a legújabb kori nemzetközi kapcsolatok szakértője, ebben az időszakban a „Voproszi isztorii” c. folyóirat főszerkesztője. – Sz. S.

Bár a szubkontinens múltját föltáró kutatások továbbra is az orosz parasztság sorsára koncentráltak, a földműves betelepedés tanulmányozásának kizárólagossága az 1960-es évektől fokozatosan megszűnt. A politikailag kompromittált „kolonizáció” terminus helyettesítését a szovjet tudósok úgy oldották meg, hogy bevezették a „gazdasági kiaknázás” („hozajsztvennoje oszvojenyje”) szókapcsolatot.

A bennszülöttek érdeksérelme nélkül lezajló békés terjeszkedés tézise alapvetően arra a dogmára támaszkodott, amely abszolutizálta az osztályharc szerepét, és a jobbágyrendszerrel azonosította a feudalizmust. Ezt a felfogást „Az ÖK(b)P történetének rövid tanfolyama” (1938) honosította meg a szovjet történetírásban.¹³⁴ A parasztok migrációja és a földesúri terhek előli szökés közé tett egyenlőségjel leszűkítette a szibériai bevándorlás jelenségét az osztályharc egyik formájára. Feltételezve a cári birodalom minden alattvalójára egyformán kiterjedő feudális jogviszonyt, a szubkontinens telepe-seinek többségét kitevő parasztnak az Urálon túli országrészben is jobbágyi függésbe kellett kerülniük. Az államhatalom ugyanúgy kizsákmányolta őket, mint az őslakosokat. Az orosz földműves nem lehetett bennszülött sorstársának elnyomója, csakis szövetségese. A verejtékes munkával művelés alá vont parcellák növekedése – a lakatlan vadon kiterjedtsége miatt – nem veszélyeztette az őshonos etnikai kisebbségek megélhetését, inkább elősegítette adaptálódásukat a fejlettebb kultúrához.

Viktor Sunkov a szakmai korrektség és a politikai elvárások malmkövei között öröklődött, s gyakran keveredett ellentmondásba saját korábbi állításaival. Az urálon túli orosz földművesek jogi helyzetét eleinte az önállóan gazdálkodó „állami parasztokéhoz” (1920-as évek), később a magánföldesúri vagy a cári magánbirtokokon szolgáló jobbágyokéhoz (1940/50-es évek), végül ismét a pomorjei „állami parasztnak” státusához hasonlította (1960-as évek).¹³⁵

A szibériai agrárkolonizáció sunkovi koncepciójának revideálása ideológiailag kényes kérdéseket vetett föl, ezért óvatosan haladt előre. Az első lépést ebbe az irányba Vagyim Alekszandroviics Alekszandrov (1921–1994) tette meg. A történész Mihail Tyihomirov tanítványai közé tartozott, akiket biztonságos forráskezelés és nagyfokú tudománytisztelet jellemezte.¹³⁶ Tyihomirov a forradalom előtti szakmai tradíciók egyik utolsó képviselője volt a szovjet historiográfiában.¹³⁷ Alekszandrov rajta kívül Szergej Tolsztov, Leonyid Potapov és Mark Koszven szellemi hatását emelte ki, akikkel együtt dolgozott a moszkvai néprajzi intézetben.¹³⁸ Nekik köszönhetően

sajátította el a régészeti leletek, az etnográfia megfigyelések és a levéltári iratok összehasonlításán alapuló komplex kutatási módszert, különös tekintettel a jogtörténeti aspektusok figyelembevételére. Alekszandrov érdeklődése az 1940-es évek végén fordult Szibéria története felé, amikor a XVII. századi orosz-kínai kapcsolatokkal kezdett foglalkozni. Levéltári bújárási eredményét monográfiában foglalta össze.¹³⁹

A társadalom- és gazdaságtörténeti aspektusok nagyobb szakmai elismeréssel kecsgettettek, ezért jobban vonzották a fiatal tudós figyelmét. Alekszandrov a jenyiszeji tartomány orosz lakosainak életét választotta vizsgálódásainak központi tárgyául. E hatalmas térség a mangazejai, a jenyiszejszki és a krasznojarszki közigazgatási körzetből állt. Észak-déli irányban a Jeges-tengertől a Szaján hegységig húzódott, összekötötte Nyugat- és Kelet-Szibériát, a legkülönbélebb tájegységeket foglalta magában (tundrát, őserdőt, sztyeppét), amivel különleges lehetőséget kínált arra, hogy a telepesek gazdasági tevékenységének valamennyi formáját tanulmányozni lehessen regionálisan változó természeti viszonyok közepette.

„Szibéria orosz lakossága a XVII. században – a XVIII. század elején (jenyiszeji tartomány)” című nagydoktori értekezésében¹⁴⁰ Vagyim Alekszandrov kimutatta, hogy a civil kezdeményezésű bevándorlás az északi tajgaövezetbe jóval előbbre datálódik, mint az államhatalom megjelenése. Az 1630-as évekig a magánvállalkozói formában szervezett prémvadászat dominált. A cobolyfélék kipusztítása radikálisan megváltoztatta a kolonizáció jellegét és irányát. A migráció vektora északkelet helyett délnek fordult. A betelepülés a Jenyiszej középső folyásánál a bennszülöttek hódoltatásával egyidejűleg zajlott, a felső folyásánál a pusztai nomádok támadásai ellen védelmet nyújtó erődök felépülése után következett. A XVII. század közepétől a bevándorlók körében túlsúlyba kerültek a földművesek. A telepesek főként a birodalom európai részének északi és középső Tengeremellékéről érkeztek. A szibériai paraszt az államnak adózó, személyében szabad pomorjei sorstársával azonos jogi státust élvezett. A tengeremelléki bázisú kolonizáció hipotézisét Alekszandrov néprajzi megfigyelésekkel támasztotta alá: pomorjei típusú épületek, munkaeszközök, kollektív földművelési formák és család-szerkezet mellett erre utalt, hogy a járadékszolgáltatási kötelezettség átruházása esetén a földművesek akadálytalanul költözhetnek a Tengeremellékre és Szibériában is. A bevándorlás okait a vadászat és a mezőgazdaság extenzív módszereivel magyarázta. Az áttelepülést

elősegítették a hasonló természetföldrajzi adottságok, az évszázados tradíció, és az a körülmény, hogy 1685-ig Pomorjére hárult a szibériai garnizonok élelmiszer-ellátásának kötelezettsége. A bennszülöttek oroszellenes megmozdulásai a prémadó kivetésekor kezdődtek. A kolonizáció az államhatalom intézményes megjelenéséig – a konfliktusok ellenére – fölösleges erőszak és harci cselekmények nélkül zajlott.

Az értekezés védésén Viktor Sunkov kétségbe vonta, hogy Szibériában nem létezett jobbágyság. Fölhívta a figyelmet a „klasszikusok” munkáira: *„Ha a dolgozó lakosságnak joga volt a földtulajdonra, akkor ez nem az a feudalizmus, amiről Lenin beszélt.”*¹⁴¹ Tiltakozott a prémvadászok tevékenységének „idealizálása” ellen is. Kijelentette, hogy nem az állami prémadó, hanem a magánvállalkozók gátlástalansága tette tönkre az őslakosok erdei vadászterületeit. A jelölt a levéltári forrásokra hivatkozva védekezett. A bírálóbizottság nagy többséggel odaítélte az akadémiai doktori címet Vagyim Alekszandrovnak. A disszertáció egy év múlva megjelent, de koncepciója Sunkov haláláig egyéni vélemény maradt.

Az ötkötetes „Szibéria története” készítése idején Alekszandrov kifejtette álláspontját a szubkontinens meghódításáról: *„Szibéria Oroszországhoz csatlakozásának jelenségét vizsgálva két folyamatot kell figyelemmel kísérni. Az orosz telepések beköltözését és a politikai inkorporálást. E két folyamat párhuzamosan, de egymással szoros kölcsönhatásban haladt. Hol az egyik, hol a másik került előtérbe. Ezt a feladatot nehéz megoldani, bár kétségtelenül lehetséges, és szerintem akkor Szibéria Oroszországhoz csatlakozásának problémája megoldást nyerhet.”*¹⁴²

1967-ben, egy regionális történészkonferencián Zoja Bojarsinova nyilvánosan elismerte a jobbágyság hiányát Szibériában: *„...a kormányzat (amint azt V. A. Alekszandrov bizonyította) arra kényszerült, hogy ne személyében kösse röghöz a parasztot, hanem csupán a járadékszolgáltatás biztosítására kötelezze, és a gyakorlatban ne gátolja a teherviselés átruházását más személyre.”*¹⁴³ Alekszandr Preobrazsenszkij „Urál és Nyugat-Szibéria a XVI. század végétől a XVIII. század elejéig” címen tette közzé az 1969-ben megvédett nagydoktori disszertációját. Ebben hasonló következtetésre jutott: *„...kétséges és... nem egészen fedi a valóságot, amikor fenntartás nélkül – ha nem is mindenkit, de a saját elhatározásukból Szibériába került emberek túlnyomó többségét – a szökött parasztok kategóriájába sorolnak, ráadásul az európai Oroszország területén fekvő »feudális szolgálati vagy örökbirtokokról« menekülők közé. Csábító tendencia, de komoly túlzás lenne, hogy mindenáron menedékhelyet lás-*

sünk a XVII. századi és XVIII. század eleji Szibériában, s éppen a jobbágyok számára.”¹⁴⁴

A kollégák támogatása fölbátorította Alekszandrovot. Az 1970-es évek közepén két tanulmányt¹⁴⁵ publikált, melyekben visszatért az 1963-as disszertációjában jelzett probléma tisztázásához, az ún. „állami feudalizmus”¹⁴⁶ rendszerének működéséhez a XVII. századi Szibériában. A feudalizmust jobbágyrendszerként identifikáló dogma nehezen adta át helyét egy szakmailag megalapozott koncepciónak. „A szibériai parasztság a feudalizmus korában” című akadémiai szintézis 1982-ben „hivatalos” rangra emelte a tézist: „...a szibériai falu nem ismerte a feudális függés azon durva, jobbágyságban testet öltő formáit, melyek az európai Oroszországban fekvő földesúri birtokokat jellemezték”.¹⁴⁷

Vagyim Alekszandrov később is folytatta az Urálon túlra irányuló orosz kivándorlási folyamat történeti-néprajzi tanulmányozását.¹⁴⁸ Ahhoz, hogy kétséget kizáróan bizonyítani tudja a XVII–XVIII. századi szibériai telepések alapvetően pomorjei eredetét, meg kellett találnia a Tengermellékről induló migrációs hullámok közbülső állomásának nyomait. Az irányítása alatt álló néprajzi kutatócsoportnak az 1980-as években sikerült szerves kapcsolatot kimutatni az Észak-Urál európai oldalán fekvő régió kolonizálása, valamint a tengermelléki parasztság kitelepülése és a szibériai bevándorlás között.¹⁴⁹ Élete alkonyán Alekszandrov megvonta munkásságának mérlegét: „Szibéria Oroszországhoz csatolása az orosz nép gazdasági tevékenységének eredményeként következett be, miután Jermak szétzúzta a Szibériai Kánságot.”¹⁵⁰

*

1966-ban Novoszibirszkben összeült a Bahrusin emlékének szentelt első tudományos szimpózium. Ettől kezdve a „Bahrusin-felolvasások” („Bahrusinszkije cstyenyija”) rendszeres rendezvények lettek. Az 1969-es találkozón Alekszandr Kolesznyikov rámutatott, hogy az utóbbi évtizedek historiográfiája méltatlanul alábecsülte a prémvadász kolonizáció jelentőségét. Az 1920-as évek vége óta szovjet történészek alig foglalkoztak a témával.¹⁵¹

Pavel Nyikolajevics Pavlov (1921–1974), a krasznojarszki főiskola tanszékvezető docense nekilátott a kérdéskör friss szemléletű feldolgozásának. Az 1973-ban megvédett, „Szörme a XVII. századi szibériai népgazdaságban” című nagydoktori disszertációja egy év-

vel korábban tankönyv formájában már megjelent.¹⁵² Újabb monográfiája posztumusz került ki a nyomdából.¹⁵³ Pavlov megállapította, hogy Szibéria kolonizálását az értékes állatfajták elejtése ösztönözte egészen a XVII. század végéig. A cobolyban gazdag tájakon (a mangazejai, a jakutszki, a jenyiszejszki és az ilimszki körzetben) megfordult prémvadászok abszolút többsége a Tengermellékről érkezett. Legtöbbjük az államnak adózó szabad parasztok és kézművesek közül került ki. A szibériai szőrmeeltermelés virágkora az 1670-es esztendőkből véget ért. Az iparág válsága elhúzódott az 1720-as évekig. Az első periódusban a nagykereskedők pénzén felszerelt idényjellegű expedíciók domináltak, az utóbbiban a szubkontinensre bevándorolt telepések kisvállalkozásai.¹⁵⁴ A bennszülöttek és a prémvadászok viszonyát boncolgatva Pavlov leszögezte: *„Az elenyészően csekély népsűrűség ellenére... nagy kiterjedésű és teljesen lakatlan térségek nyilvánvalóan nem voltak, bár kétségtelen, hogy akadtak szabad, senki tulajdonát sem képező területek.”*¹⁵⁵ Az őslakosság vadászhelyeinek erőszakos elvételére nem találni példát, mert az államkincstár szigorúan tiltotta az ilyen expropriációt. Az viszont gyakran előfordult, hogy orosz prémvadászok a jaszakosok erdőségeiben prédálták a vadállományt, ami ismétlődő összetűzésekhez vezetett.¹⁵⁶ A kettős kizsákmányolás (a szőrmeadó, illetve a prémvadászatra kivetett illetékek) rendszere gátolta az őslakók és a betelepülők közötti érdekellentétek eliminálódását, hozzájárult a bennszülött társadalmak elmaradott szerkezetének konzerválódásához.¹⁵⁷

Az 1970-es években új irányzatok bontakoztak ki a szovjetunióbeli Szibéria-kutatásban. A helyőrségi katonák (szluzsilie ljugyi) gazdasági szerepének, társadalmi helyzetének, szociális rétegződésének tanulmányozása Galina Leonytyjeva (1972) és Nyikolaj Nyikityin (1975) kandidátusi értekezésével kezdődött.¹⁵⁸ A kultúrpolitika igyekezett mesterségesen leszűkített mederbe terelni ezt az áramlatot. Disszertációjának historiográfiai bevezetőjét¹⁵⁹ Nyikityin 1980-ban, az egész munkát csak 1988-ban tudta publikálni.¹⁶⁰ A levéltári iratok arról árulkodtak, hogy az urálintó garnizonokban szolgálatot teljesítő fegyveresek a XVII. század folyamán legalább olyan fontos szerepet játszottak a szubkontinens természeti erőforrásainak feltárásában és kiaknázásában, mint a prémvadászok vagy a földművesek. A bevándorolt parasztok lélekszáma csupán a XVII. század végén érte el a katonákét, és túlnyomó többségük letelepedése a verhoturjei-tobolszki mezőgazdasági övezetre korlátozódott. A helyőrségek legénysége védelmezte a határokat, pacifikálta a

bennszülötteket, begyűjtötte a szőrmeadót, biztosította a falvak és a városok közrendjét, garantálta a cári birodalom folyamatos terjeszkedését. A rendszertelen zsoldfizetés miatt a sorállomány mezőgazdasági termeléssel és iparúzással egészítette ki a jövedelmét.

Nyikolaj Ivanovics Nyikityin (1946–) felfogása az Urálon túl meghódításáról, amelyet egy 1987-ben megjelentetett tudományos ismeretterjesztő művében¹⁶¹ fejtett ki, Szergej Bahrusin koncepcióját követte, jóllehet terminológiája a korszerű szakmai követelményekhez illeszkedett. Három évvel később került a boltokba „Szibéria birtokbavétele a XVII. században” című, általános és középiskolai diákok számára írt könyve. Ebben Nyikityin egy teljes fejezetet szentelt a neuralgikus probléma tisztázásának: vajon a „fegyveres hódítás” („zavojevanyije”) vagy a „csatolás” („priszozjegyinyenyije”) kifejezés definiálja precízebben az észak-ázsiai országrész megszerzését? A szerző kiállt a kompromisszumot tükröző hivatalos változat mellett: *„A szovjet történészek lemondtak a korábban egyeduralkodó terminus, a »fegyveres hódítás« használatáról, mert az nem tárta föl teljes bonyolultságában azon folyamat valamennyi oldalát, mely a szibériai népeket elvezette az orosz állam keretei közé. Napjainkban a tudósok inkább Szibéria »idecsatolásáról« beszélnek, mivel ez a kifejezés – V. I. Sunkov szavaival élve – a legkülönbözőbb jelenségeket foglalja magában, a nyílt fegyveres hódítástól az önkéntes csatlakozásig.”*¹⁶²

A szibériai városfejlődés tanulmányozása az 1970-es évek közepén intézményesült, amikor a szovjet tudományos akadémia Szibériai Tagozatának Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézete egy sorozatot bocsátott útjára Oleg Nyikandrovics Vilkov (1922–) szerkesztésében. Vilkov abból a lenini tézisből indult ki, miszerint a kora kapitalista termelési viszonyok kikristályosodása a cári birodalomban a XVII. században kezdődött. Az „összoroszoszországi piac” formálódásának problémáját az árutermelés, a társadalmi munkamegosztás előhaladása és a városiasodás mutatóinak függvényében vizsgálta. Ezen metodológiai alapelvek mentén igyekezett bizonyítani a szibériai városok keletkezéséről az 1960-as években a szovjet szakirodalomban uralkodó nézet egyoldalúságát.¹⁶³

A bírált koncepció két történész nevéhez fűződött. V. I. Szergejev hármas felosztást alkalmazott a nyugat-szibériai városfejlődés funkcionális jellemzésére: 1. katonai erődítés; 2. kereskedelmi központ; 3. kereskedelmi és kézműves központ.¹⁶⁴ Alekszej Kopilov azt állította, hogy az észak-ázsiai országrészben emelt erősségek kezdetben kizárólag biztonsági és adminisztratív célokat szolgáltak.

Későbbi sorsuk eltérően alakult. A határsávban maradt települések megőrizték védelmi jellegüket (pl. Kuznyeck, Krasznojarszk). Az agrártermelésre alkalmatlan vagy a cobolyban szegény területeken ácsolt rönkvárok szerepe a közigazgatási feladatok ellátására szűkült, gazdaságilag nem tudtak megerősödni (pl. Pelim, Berjozov, Ketszk, Narim, Szurgut). Azok viszont, amelyeket földművelésre alkalmas övezetben vagy prémes állatokban és ásványkincsekben gazdag régiókban alapítottak, kereskedelmi és kézműipari központokká nőttek ki magukat (Verhoturje, Tyjumeny, Turinszk, Tobolszk, Tomszk, Tara, Jenyiszejszk, Jakutszk, Ilimszk, Irkutszk, Nyercsinszk).¹⁶⁵

Az építészet történetének szakterületéről érkezett kutatók megfigyelései az 1970-es évek végén alátámasztották azt a meggyőződést, hogy a szibériai városok kialakulása specifikus vonásokat mutat. Viktor Kocsedamov emlékeztetett rá, hogy az orosz erődök a jaszakos lakosság szállásterületére kerültek, de nem a bennszülött védművek helyére, hanem a közelükbe. A városiasodás folyamata másként zajlott mint Oroszország európai részén, ahol a váralja kereskedők és iparúzóik településévé fejlődött. Az Észak-Ázsiában emelt várak hosszú ideig katonai-közigazgatási objektumok maradtak a vonzáskörzeteikben maguk által létrehozott falvakkal.¹⁶⁶ A szibériai város születése Borisz Ogli szerint sem a kézműipar és a mezőgazdaság szétválásával magyarázható, hanem a bevándorlás következménye. Az erődített helyek gazdasági jelentősége csak a XVII. század vége felé nőtt meg, amikor a migráció déli irányt vett, és a parasztok, valamint a kézművesek tették ki a telepések többségét.¹⁶⁷

Oleg Vilkov új módszertani megközelítést dolgozott ki a szibériai város genezisének tipologizálására. Az urálintúli kereskedelmi-háziipari gócpontok keletkezését a birodalmi méretekben jelentkező társadalmi munkamegosztás eredményének tekintette. Egyetlen városteremtő tényező kiemelése helyett többfaktorú rendszerben gondolkodott, melynek komponensei közül hol az egyik, hol a másik jutott domináns szerephez az adott település fejlődésének egymást követő korszakaiban. Vilkov értelmezésében az első szibériai erődök nemcsak katonai hídfőként, de gazdasági központként is működtek. A földművelésre alkalmas övezetben „agrártípusú városok” jöttek létre, amelyek – prevalens funkciójuknak megfelelően – eladásra termeltek gabonát.¹⁶⁸

1981-ben ünnepelték Szibéria Oroszországhoz csatlakozása kezdetének 400. évfordulóját. Az alkalom tiszteletére országos jelentőségű

tudományos konferenciát rendeztek Novoszibirszkben.¹⁶⁹ A jubileumhoz kapcsolódva elhúzódó szakmai vita bontakozott ki Ruszlan Szkrinnyikov és a kutatók többsége között a Jermak-expedíció időrendjéről, jellegének megítéléséről, illetve az atamán személyéről és társadalmi státusáról.¹⁷⁰ Szibéria meghódításának koncepcióját a polémia nem érintette.

*

A peresztrojka korának (1985–1991) radikális politikai változásai nehezen törtek utat maguknak a szovjet történettudományban. A valódi fordulat első jelei csupán 1988-tól mutatkoztak.¹⁷¹ A reformkommunista vezetés fölszámolta az SZKP KB Tudományos és Tanintézetek Osztályát,* amely az ideológiai irányvonal és a pártosság betartását ellenőrizte – többek közt – a historiográfiában. Az országban futótűzként terjedő interetnikai konfliktusok és az erősödő szeparatista törekvések kikényszerítették az orosz birodalom kialakulásával kapcsolatban képviselt hivatalos álláspont felülvizsgálatát. 1989 elején befolyásos pozíciót betöltő történészek fölvetették, hogy a szakmai hitelesség visszaállítása érdekében célszerű lenne eltekinteni az „önkéntes csatlakozás” terminus használatától.¹⁷² Anatolij Novoszelvev, a moszkvai történettudományi intézet frissen megválasztott igazgatója kezdeményezte egy olyan kiadvány elkészítését, amely az évszázados területgyarapodás koncepcionális és terminológiai aspektusaira vonatkozó legújabb nézeteket foglalja össze. A javasolt tipológiai felosztás (békés egyesítés, fegyveres hódítás, kolonizáció) megvitatása céljából 1989 novemberében Zvenyigorodban összehívott eszmecserén Alekszandr Preobrazsenszkij akadémikus határozottan védelmébe vette az „önkéntes csatlakozás” kifejezés alkalmazását minden olyan esetben, amelyet alátámasztanak a források. Példaként említette, hogy az utolsó szibériai kánok, Jediger és Kücsüm, a saját elhatározásukból ismerték el felségterületük függő helyzetét.¹⁷³

A Szibéria-kutatás igazodott az általános trendhez. A tomszki egyetem 1988 szeptemberében konferenciát rendezett „Történettudomány és peresztrojka” elnevezéssel, amelyen az ország különböző városaiból érkezett kutatók a szovjet periódus feldolgozásának problémáit vitatták meg. Síkra szálltak a hivatalostól eltérő koncepciók

* Otgyel nauki i ucsebnih zavegyenyij CK KPSZSZ. – Sz. S.

ciók publikálásának jogáért, károsnak minősítették a Szovjetunió határain belül művelt társadalomtudományok elszigeteltségét a külföldi elméleti és módszertani iskoláktól, nehezményezték a „személyi kultusz” időszakának sémáit tükröző, a forrásoknak ellentmondó általánosítások továbbélését.¹⁷⁴ Két hónappal később Novoszibirszk adott otthont a következő nagyszabású rendezvénynek, amelynek résztvevői a szubkontinens meghódításának és gazdasági hasznosításának történeti tapasztalatait vitatták meg. Ezen az Okladnyikov-emlékülésen éles bírálatok érték az 1970/80-as évek Szibéria-kutatásának színvonalát. A felszólalók szerint a megjelent munkák gyakran szociológiai klisékkel helyettesítették az elmélyült elemzést.¹⁷⁵

A „glasznoszty” légkörét kihasználva történészek egy csoportja megkísérelte, hogy széles körben visszaállítsa a „kolonizáció” kifejezés társadalmi elfogadottságát az Urálon túl meghódítása esetében. A szovjet tudományos akadémia Szibériai Tagozatának Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézetében dolgozó Ruszlan Vasziljevskij és Dmitrij Rezun 1987-ben publikált népszerűsítő műve párhuzamot vont az észak-ázsiai és az észak-amerikai területek művelés alá vonásának hőskora között. A különbségek mellett közös vonást is találtak: mindkét folyamatot a „dolgozó néptömegek” spontán földéhsége motiválta, amit a szerzők „kolonizációként” (lakatlan vagy gyér népsűrűségű tájak társadalmi-gazdasági, politikai és kulturális birtokbavételeként) definiáltak.¹⁷⁶ E fogalomnak a szovjet érában átpolitizálódott konnotációjára utalva Vasziljevskij és Rezun megjegyezte: *„Természetes az aggodalom a terminus hallatán, ám az ilyen reakciót... inkább az érzelem, mintsem a józan ész diktálja.”*¹⁷⁷ A könyvről írt recenziójában Nyikolaj Nyikityin, aki az 1987-es tudományos ismeretterjesztő monográfiájában maga is gyakran használta a „kolonizáció” kifejezést, egyetértett a szerzőpárossal abban, hogy az észak-ázsiai és az észak-amerikai telepések történetének összehasonlító elemzése produktív lehet: *„E gondolatnak (éppúgy, mint a »kolonizáció« terminusnak, amit sokan még a mai napig sem kedvelnek amikor Szibériáról esik szó) vissza kell adni a létjogosultságát.”*¹⁷⁸

*

A „glasznoszty” meghirdetése nyomán a korábban indexre tett alkotások közül egyre több jelent meg a Szovjetunióban. Az 1980-as évek közepén Lev Nyikolajevics Gumiljov (1912–1992) életművéről is lekerült a tiltó jel. Az etnogenezis gumiljovi koncepciója egy merőben

új és szokatlan magyarázatot kínált – többek közt – az orosz terjeszkedés jellegzetességeire Szibériában.

Gumiljov a pusztai népek történelmét kutatta, s mivel írott források alig álltak a rendelkezésére, összekötő láncszemeket keresett a társadalomfejlődés és a természettudományok között. Az 1970-es évek első felében végső formába öntötte geoszofisztikai indíttatású teóriáját, amely metodológiailag Vlagyimir Vernadszkij bioszféraelméletére, Ludwig von Bertalanffy rendszertanára és a saját szellemi innovációként bevezetett „passzionaritás” gondolatára épült.

Az „ethnosz” – Gumiljov értelmezésében – nem tisztán társadalmi képződmény, hanem elsősorban a természet törvényeinek alárendelt, folytonosan keletkező és elmúló szisztéma. Egy-egy „ethnosz” életciklusának kezdetét kozmikus eredetű impulzus indítja el, amely eleinte növekvő, később csökkenő, végül elenyésző biokémiai energiatöbbletet, ún. „passzionaritást” indukál genetikai úton a homo sapiens egyedeiben. Az emberek viselkedési sztereotípiái aszerint változnak, hogy milyen biogeocönózisban élnek. A földrajzi környezet kihat az „etnogenezis” folyamatára. Az összefüggő „tápláló tájakon” („kormjascsije landsafti”) született „ethnoszok” között erős az egymásrataltság érzése.¹⁷⁹

Az orosz „etnogenezis” a XVI–XVII. században az „akmetikus” fázisba lépett, amely minden nép életében a hódítások és a vándorlások kora. A „passzionaritás” ekkor éri el a csúcspontját. Arra ösztönzi a személyeket, akikben kifejti hatását, hogy szabad teret keressenek fölfokozott cselekvési energiájuk levezetéséhez. Az észak-ázsiai vadont fölfedező prémvadászok és kozákok ilyen „passzionáriusok” voltak. Szorosan a nyomukban járt az államhatalom, hogy lefölözze a bennszülöttek szőrmeadójából származó hasznot. A szibériai őslakók egy korábban lezajlott másik „etnogenezis” utolsó, „homeosztatikus” szakaszában vegetáltak, s képtelennek bizonyultak arra, hogy fölvegyék a küzdelmet a betolakodókkal. Az orosz telepesek a számukra megszokott „tápláló tájakon”, a folyóvölgyekben vertek tanyát, s nem foglalták el a bennszülötteket eltartó erdőségeket. Mivel a meghódított szubkontinens szintén az eurázsiai „fejlődési tér” részét képezte, az őshonos és a bevándorolt népcsoportok között „komplementaritás”, kölcsönösen gyümölcsöző békés együttélés alakult ki.¹⁸⁰ A keleti szlávok és a szibériai etnikumok egyaránt a formálódó eurázsiai „szupraethnosz” alkotóelemei lettek.¹⁸¹

A szovjet állam megszületésekor a bolsevik párt vezetői elhatározták, hogy a történettudományt a proletariátus nemzetközi felszabadító küzdelmének szellemi fegyverévé változtatják. A múlt birtokbavételével segíteni akarták a világforradalom kitörésébe vetett hit elterjedését. A történeti ítéletalkotásnak morális tartalommal, ideológiai elkötelezettséggel, a régi rezsim elleni mozgósító erővel kellett rendelkeznie. Marx és Lenin írásai a történelem egyetemes törvényszerűségeit hangsúlyozták. Az elnyomott nemzetiségek és a kizsákmányolt tömegek érdekösszefonódása természetesnek tűnt. A szovjet kultúrpolitika az 1920-as években már csak azért is a propagandisztikus célokra helyezte a hangsúlyt, mert a „polgári” értelmiség alkotó tevékenységének szabadságát akkor még csak korlátok közé szorította, de nem számolta föl.

A cárizmus utolsó évtizedeinek leghevesebb vitákat kiváltó kormányzati intézkedéseinek sorába tartozott a szibériai és a turkesztáni kolonizáció. Az orosz parasztok áttelepítését a bolsevikok élesen elítélték, bár hatalomra kerülve, módosított formában az 1920-as évek végéig maguk is folytatták. A bolsevik frazeológia az imperialista gyarmatosításra szűkítette a „kolonizáció” kifejezés szemantikai tartományát, amivel szélsőségesen negatív emocionális töltést kölcsönzött a szónak. A militáns attitűdöt Marx és Lenin elvi elutasítása táplálta.

Szibéria meghódítását Mihail Pokrovszkij, az 1920-as évek szovjet historiográfiájának korifeusa ezen ideológiai megfontolások alapján minősítette „annexiónak” és „gyarmatosításnak”. A radikális fölfogást élesen szembeállította a nagyorosz nacionalizmus birodalmi szemléletével, de egyben a Szovjetunióban maradt „polgári” történészek hagyományos kolonizációs koncepciójával is. A Pokrovszkij-iskola interpretációjában a szláv telepések szimbolizálták a szubkontinens őslakóinak politikai, gazdasági és kulturális elnyomását.

A szovjet állam fokozatosan megszüntette a történészképzést és a helytörténeti kutatások infrastruktúráját Szibériában is, viszont támogatta az etnikai kisebbségek értelmiségi kádereinek kinevelését. Az urálintúli országrész lakosságának túlnyomó többségét az osztályellenségnek tartott gazdaparasztkok alkották. A cári rezsim terjeszkedésével összefonódott múltjuk kutatása nemkívánatos lett. A kultúrpolitika a bennszülöttek sorsának tanulmányozását preferálta. A hódítók elleni küzdelmüket a „népek börtönének” rácsait szétfeszítő nemzeti felszabadító harc hiteles és vállalható előzményének tekintette.

Az 1920-as évtizedben és az 1930-as évek első felében még nem akadtak olyan marxista történészek, akik a feudalizmus kori Szibéria-kutatás területén monografikus szintű feldolgozás formájában önálló eredményekkel rukkolhattak volna elő. Az új szakembergárda képzése időbe tellett. A „polgári” historikusok munkássága az 1917 előtti hagyományok medrében haladt, bár a témaválasztás és a szókészlet tekintetében alkalmazkodni kényszerültek a kommunista hatalom ideológiai elvárásaihoz.

A történettudomány hasznának hivatalos megítélése az 1920-as évek végén – az 1930-as évek első felében megváltozott. A történelmi stúdiumok oktatását visszaállították. A szocializmus felépítése egy országban és kapitalista környezetben megkövetelte az orosz-szovjet fejlődés historikumának előtérbe helyezését az egyetemes érvényű általánosításokkal szemben. A külső fenyegetettség érzése igényt támasztott a belső kohézió megszilárdítására. Ez a politikai akarat szülte a szovjet korszak második koncepcióját Szibéria birtokbavételéről, az „önkéntes csatlakozás” teóriáját.

Az inga három fokozaton keresztül az ellenkező végletbe lendült. Az 1930-as évek második felében megrendezett szakmai fórumokon – interpretátorok közvetítésével (mint Andrej Sesztakov) – a pártvezetés kinyilvánította azon elvárását a történészeknek, hogy árnyalják a cári hódításokról festett egyoldalú képet, és ahol lehet, így a szubkontinens megszerzése esetében is, tárják föl a folyamat pozitívumait, különös tekintettel a termelőerők fejlődésére gyakorolt modernizációs hatásra. A II. világháború alatt az ÖK(b)P különhatározatok formájába öntötte követelményrendszerét, s kiegészítette a cári birodalom népei között lezajlott erőszakos cselekmények bemutatásának tilalmával. A tudománypolitikai direktívák végrehajtása mindkét fázisban a történészek makacs ellenállásába ütközött. Az 1920/30-as években internacionalista szellemben nevelt új nemzedék a marxizmus–leninizmus alapelveinek megsértését látta a cári „gyarmatosítás” átértékelésében, az 1917 előtt végzett historikusok pedig attól tartottak, hogy ismét a sovinizmus vádjával illethetik őket. A történészceh tagjainak meggyőzése érdekében szakmai érvekhez kellett nyúlni. Ebben segített Viktor Sunkov szibériai agrárkolonizációról írt disszertációja. A lokális forrásanyagon igényesen kidolgozott kutatási eredményeket a kultúrpolitika mesterségesen fölnagyította és általánosította, amihez a szerzőben készséges partnerre talált. A békés földműves betelepedés koncepcióját demonstratív módon szembeállították a Szergej Bahrusin nevével azo-

nosított és burzsoá recidívának kikiáltott, valójában Pokrovszkijtől származó fölfogással (erőszakos hódítás), s ezzel megteremtették a kolonizációs elmélet szovjet birodalmi ideológiába illeszthető osztályharcos változatát. A hidegháború évei alatt a történettudomány pártirányítása ötvözte az előző időszakokban kipróbált közvetett és közvetlen módszereket. A politikai és szakmai nyomásgyakorlásnak köszönhetően sikerült rávenni a történészeket arra, hogy a források elemzéséből levont következtetéseiket alárendeljék a hivatalos álláspontnak. Az orosz terjeszkedés „*progresszív hatását*” nem kérdőjelezték meg.¹⁸² Az észak-ázsiai tájakat bebarangoló helyőrségi katonák és prémvadászok expedícióit a „*földrajzi felfedezések*” kategóriájába sorolták. Az etnikai kisebbségek képviselői kidolgozták a burjátok és a jakutok „*önkéntes csatlakozásának*” koncepcióját (Bimba Cibikov, Georgij Basarin). Az orosz parasztság letelepedése, a regionális földművelés fejlődése és az urálintúli falvak agrárviszonyainak tanulmányozása lett a Szibéria-kutatás kiemelt fontosságú területe.

A történettudományban is ellentmondásosan zajlott „desztalinizálási” folyamat az 1960-as években életre hívta Szibéria Oroszországhoz „*csatolásának*” koncepcióját. A fogalom kompromisszumos jellege nemcsak abban nyilvánult meg, hogy nem zárta ki sem a fegyveres hódítás, sem az önkéntes csatlakozás mozzanatát, de abban is, hogy diktátum helyett a politika és a történészek közötti párbeszéd során kialakított, mindkét részről még kölcsönösen elfogadható, minimális közös nevezőn nyugodott. Bár nem volt tisztán szakmai ihletésű elmélet, nem nélkülözte a tudományosan megalapozott érvrendszert, ugyanakkor kommunikációs szempontból nem veszélyeztette a soknemzetiségű ország társadalmi egységét és területi integritását. Ez a magyarázata annak, hogy a Szovjetunió széthullásáig megőrizte kivételezett pozícióját a frazeológiában.

Az 1960-as évek másik jelentős hatású változása az észak-ázsiai országrész központilag kiemelt gazdaságfejlesztési programjának megindítása, amely maga után vonta a társadalomtudományi kutatásokra fordított összegek megnövekedését, infrastruktúrájának fejlesztését és tematikájának diverzifikálódását. A politikai kontroll közvetve érvényesült, az ideológiailag exponált makroösszefüggésekre koncentrált. A történészek egyre nagyobb intellektuális szabadságot élveztek a részkutatások terén és a témaválasztásban. Az eltérő világrendszerek békés rivalizálásának doktrínája az osztályharc ábrázolása helyett a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének problémáját állította a tudományos érdeklődés közép-

pontjába. A „sztálini” korszak dogmatikus örökségének lebontása a Szibéria-kutatásban is elkezdődött. Vagyim Alekszandrov munkássága azt bizonyította, hogy a bevándorolt orosz telepések többsége nem a központi kormányzóságokból szökött jobbágyok, hanem a pomorjei szabad parasztok közül került ki. Az egymást követő migrációs hullámok a XVII. század második feléig a prémvadászat, később a földművelés hagyományosan extenzív formái miatt csaptak át az Urálon túlra. Pavel Pavlov a szőrmekereskedelem elsődleges gazdasági jelentőségét hangsúlyozta. Nyikolaj Nyikityin írásai megerősítették, hogy a XVII. század végéig a szibériai orosz lakosság túlnyomó részét a helyőrségi katonák alkották, akik aktívan bekapcsolódtak a szubkontinens kolonizálásába. A szovjet Szibéria-kutatás fő áramlata az 1960/70-as évektől kezdődően – lényegét tekintve – az 1917 előtti historiográfiai hagyományt fejlesztette tovább anélkül, hogy a „kolonizáció” kifejezést a szűk körű szakmai közönség számára készült munkákon kívül nyíltan vállalni mert volna. A történészek zöme a források elemzésétől haladt az absztrakciók felé. Oleg Vilkov fordított sorrendet követett. Lev Gumiljov nonkonformista elmélete a „passzionaritás” jelenségéről hosszú időre indexre került. Nem gyakorolt hatást a szubkontinens meghódításáról alkotott koncepciók fejlődésére.

Az 1980-as évek második felében az SZKP fokozatosan feladta a tudományos élet irányítását és ellenőrzését. Történészek egy csoportja elérkezettnek látta az időt arra, hogy a szovjet historiográfia hosszú emancipálódási folyamatának betetőzéseképp rehabilitálja a „kolonizáció” terminust a Szibéria-kutatásban. A moszkvai történettudományi intézet új vezetése megkísérelte depolitizálni az orosz birodalom kialakulásának konceptuális és terminológiai készletét. Kiderült azonban, hogy szakmai konszenzusra jutni lehetetlen az általános és mélyülő dezintegráció körülményei között.

JEGYZETEK A IV. FEJEZETHEZ

¹ Pokrovszkij munkásságának értékelésére vonatkozó polemikus szakirodalomból lásd: **Dubrovskij Sz. M.:** Akagyemik M. Ny. Pokrovszkij i jevo rol v razvityii szovjetszkoj isztoricseszkoj nauki. In: Voproszi isztorii. 1962/3. 3–31. o.; **Szokolov O. D.:** Razvityije isztoricseszkih vzgljadov M. Ny. Pokrovszkovo. In: Pokrovszkij M. Ny.: Izbrannie proizvegyenyija. Kny. 1. Moszkva, 1966. 5–71. o.; Uő.: M. Ny. Pokrovszkij i szovjetszkaja isztoricseszskaja nauka. Moszkva, 1970.

276 o.; **Csernobajev A. A.**: M. Ny. Pokrovszkij – ucsonij i revoljucionyer. In: Voproszi isztorii. 1988/8. 3–23. o.; **Entin Dzs.**: Szpor o M. Ny. Pokrovszkom prodolzsajetszja. In: Voproszi isztorii. 1989/5. 154–159. o.; **Illerickaja N. V.**: Sztanovlenyije szovjetszkoi isztoriograficeszkoi tragycii: nauka, nye obretsaja lica. In: Rosszija XX vek. Kny. II. Szovjetszkaja isztoriografija. 162–190. o.

² **Alatorceva A. I.**: Szovjetszkaja isztoriceszkaja nauka na perelome 20–30-h godov. In: Isztorija i sztalinizim. Moszkva, 1991. 249., 257. o.

³ Pokrovszkij vonatkozó sorait idézi **Szokolov O. D.**: Razvityije isztoriceszkih vzgljadov M. Ny. Pokrovszkovo. 28–29. o.

⁴ **Zajcsenko P. A.**: Tomszkij Goszudarsztvennij unyiverszityet. 245. o.

⁵ **Ocserki isztorii isztoriceszkoi nauki v SZSZSZR.** T. IV. Moszkva, 1966. 239. o.

⁶ **Stheppa K. E.**: Russian Historians and the Soviet State. New Brunswick, N.Y. 1962. 3–45. o.; **Ocserki isztorii isztoriceszkoi nauki v SZSZSZR.** T. IV. 199–263. o.

⁷ **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopedyija.** T. 2. 982–988. oszlop.

⁸ **Bogdanov M. Ny.**: Ocserki isztorii Burjat-mongolszkovo naroda. Verhnyeudinszk, 1926. 234 o.; **Baragyin B. B.**: Burjat-mongoli. Kratkij isztoriceszkij ocserk. Verhnyeudinszk, 1927.; **Baldunnyikov A. I.**: K voproszu o zadacsah isztoriko-etnograficeszkovo isszledovanyija burjat. In: Burjatovegyenyije. 1928/1–3. Verhnyeudinszk, 29–41. o.; **Haptajev P. T.**: Szpornie voproszi isztoriceszkovo processza Burjat-Mongolii. In: K isztorii Burjat-Mongolii. Matyeriali gviszkuuszii, szosztovavsejszja v ijunye 1934 g. v Ulan-Ude. Moszkva-Leningrád, 1935. 15–52. o.

⁹ **Marx K.**: A tőke. I. könyv. Hetedik szakasz. 25. fejezet. A modern gyarmatosítás elmélete. In: Karl Marx és Friedrich Engels Művei. 23. kötet. Bp., 1986. 714–722. o.

¹⁰ **Lenin V. I.**: Agrarnaja programma szocial-gyemokratyii v pervoi russzkoi revoljucii 1905–1907 godov. Glava I. Punkt 7. Zemelnaja ploscsagy Rosszii. Voprosz o kolonyizacii. In: PSZSZ. T. 16. Moszkva, 1961. 224–230. o.; Uő.: Perekzelencseszkij voprosz. In: PSZSZ. T. 21. Moszkva, 1961. 327., 330., 332. o.; Uő.: Znacsenyije perekzelencseszkovo gyela. In: PSZSZ. T. 23. Moszkva, 1961. 103–104. o.

¹¹ Uő.: Razvityije kapitalizma v Rosszi. In: PSZSZ. T. 3. Moszkva, 1958. 593–595. o.

¹² **Pokrovszkij M. Ny.**: K voproszu ob oszobennosztyjah isztoriceszkovo razvityija Rosszii. Cs. 2. In: Pod znamenem markszizma. 1925/5–6. 90. o.

¹³ Uő.: Nyeopublikovannie zakljucsityelnie szlova na szeminarah v IKP isztorii. In: Isztorik-marksziszt. 1933/3. 73. o.

¹⁴ Uő.: Voznyiknovenyije Moszkovszkovo goszudarsztva i „velikorusszkaja narodnoszty”. In: Isztorik-marksziszt. 1930. T. 18–19. 28. o.

¹⁵ Lásd a második kötethez fűzött szerkesztőségi bevezetőt. In: **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopedyija.** T. 2. (oldalszám nélkül)

¹⁶ A Szibériai Szovjet Enciklopédia első kötete 1929-ben, a második 1931-ben, a harmadik 1932-ben, a negyedik (O–Sz), amely az utolsó kiadott kötet, 1937-ben jelent meg. – Sz.S.

¹⁷ **Volkov L. V. – Muravjov V. A.**: Isztoriografija isztorii SZSZSZR v period

zaversenyija szocialiszticeszkovo sztroityelsztva v SZSZSZR (szeregyina 1930-h – konyec 1950-h gg.) Moszkva, 1982. 2–3. o.

¹⁸ **Sztálin J., Zsdanov A., Kirov Sz.:** Zamecsanyija po povodu konszpekta ucsebnjika po isztorii SZSZSZR. In: K izucsenyiju isztorii. Moszkva, 1946. 21. o. A „Megjegyzések” keletkezési dátuma 1934. augusztus 8. A három pártvezér személyes véleményét a SZU NT és az ÖK(b)P KB 1934. augusztus 14-én kelt közös határozata hivatalos rangra emelte, de a dokumentumot először csak 1936. január 27-én hozták nyilvánosságra. In **Nyecskina M. V.:** Voprosz o M. Ny. Pokrovskom v posztanovlenyijah partyii i pravityelsztva 1934–1938 gg. o pre-podavanyii isztorii i isztoriceszkoi nauke (k isztocsnjikedcseszkoi sztoronye tyemi). In: Isztoriceszkije zapiszki. № 118. Moszkva, 1990. 235–239. o.

¹⁹ **Nyecskina M. V.:** i. m. 235. o.

²⁰ **Posztanovlenyije Zsjuri** Pravityelsztvennoj komisszii po konkursu na lucssij ucsebnjyk dlja 3 i 4 klasszov szrednyej skoli po isztorii SZSZSZR. In: K izucsenyiju isztorii. 38. o.

²¹ **Nyecskina M. V.:** i. m. 241. o. A határozat idevonatkozó része: *„Pl. azt a tényt, hogy Grúzia a XVIII. sz. végén Oroszország védnöksége alá helyezte magát... a szerzők a korabeli konkrét történelmi körülményeket figyelmen kívül hagyva abszolút rossznak tekintik. A szerzők nem látják, hogy Grúzia előtt akkor az az alternatíva állt, hogy vagy bekebelezi a sah Perzsiája és a szultán Törökországa vagy orosz protektorátusban keres menedéket, miképpen akkoriban Ukrajna előtt is az az alternatíva merült fel, hogy vagy elnyeli a pánok Lengyelországa és a szultán Törökországa, vagy Oroszország hatalma alá kerül. A szerzők nem látják, hogy a második perspektíva mégiscsak a legkisebb rossz volt.”* In: Posztanovlenyije Zsjuri. 37. o.

²² **Znaty isztoriju narodov SZSZSZR.** In: Pravda. № 231. 22/VIII–1937 g.

²³ **Bojevaja programma dalnyejevo podjoma isztoriceszkoi nauki.** In: Isztorik-marksziszt. 1937/3. 146. o.

²⁴ **Sesztakov A. [V]:** Osznovnie problemi ucsebnjika „Kratkij kursz Isztorii SZSZSZR”. (Iszpravlennaja sztyenogramma doklada v Insztyitutyje isztorii AN SZSZSZR) In: Isztorik-marksziszt. 1937/3. 85–98. o.

²⁵ Uo. 91. o.

²⁶ Uo. 91–92. o.

²⁷ **Kratkij kursz. Isztorija SZSZSZR.** Ucsebnjyk dlja 3-vo i 4-vo klasszov. Pod. red. prof. A. V. Sesztakova. Odobren Vszeszozuznoj Pravityelsztvennoj komisszijej. Moszkva, 1937. 42., 55–56. o. Nem mutat érdemi változást a tankönyv ötödik kiadása sem: Isztorija SZSZSZR. Kratkij kursz. Moszkva, 1947. 48–49., 65. o. Szibéria meghódítása az őslakosság kegyetlen elnyomásával járó katonai operációk sorozata, melyek célja értékes prémekek beszerzése. – Sz. S.

²⁸ **Podszobnij matyerial po izucsenyiju isztorii SZSZSZR.** Cs. 2. Pod. red. prof. A. V. Sesztakova. Moszkva–Leningrád, 1939. 74. o. A kézirat nyomdába kerülésének napja 1939. február 10., maga az anyag tehát 1938 folyamán készült. – Sz. S.

²⁹ Uo. 73. o.

³⁰ A. V. Sesztakov (1877–1941) huszonhat éves koráig lakatos volt, majd hivatásos forradalmár lett. 1924-ben végezte el a Vörös Professzorok Intézetét. Mint történész az oroszországi agrárfejlődéssel, az 1905/1907-es és az 1917-es forradalmakkal foglalkozott. 1939-ben a tudományos akadémia levelező tagjává

választották. Lásd: **Luckij Je. A.:** Andrej Vasziljevics Sesztakov. In: Isztorija SZSZSZR. 1967/3. 134–141. o.

³¹ **Sesztakov A. [V.]:** Osznovnie problemi ucsebnjika „Kratkij kursz Isztorii SZSZSZR”. 92. o.

³² **Nyecskina M. V.:** i. m. 241. o.

³³ **Sejnfeld M. B.:** Isztoriografija Szibiri. 120–138. o.; **Szibirszkaja Szovjetszkaja Enciklopedyija.** T. 1. 448. oszlop.; **SZIE.** T. 2. Moszkva, 1962. 886–887. o.

³⁴ **Zeljonov M. V.:** I. V. Sztálin v rabotye nad „Kratkim kurszom isztorii VKP(b)”. In: Voproszi isztorii. 2002/11. 4. o.

³⁵ Uo. 6. o.

³⁶ Lásd a beszámolót A. V. Sesztakov 1939. február 25-én megtartott előadásáról (A történettudomány „Az ÖK(b)P történetének rövid tanfolyama” fényében), illetve a márciusban lezajlott háromnapos vitáról az „Isztorik-markszisz” c. folyóirat 1939/3. számának 211–213. oldalán.

³⁷ Uo. 212. o.

³⁸ **Volkov L. V. – Muravjov V. A.:** Isztoriografija isztorii SZSZSZR v period zaversenyija szocializsicseszko sztroityelsztva v SZSZSZR. 39. o.; **Mihajlova Je. P.:** Partyijnije rukovodstvo razvityijem isztoricseszkoj nauki v godi Velikoj Otyecsesztvennoj vojni 1941–1945 gg. Avtoreferat na szoizskanyije ucsonoj sztyepenyi kangyidata isztoricseszkih nauk. Moszkva, 1973. 29 o.

³⁹ Lásd **Jurij Amiantov** és **Zoja Tyihonova** bevezető tanulmányát az ÖK(b)P KB 1944 nyarán megtartott, a történettudomány helyzetével foglalkozó értekezletének jegyzőkönyvéhez. In: Voproszi isztorii. 1996/2. 48. o.

⁴⁰ Uo. 49. o.

⁴¹ **Sztyenogramma szovescsanyija po voproszám isztorii SZSZSZR v CK VKP(b) v 1944 godu.** In: Voproszi isztorii. 1996/2. 60. o.

⁴² Uo. 66. o.

⁴³ Sz. V. Bahrusint még 1936-ban is (tehát már a kitelepítésből visszaérkezése után) „burzsoá nagyhatalmi beállítottsággal” vádolta egy forráskiadvány bevezetése. Lásd: **Trockij I. M.:** Nyekotorie problemi isztorii Jakutyii XVII veka. In: Kolonyialnaja polityika Moszkovszkovo goszudarsztva v Jakutyii v XVII v. Szbornyik arhivnih dokumentov. Leningrád, 1936. III. o. A bevezetés szerzője az „eurázsiai” G. V. Vernadszkij nézeteit is élesen elítélte. – Sz. S.

⁴⁴ „A Kazah SZSZK története” c. szintézis első kötetét 1943-ban adták ki Alma-Atában. Az esemény alkalmából az „Isztoricseszki zszurnal” szerkesztősége vitanapot rendezett 1943. október 12-én. Anna Pankratova, a mű felelős szerkesztője hozzászólásában elmondta, hogy a szovjet historiográfiában kétféle tendencia alakult ki a nemzeti-felszabadító mozgalmak megítélése kapcsán. Az egyik „progresszívnek” tartja e felkeléseket (mert a cári hatalom ellen irányultak), a másik viszont „reakciónak” (mert a helyi arisztokrácia vezette őket). A szerzőkre nehéz feladat hárult, amikor állást kellett foglalniuk abban, hogy „hódítás” vagy „önkéntes csatlakozás” eredményének tekinthető-e Kazahsztán Oroszországhoz kerülése. Pankratova azon a véleményen volt, hogy „Kazahsztán és Oroszország egyesítése a cári gyarmatosítók hódításának következménye”. Kompromisszum gyanánt késznek mutatkozott elismerni, hogy a hódítás pozitívan hatott a kazah nép további fejlődésére. (Lásd: Obszuzsgyenyije v redakcii Isztoricseszko zszurnala knyigi „Isztorija Kazahszkoj SZSZR”. In: Isztoricseszki zszurnal. 1943/11–12. 85–90. o.) Politikai nyomásra a szintézist át kellett

dolgozni. Második kiadása 1949-ben került ki a nyomdából, de abban a formájában sem elégítette ki a pártvezetést. (Lásd a Kazah K(b)P KB 1951 áprilisi határozatát.) Az első kötet „kanonizált” változata végül 1955-ben jelent meg. – Sz. S.

⁴⁵ Uo. 74. o.

⁴⁶ **Sztyenogramma szovescsanyija po voproszam isztorii SZSZSZR v CK VKP(b) v 1944 godu.** In: Voproszi isztorii. 1996/3. 84., 85–86. o.

⁴⁷ **Jurij Amiantov és Zoja Tyihonova** bevezető tanulmánya. 52–53. o.

⁴⁸ Posztanovlenyije CK VKP(b) „O szosztójanyii i merah ulucssenyija maszszovo-polityicseszkoj i igyeologicseszkoj raboti v Tatarszkoj partyijnój organyizacii” (9/VIII–1944 g.). In: KPSZSZ v rezolucijah i resenyijah szjezdov, konferencij i plenumov CK. T. VII. Moszkva, 1985. 513–520. o.

⁴⁹ Posztanovlenyije CK VKP(b) „O szosztójanyii i merah ulucssenyija agitacionno-propagangyiszsztzkoj raboti v Baskirszkoj partyijnój organyizacii” (27/I–1945 g.). In: KPSZSZ v rezolucijah. T. VII. 539–543. o.

⁵⁰ **Morozov M. [A.]:** Ob isztorii Kazahszkoj SZSZR. In: Bolsevik. 1945/6. 74–80. o.

⁵¹ **Alekszandrov G. [E]:** O nyekotorih zadacsah obszcsesztvennih nauk v szovremennih uszlovijah. In: Bolsevik. 1945/14. 17. o.

⁵² In: Voproszi isztorii. 1945/1. 4. o.

⁵³ **Volgin V. P.:** O perszpektivnom planye v oblasztyi isztoricseszkoj nauki. In: Isztoricseszkijsz zszurnal. 1945/3. 63., 68. o.

⁵⁴ **Ocserki szovjetszkoj isztoriografii Jakutyii.** Jakutszk, 1976. 18–95. o.; **Kjuner Ny. [V.]:** Burjati. In: Bolszaja Szovjetszka Enciklopegyija. 1-je izd., T. 8. Moszkva, 1927. 240–241. oszlop.; **Kudrjavcev F. A.:** Izucsenyije isztorii Burjatyii za godi Szovjetszkoj vlasztyi. In: Isszledovanyija i matyeriali po isztorii Burjatyii. Ulan-Ude, 1968. 27–32. o.

⁵⁵ Az 1920-as évek végéig az orosz és a szovjet tudósok nem kételkedtek abban, hogy a burjátok többsége nemzetségi-törzsi társadalomban élt még a XX. sz. elején is. Az 1929-33 között lezajlott formációs viták után, melyekben az „ázsiai termelési mód” kategóriájának használatát tilalommal sújtották, meghonosodott a „nomád feudalizmus” fogalma. (In: **Nomád társadalmak és államalakulatok.** Szerk.: Tókei Ferenc. Bp., 1983. 6–7. o.) A „nomád feudalizmus” elméletének kidolgozója, Borisz Vlagyimircov (1884–1931) kiváló filológus és néprajzkutató volt, aki a mongol kultúrával foglalkozott. A tudós szerint a feudális földtulajdonlás alapját az időszakos vándorlások során elfoglalt térség képezte, amely fölött a törzsi vezérek teljhatalommal rendelkeztek. Saját belátásuk szerint adományozták tovább hasznosításra az ott található leelőket a tőlük függő kisebb rangú előjáróknak. (**Vlagyimircov B. Ja.:** Obszcsesztvennij sztroj mongolov. Mongolszkijsz kocsevoj feodalizm. Leningrád, 1934. 223 o.) Vlagyimircov könyve posztumusz jelent meg. Keletkezésének körülményei kétséget ébresztenek abban a tekintetben, hogy a jeles tudós önszántából látott-e neki a teória kidolgozásának. A mű előszavát jegyző feleség szerint Vlagyimircov 1923-tól belevetette magát a lingvisztikai kutatásokba: a mongol nyelv szintaxisát és morfológiáját tanulmányozta. 1930 januárjában azonban váratlanul megváltoztatta terveit, és a „kérdés aktualitása miatt” a mongolok társadalmi rendjének elemzésével kezdett foglalkozni. Az özvegy úgy emlékezett, hogy férje „gyorsan írt”, mert a monográfiát 1931. szeptember 1-jéig be kellett fejeznie. A megrendelést azonban már nem tudta teljesíteni; 1931 augusztusában elhunyt.

1933. június 20–22. között került sor a feudalizmus genezise problematikájának szentelt plénumra az Anyagi Kultúra Története Állami Akadémiáján. „A feudalizmus keletkezésének kérdéséhez a nomád állattenyésztő társadalmakban” című előadást Sz. P. Tolszov tartotta. A feudális kizsákmányolás lényegét abban látta, hogy a legeltetésre kapott állatokért cserébe a pásztorok ledolgozásal vagy terményjáradékkal tartoztak.

1934 júniusában az ulan-udei konferencián felszólalók többsége elfogadta azt a nézetet, miszerint a burjátoknál már az orosz hódítás előtt kialakultak a feudális társadalmi viszonyok. Nyikolaj Kozmin pl. vazallusi függést vélt fölfedezni a mongol kánok és a burját előkelők között, akik számos földterületet hűbérként használtak. (**Kozmin Ny. Ny.:** K voproszu o turecko-mongolszkom feodalizme. Irkutszk, 1934. 150 o.)

A probléma abban rejlett, hogy ha a burjátok nemzeti rendben (azaz osztály nélküli társadalomban) éltek 1917-ig, akkor nehéz magyarázatot találni a „szocialista” forradalom kitörésére Kelet-Szibéria Bajkál környéki tájain. Az 1950-es években azonban a burját történészeknek ismét azt kellett vallaniuk, hogy népük patriarchális-nemzeti viszonyok közepette létezett 1917-ig. (Lásd: Matyeriali v szvjazi sz obszuzszenyijem pervovo toma „Isztorii Burjat-Mongolszkoi ASZSZR”. In: Zapiszki Burjat-Mongolszkovo naucsno-isszledovatyelszkovo insztyituta kulturni. 1952. T. XV. 138–174. o.)

⁵⁶ **Sesztakov A. V.:** Pregyiszlovije. In: K isztorii Burjato-Mongolii. Matyeriali gyiszkuszzii, szosztojavsejszja v ijunye 1934 g. v Ulan-Ude. 10. o.

⁵⁷ **Bahrusin Sz. V.:** Osztjackije i vogulszkije knyazsesztva v XVI–XVII vv. Leningrád, 1935. 90 o.; Az obi-ugor társadalmi viszonyok feudális jellegének korabeli cáfolatát lásd: **Sztyepanov Ny. Ny.:** K voproszu ob osztjako-vogulszkom feodalizme. In: Szovjetszkaja etnografija. 1936/3. 19–34. o.

⁵⁸ Sunkov szakmai életrajzát közli: **Okladnyikov A. P.:** Szlovo o Viktor Ivanovicse Sunkove. In: Matyeriali Objegyinyonnovo Ucsonovo Szovjeta po isztoriko-filologicseszkim i filozszojszkim naukam Szibirszkovo otgyelenyija Akagyemii nauk SZSZSZR. (Poszvasajetszja 70-letyiju szo dnyja rozszenyija cslena-korreszpongyenta AN SZSZSZR Viktora Ivanovicsa Sunkova.) Novoszibirszk, 1970. 5–14. o.; **Vilkov O. Ny.:** Zsizenyennij i tvorcsezkij puty Viktora Ivanovicsa Sunkova. In: Matyeriali Objegyinyonnovo Ucsonovo Szovjeta. 15–32. o.; **Kopilov A. Ny.:** Rol V. I. Sunkova v razvityii isztoricseszkoj nauki v Szibiri. In: Matyeriali Objegyinyonnovo Ucsonovo Szovjeta. 33–37. o.; **Smidt Sz. O.:** Kratkij ocserk naucsnoj, pedagogicseszkoj, naucsno-organyizacionnoj i obszesztvennoj gyejatyelnosztyi. In: Viktor Ivanovics Sunkov. Matyeriali k biobibliografii ucsonih SZSZSZR. Szerija isztorii. Vip. 10. Moszkva, 1971. 8–25. o.; **Okladnyikov A. P.:** V. I. Sunkov – isztorik Szibiri. In: Russzkoje naszelenyije Pomorja i Szibiri. (Period feodalizma.) Szbornyik sztatyjej pamjatyi cslena-korreszpongyenta AN SZSZSZR Viktora Ivanovicsa Sunkova. Moszkva, 1973. 1–9. o.; **Alekszandrov V. A.:** Tvorcseszki puty Viktora Ivanovicsa Sunkova. In: Russzkoje naszelenyije Pomorja i Szibiri. 10–23. o.; **Bojarsinova Z. Ja.:** V. I. Sunkov o feodalnih otnosenyijah v szibirszkoi gyerevnye. In: Russzkoje naszelenyije Pomorja i Szibiri. 24–36. o.

⁵⁹ **Arhiv RAN.** F. 1555. (Fond V. I. Sunkova) Op. I. Jegy. hr. 7. 7. lap.

⁶⁰ **Hronyika.** In: Isztorik-marksziszt. 1940/4–5. 153. o.

⁶¹ Uo. 152. o.

⁶² **Sunkov V. [I.]**: Kresztyjanszkoje pereszelenyije v Szibir v XVII veke. In: Isztorik-marksziszt, 1941/3. 81–93. o.

⁶³ Bibliografija. Lityeratura o zszizny i gyejatyelnosztyi V. I. Sunkova. In: Itogi i zadaci izucsenyija isztorii Szibiri doszovjetszkovo perioda. Novoszibirszk, 1971. 1–16. o.; Szpiszok naucsnih trudov V. I. Sunkova. In: Uo. 17–36. o. A felsorolás nem teljes. Kimaradt pl. Sunkov „Rabszolgaság Szibériában” c. szócikke, amit a Szibériai Szovjet Enciklopédia számára írt (4. kötet, 599–600. o. szlop), illetve Ny. V. Usztyjugov recenziója Sunkov „Esszék Szibéria kolonizálásának történetéből a XVII században és a XVIII. sz. elején” c. könyvéről (Voproszi isztorii. 1947/6. 131–135. o.). – Sz. S.

⁶⁴ **Sunkov V. [I.]**: K isztorii kresztyjan Szibiri v XVIII v. (Kresztyjanye Tobolszkovo ujezda v nacsale XVIII v.). In: Szevernaja Azija. 1929/5–6. 82–103. o.; Uő.: Jaszacsnie ljugyi v Zapadnoj Szibiri XVII v. Cs. 1. In: Szovjetszkaja Azija. 1930/3–4. 184–197. o.; Cs. 2. In: Szovjetszkaja Azija. 1930/5–6. 261–271. o.

⁶⁵ Uő.: Jaszacsnie ljugyi v Zapadnoj Szibiri XVII v. Cs. 2. 264., 268. o.

⁶⁶ **Okladnyikov A. P.**: Ocserki iz isztorii Zapadnih Burjat-Mongolov (XVII–XVIII. vv.). Leningrád, 1937. 388. o.

⁶⁷ **Ocserki isztorii isztoricseszkoj nauki v SZSZSZR.** T. V. 521. o.

⁶⁸ **Vilkov O. Ny.**: Zsziznyennij i tvorcieszki puty Viktora Ivanovics Sunkova. 17. o.

⁶⁹ **Okladnyikov A. P.**: Szlovo o Viktor Ivanovicse Sunkove. 9. o.

⁷⁰ **Sunkov V. I.**: Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVII – nacsale XVIII vekov. Moszkva–Leningrád, 1946. 92., 96., 226. o.

⁷¹ **Usztyjugov Ny. [V.]**: Sunkov V. I. Ocserki po isztorii kolonyizacii Szibiri v XVII – nacsale XVIII vv. In: Voproszi isztorii. 1947/6. 135. o.

⁷² Visztuplenyije na szovescsanyii isztorikov Burjat-Mongolii V. I. Sunkova. In: Zapiszki Burjat-Mongolszkovo naucsno-isszedovatjelszkovo insztyituta kulturi i ekonomiki. T. VIII. Ulan-Ude, 1948. 228–232. o.

⁷³ **Sunkov V. I.**: Osznovnie nyedosztatki i osibki v razrabotke isztorii Burjat-Mongolii. In: Burjat-Mongolszkaja Pravda. 16/III–1948. 3. o.; Uő.: Visztuplenyije na szovescsanyii isztorikov Burjat-Mongolii. In: Zapiszki Burjat-Mongolszkovo naucsno-isszedovatjelszkovo insztyituta kulturi i ekonomiki. T. VIII. Ulan-Ude, 1948. 223–237. o.; Uő.: O razrabotke isztorii Burjat-Mongolii. In: Voproszi isztorii. 1949/5. 87–89. o.; Szokrascsonnaja sztyenogramma visztuplenyija zamesztyityelja gyirektora Insztyituta isztorii AN SZSZSZR, tov. Sunkova V. I. na szovescsanyii isztorikov v g. Ulan-Ude v 1947 g. In: Protyiv izvrascsenyij szovjetszkoj igyeologii. Ulan-Ude, 1949. 18–27. o.

⁷⁴ **Cibikov B. [D.]**: O nacionaliszticseszkih osibkah po isztorii Burjat-Mongolii. In: Zapiszki Burjat-Mongolszkovo naucsno-isszedovatjelszkovo insztyituta kulturi i ekonomiki. T. VIII. 95., 97. o.

⁷⁵ Uő.: K voproszu o dobrovolnom priszojegyinyenyii Burjat-Mongolii k Rosszii. Ulan-Ude, 1950. 59 o.; Uő.: Isztoricseszkiye kornyi druzsbi Burjat-Mongolszkovo i russzkovo narodov. In: Zapiszki Burjat-Mongolszkovo naucsno-isszedovatjelszkovo insztyituta kulturi. T. X. Ulan-Ude, 1950 3–37. o.

⁷⁶ O napiszanyii isztorii Jakutszkoj ASZSZR sz drevnyejsih vremjon do nasih dnejev. In: Voproszi isztorii. 1945/1. 154. o.; A jakut Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet 1945 januárjában kihelyezett ülést tartott Moszkvában az akadémia történeti tagozata vendégeként. Ekkor határoztak a több-

kötetes jakut történelmi szintézis szerzői kollektívájának összetételéről. In: Ocserki szovjetszkoj isztoriografii Jakutyii. 95. o.

⁷⁷ **Sunkov V. I.:** O razrabotke isztorii Burjat-Mongolii. 87. o.

⁷⁸ **Prosztovoloszova L. Ny. – Sztanyiszlavszkij A. L.:** „Mi ucsim szovjetszkijh ljugvej, a nye drevnyih grekov”. (Iz isztorii vuzovszkoj isztoriczeszkoj nauki konca 30–40-h gg.) In: Isztorija SZSZSZR. 1989/6. 97. o.

⁷⁹ **Sunkov V. I.:** Vlijanyije russzkovo naroda na razvityije proizvodnyitelnih szil i kulturi Jakutyii (avtograf). In: Arhiv RAN. F 1555. Op. I. Jed. hr. 31. 2. lap. A dokumentum dátum nélküli. Feltételezett keletkezési idejét a levéltárosok 1946–1950 közé helyezik az utolsó mondat alapján. („A háború utáni öt éves tervek éveiben a népek együtt menetelnek a kommunizmus felé vezető úton.”) – Sz. S.

⁸⁰ Uo. 2–3. lap

⁸¹ **Sejnfeld M. B.:** Sz. V. Bahrusin i isztoriografija Szibiri szovjetszkovo perioda. 83. o.

⁸² **Bahrusin Sz. V.:** Polozsityelnie rezultati russzkoj kolonyizacii v szvjazi sz priszojegyinyenyijem Jakutyii k Russzkomu goszudarsztvu. In: Progresszivnoje vlijanyije velikoj russzkoj nacii na razvityije jakutszkovo naroda. (Pod. red.: Novgorodova A. I.) Jakutszk, 1950. 54–75. o. Ez a tudományos-népszerűsítő céllal kiadott kötet 1954-től a könyvtárak zárt raktárába (szpechran) került. Ideológiailag „javított” kiadása 1955-ben jelent meg Jakutszokban „Veducsaja rol russzkovo naroda v razvityii narodov Jakutyii” címen. – Sz. S.

⁸³ **Bahrusin Sz. V.:** Rezultati russzkoj kolonyizacii Jakutyii v XVII veke. In: Arhiv RAN. F 624. Op. I. Gy. 60. 1–18 és 19–36 lap. Ez az esszé eredetileg „A Jakut ASZSZR története” c. szintézis XVII. századot bemutató kötetének zárófejezete gyanánt készült. – Sz. S. A kötet szerkezetének vázlatát lásd: Arhiv RAN. F 624. Op. I. Gy. 88. 3–4. lap.

⁸⁴ Részlet a jakut területi pártbizottság titkára, Sz. Z. Boriszov 1952. március 20-án elhangzott beszámolójából: „Meg kell említeni, hogy a történettudomány komoly lemaradásba került a köztársaságunkban... A történettudósok mind többet foglalkoznak a XVII–XVIII. sz.-i Jakutföld tanulmányozásával, s ezalatt alig fordítanak figyelmet a szovjet periódusra. Némelyek megengedik maguknak, hogy idealizálják a múlt társadalmi viszonyainak bizonyos vonatkozásait... odáig elmentek, hogy kikiáltották Tígit a jakutok cárizmus elleni harcának állítólagos szimbólumává, az ösztönös lázadó Mancsari vezette néhány nincstelen mozgalmát pedig Pugacsov parasztháborújához hasonlították... A jakutok XV–XVII. sz.-i társadalmi rendjét fejlett feudalizmusként jellemezték, és a termelési viszonyok sorában megállapított öt típustól eltérő, sajátos gazdasági-társadalmi formációt állítottak fel Jakutföld számára. Jakutia történelmét Oroszország történelmétől elkülönítve vizsgálták. Lehetségesnek vélték, hogy párhuzamot vonjanak a félig nemzetségi, félig feudális jakut faluközösség és az orosz paraszti obscsina között... hibás nézőpontból ábrázolják a nagy orosz nemzet progresszív hatását a jakut nép fejlődésére... nem hoztak létre olyan művet, amely helyesen és mélységében tükrözné az orosz nép által Jakutföld gazdasági és kulturális fejlődéséhez nyújtott... hatalmas segítséget.” In: O szosztojanyii i merah ulucssenyija igyeologicseszkoj raboti v reszpublike. Brosjura. 2-oje izd., Jakutszk, 1954. 34–35. o.; A „Jakut ASZSZR történetének” átdolgozott 2. kötete a XVII. századtól 1917-ig terjedő időszakot ölelte föl, és 1957-ben jelent meg. Konceptióját ismerteti: **Ocserki szovjetszkoj isztoriografii Jakutyii.** 169–171. o. A megváltoztatott korszakhatárok lehetővé tették az orosz-jakut együttélés első évszázadait jellemző konfliktusok feloldását. – Sz. S.

⁸⁵ A jakut történészek részéről Georgij Basarin koordinálta a többkötetes szintézis munkálatait. A második kötet tervezete 1950/51 folyamán Sz. V. Bahrusin és Sz. A. Tokarev közreműködésével elkészült. Az ÖK(b)P jakut területi bizottsága 1952. február 6-án elítélte G. P. Basarin „burzsoá nacionalista” nézeteit. (O burzsuažno-nacionaliszticeszkij izvrascsenyijah v oszvescsenyii isztorii Jakutskoj lityeraturi. Iz posztanovlenyija bjuro Jakutskovo Obkoma VKP(b) ot 6 fevralja 1952 g. Brosjura. 2-oje izd., Jakutszk, 1954. 9–25. o. Eredeti megjelenése: „Szocialiszticeszkaja Jakutyija” 19/II–1952 g.) A pártbizottsági bírálóat nyomán a jakutszki Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet tudományos tanácsa határozatot fogadott el Basarin „káros” tevékenységének következményei fölszámolásáról, így a második kötet tervezetének felülvizsgálatáról is, amely határidejeként 1952. március elejét szabta meg. (A jakut Nyelv-, Irodalom- és Történettudományi Intézet tudományos tanácsa megküldte az idevonatkozó határozatát V. I. Sunkovnak. A dokumentum szövegét lásd: Arhiv RAN. F. 1555. Op. I. Jegy. hr. 281. 3–10. lap.) Basarin és az őt támogató helyi közéleti személyiségek megpróbálták ellenállást kifejteni, sikertelenül. Basarin nyilvános önkritikára kényszerült: *„Korábbi munkáimban nem kellő mélységben tártam fel Jakutföld Oroszországhoz csatlakozásának objektív gazdasági szükség-szerűségét és ezen aktus progresszív jelentőségét... Az Oroszországhoz csatlakozás elhárította annak lehetőségét, hogy az amerikai–angol kapitalisták vagy a japán szamurájok bekebelezzék Jakutiát... az Oroszországhoz csatlakozás progresszív jelentőségének kiemelkedő bizonyítéka, hogy a XVII–XIX. sz. folyamán a jakutok elsajátították az orosz földműveskultúrát...”* (Lásd: **Basarin G. P.**: O burzsuažno-nacionaliszticeszkij izvrascsenyijah v oszvescsenyii isztorii Jakutyii. In: Voproszi isztorii. 1954/9. 122–123. o.)

⁸⁶ **Jakutyija v XVII veke (Ocserki)**. Szerk.: Sz. V. Bahrusin, Sz. A. Tokarev. Jakutszk, 1953. 411–436. o.

⁸⁷ **Sunkov V. I.**: Recenziya na knyigu „Jakutyija v XVII veke (Ocserki)”. In: Voproszi isztorii. 1954/4. 152–153. o.

⁸⁸ 1951-ben M. V. Nyecskina fölvetette, hogy a „legkisebb rossz” formulát túlságosan széleskörűen alkalmazzzák a nem orosz népek cári uralom alá kerülése kapcsán. (**Nyecskina M.** [V.]: K voproszu o formule „naimenyseje zlo”. Piszmo v redakciju. In: Voproszi isztorii. 1951/4. 44–48. o.) A Nyecskina álláspontját támogató publikációk: **Musztafajev M.**: O formule „naimenyseje zlo”. In: Voproszi isztorii. 1951/9. 97–101. o.; **Jakunyin A.**: O primenyenyii ponjatyija „naimenyseje zlo” v ocenke priszojegyinyenyija k Rosszii nyerusszkij narodnosztyej. In: Voproszi isztorii. 1951/11. 83–86. o. A folyóiratot a cikksorozat miatt támadta **Makszimov L.**: O zsrnale Voproszi isztorii. In: Bolsevik. 1952/13. 62. o. A folyóirat szerkesztőbizottságának önkritikája: Voproszi isztorii. 1952/8. 3–6. o.

⁸⁹ **V Insztjitye isztorii**. Otsot o zaszedanyii raszsirennovo ucsonovo szovjeta. In: Vesztnyik AN SZSZSZR. 1953/1. 17. o.

⁹⁰ Az egyetemek és főiskolák történelemszakos hallgatói számára készített tankönyvről van szó. Első kiadása 1939-ben jelent meg. Az előkészítéssel kapcsolatos szervezési feladatokban részt vett Viktor Sunkov is. (Lásd: Isztorija SZSZSZR. T. 1. Sz drevnyejsih vremjon do konca XVIII v. Moszkva, 1939. 4. o.) A második, javított kiadás 1947-ben került ki a nyomdából. A Szibériára vonatkozó részeket mindkettőben Sz. V. Bahrusin írta. – Sz. S.

⁹¹ **Hronyika i informacija.** V Insztyitutyje isztorii AN SZSZSZR. In: Voproszi isztorii. 1952/11. 152. o.

⁹² A „Burját-Mongol ASZSZR történetének” első kötete (Szerk.: A. P. Okladnyikov) 1951-ben került ki a nyomdából. A területi pártbizottság 1952. március 26-án kelt határozata értelmében azonban át kellett dolgozni. Lásd: **Hronyika.** In: Zapiszki Burjat-Mongolszkovo naucsno-issledovatyelszkovo insztyituta kulturi. T. XV. 1952. 173–174. o. Az 1954-ben megjelent új első kötet egyik szerkesztője V. I. Sunkov lett. Lásd a szerkesztőbizottság összetételét. In: **Isztorija Burjat-Mongolszkoy ASZSZR.** T. I. Ulan-Ude, 1954.

⁹³ Plan-proszpekt „Isztorija Jakutyii. T. 2. Projekt”. In: Arhiv RAN. F. 1555. Op. I. Jegy. hr. 303. 27. lap.

⁹⁴ Vagyim Alekszandrov szóbeli közlése. – Sz.S. Lásd még: **Alekszandrov V. A.:** Puty v isztoriju, putyi v isztorii (moja zsziny). 60., 82–83. o.

⁹⁵ **Basarina N. G.:** Sz. V. Bahrusin kak isztorik Szibiri. 9. o.

⁹⁶ Szemléletes példa a „Fő áramlatok a XVIII. századi szibériai historiográfiában” c. tanulmányhoz fűzött szerkesztőségi megjegyzés. (**Bahrusin Sz. V.:** Naucsnie trudi. T. III. Cs. 1. 53. o.) A lábjegyzetek stílusáért valószínűleg V. I. Sunkovot terheli a felelősség. Alekszandr Preobrazsenszkij 28 éves múlt, amikor a III. kötetet 1954-ben sajtó alá rendezték. 1953-ban védte meg kandidátusi disszertációját „A kunguri vidék parasztkolonizációja a XVII. században – a XVIII. sz. elején” címen. A fiatal kutató aligha engedhette meg magának, hogy inkorrekt módon bánjon Bahrusin szellemi hagyatékával. Preobrazsenszkij a levéltári intézetben A. I. Andrejev és Ny. V. Usztyjugov tanítványa volt. 1950-ben kapott diplomát, de fővárosi aspirantúra helyett a krasnojarszki archívumba került. 1953-ban térhetett vissza a fővárosba. Lásd: **Bulgin I. A. – Gyomkin A. V. – Nyikityin Ny. I.:** Russzkaja isztorija v trudah A. A. Preobrazsenszkovo. In: Gorod i gorozsanye Rosszii v XVII – pervoj polovinye XIX v. Moszkva, 1991. 4–5. o. Nem felel meg a valóságnak „Az orosz kolonizáció pozitív eredményei Jakutföldön az orosz államhoz csatlakozás kapcsán” c. Bahrusin-műhöz fűzött szerkesztőségi megjegyzés sem (T. III. Cs. 2. 253. o.), miszerint ez a szöveg a szovjet tudományos akadémia jakutzki szervezetének első ülésszakán (1947. július) elhangzott előadással lenne azonos. (**Basarin G. P.:** Nyekotorie voproszi isztorigrafii vhozsgyenyija Szibiri v szosztav Rosszii. Jakutzk, 1971. 52. o.)

⁹⁷ **Sunkov V. I.:** Trudi Sz. V. Bahrusina po isztorii Szibiri. In: Sz. V. Bahrusin: Naucsnie trudi. T. III. Cs. 1. Moszkva, 1955. 9., 10. o.

⁹⁸ A „*Sunkovszkaja epoha*” kifejezést akadémiai kiadványban először Alekszej Kopilov használta 1970-ben, amivel az 1950-es évek közepétől a Szibéria-kutatásban elterjedt véleményeknek adott hangot. A „sunkovi” korszak kezdetét 1946-tól számította, s lényegét a gazdaságtörténeti irányzat dominanciájával azonosította. (**Kopilov A. Ny.:** Rol V. I. Sunkova v razvityii isztoricseszkoy nauki v Szibiri. 35. o.) Vagyim Alekszandrov szerint a Sunkov nevével fémjelzett periódusban az orosz parasztság állt a figyelem középpontjában. (**Alekszandrov V. A.:** Tvorcseszkij puty Viktora Ivanovicsa Sunkova. 11. o.) Alekszandr Preobrazsenszkij arra figyelmeztetett, hogy bár a felosztás nem alaptalan, mégsem szabad abszolutizálni és élesen szembeállítani egymással a Szibéria-kutatás „bahrusini”, illetve „sunkovi” szakaszát. (**Preobrazsenszkij A. A.:** Recenzija na „Itogi i zadacsi izucsenyija isztorii Szibiri doszovjetszkovo perioda. Novoszibirszk, 1971.” In: Voproszi isztorii. 1972/9. 171. o.) Oleg Vilkov megismételte

Preobrazsenszkij álláspontját. (Vilkov O. Ny.: Konceptii Sz. V. Bahrusina i V. I. Sunkova o haraktyere pervonacsalnovo perioda zaszelenyija i oszvoenyija Szibiri russzkimi v konce XVII – nacsale XVIII v. v ocenke szovjetszkij isztoriografii poszlednyih let. In: Gyemograficseszkoje razvityije Szibiri perioda feodalizma. Novoszibirszk, 1991. 65–85. o.)

⁹⁹ Pavlov P. Ny.: Ocenka promiszlovoj kolonyizacii Szibiri XVII veka v szovjetszkij isztoricsezkij lityerature. In: Dokladi 1-oj mezsvuzovszkoj naucsnoj konferencii po isztoriografii Szibiri. Kemerovo, 1969. 118. o.

¹⁰⁰ Szkalon V. Ny.: Russzkije zemleprohodci – isszledovatyeli Szibiri XVII v. Moszkva, 1952.

¹⁰¹ Bahrusin Sz. V.: Recenzija. „F. A. Golder: Russian Expansion on the Pacific 1641–1850. Cleveland, 1914.” In: Russzkij isztoricsezkij zszurnal. Kny. 8. Petrograd, 1922. 241–244. o.

¹⁰² Sunkov V. I.: Ocserki po isztorii zemlegyelija Szibiri (XVII vek). In: Moszkva, 1956. 432 o.

¹⁰³ Uo. 426. o.

¹⁰⁴ Uo. 428. o.

¹⁰⁵ Uo. 426. o.

¹⁰⁶ Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma konyec XV v. – nacsalo XVII v. Moszkva, 1955. 682–700. o.; Ocserki isztorii SZSZSZR. Period feodalizma XVII v. Moszkva, 1955. 848–869. o.

¹⁰⁷ Basarin G. P.: Isztoricsezkije znacsenyije vhozsgyenyija Jakutyii v szosztav Rosszijszkovo goszudarsztva. Jakutszk, 1957. 31 o. Az 1912-ben született Georgij Prokopjevics Basarin a szovjet rezsim által kinevelt első generációs nemzeti káderek tipikus képviselője volt. Szegény családban született, s csak 18 éves korában kezdte el az elemi iskolai tanulmányait. 1943-ban megvédte kandidátusi, 1950-ben doktori disszertációját. Ő az első jakut, aki akadémiai doktori címet szerzett. „Nacionalista torzulások” vádjával 1952-ben kizárták a pártból, 1953-ban eltávolították a jakutszki akadémiai kutatóintézetből. Az SZKP XX. kongresszusa után rehabilitálták, s 1957-ben visszatérhetett az intézetbe. Ekkor írta azt a propagandacélokot szolgáló kiadványt, ami a szülőföldje Oroszországhoz „csatlakozásának” gondolatát (az önkéntes belépés értelmében) népszerűsítette. Lásd: O burzsuzazno-nacionaliszticyicseszkih izvracsenyijah v oszvescsenyii isztorii Jakutszkij lityeraturi. Iz posztanovlenyija bjuro Jakutszkovo Obkoma VKP(b) ot 6 fevralja 1952 g. 24. o.; Popov I. – Gogolev Ny.: Kratkij otziv o znacsenyii naucsnihih trudov doktora isztoricsezkijih nauk, professzora G. P. Basarina. Jakutszk, 1972. 15. o.; Szovjetszkije isztoriki-jakutovedi. (Bio-bibliograficseskij szpravocnyik.) Jakutszk, 1973. 13–17. o.

¹⁰⁸ Basarin G. P.: Nyekotorie voproszi isztoriografii vhozsgyenyija Szibiri v szosztav Rosszii. 54–55. o.

¹⁰⁹ Priszojegyinyenyije Jakutyii k Russzkomu goszudarsztvu. In: Isztorija Jakutszkij ASZSZR. T. II. (Jakutyija ot 1630-h godov do 1917 g.) Moszkva, 1957. 26–43. o. (A fejezet szerzője O. V. Ionova)

¹¹⁰ Zamecsanyija po voproszu o vremeni i obsztojatjelsztvah priszojegyinyenyija tyerritorij burjatszkijih plemjon k Rosszii. Szpravka. Arhiv RAN. F. 1555. Op. I. Gy. 46. (Az emlékeztető írógéppel készült másolatán szereplő dátum: 1956. január 26.)

¹¹¹ Zalkind Je. M.: Priszojegyinyenyije Burjatyii k Rosszii. In: Zapiszki

Burjatszko naucsno-isszledovatjelszkovo insztyituta kulturi. T. XXV. Ulan-Ude, 1958. 9–10. o.

¹¹² K voproszu o naimenovanyii burjatszko naroda i jevo avtonomnoj reszpubliki. Szpravka v CK. In: **Arhiv RAN**. F. 1555. Op. I. Gy. 47. 1. lap. A feljegyzést kézjegyével ellátta Sz. A. Tokarev, Sz. D. Dilikov, B. O. Dolgih. Sunkov aláírása valószínűleg azért hiányzik, mert ez a másolat a saját példánya volt. – Sz. S.

¹¹³ **Rumjancev G. Ny.**: K voproszu o proiszhozgyenyii Burjat-Mongolszkovo naroda (doklad, procsitannij 30/X–1952 g. v Moszkve). In: Zapiszki Burjat-Mongolszkovo naucsno-isszledovatjelszkovo insztyituta kulturi. T. XVII. Ulan-Ude, 1953. 30–61. o.; **Dolgih B. O.**: Nyekotorie dannie k isztorii obrazovanyija burjatszko naroda. In: Szovjetszkaja etnografija. 1953/1. 38–63. o.; **Tokarev Sz. A.**: O proiszhozgyenyii burjatszko naroda. In: Szovjetszkaja etnografija. 1953/2. 37–52. o.; **Dolgih B. O.**: Nyekotorie osibocsnie polozsenija v voprosze ob obrazovanyii burjatszko naroda. In: Szovjetszkaja etnografija. 1954/1. 57–62. o.

¹¹⁴ **Dolgih B. O.**: Nyekotorie dannie k isztorii obrazovanyija burjatszko naroda. 62. o. Mao Ce-tung, a Kínai Népköztársaság elnöke 1949-ben Moszkvában fölvetette Mongólia és Kína „újraegyesítésének” lehetőségét. Az elképzelést 1954-ben megismételte Pekingben Nyikita Hruscsov pártfőtítkár előtt. A szovjet vezetést hatalmába kerítette egy rémkép: több millió kínai vendégmunkás közreműködésével, akiket Mao fölajánlott a szovjet népgazdaság megsegítésére, a kínai kormány háború nélkül akarja megkaparintani Szibériát. (**Mjasznyikov V. Sz.**: Mao Czedun. In: Voproszi isztorii. 1990/1. 82., 88. o.) A kínai birodalom a nyercsinszki békeszerződés (1689) megkötésekor magának követelte a Bajkál-tótól az Amur folyóig terjedő területet is arra hivatkozva, hogy az valaha a mongol kánok tulajdonát képezte, a mongolok pedig régóta kínai alattvalók. [**Russzko-kitajszkije otnosenyija v XVII v. Matyeriali i dokumenti v dvuh tomah. t. 2.** (1686–1691). Moszkva, 1972. 22. o.]

¹¹⁵ **Burjatszjkaja oblasztnaja organyizacija KPSZSZ**. Hronyika v dvuh knyigah. kny. 2. (1941–1987) Ulan-Ude, 1988. 96. o.

¹¹⁶ Ukaz Prezigiiuma Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR o pereimenovanyii Burjat-Mongolszkvoj Avtonomnoj Szovjetszkvoj Szocialiszticeszkvoj Reszpubliki ot 7/VII–1958 g. In: Vedomosztyi Verhovnovo Szovjeta SZSZSZR. 1958/14. (909.) 17/VII–1958 g. 279. oszlop.

¹¹⁷ **Okladnyikov A. P.**: Iz isztorii russzko-burjatszkih otnosenij v XVII veke. In: Zapiszki Burjatszko naucsno-isszledovatjelszkovo insztyituta kulturi. T. XXV. 19., 26. o.

¹¹⁸ **Zalkind Je. M.**: Dobrovolnoje vhozgyenyije Burjatyii v szosztav Rosszii i jevo progresszivnoje znacsenyije. In: Trudi Burjatszko Kompleksznovo naucsno-isszledovatjelszkovo Insztyituta. Vip. 1. Ulan-Ude, 1959. 15. o.

¹¹⁹ **Sunkov V. I.**: Iz isztorii zemlegyelija Burjatyii. In: Trudi Burjatszko Kompleksznovo naucsno-isszledovatjelszkovo Insztyituta. Vip. 1. 66. o.

¹²⁰ **Kopilov A. Ny.**: Rol V. I. Sunkova v razvityii isztoriceszkaj nauki v Szibiri. 36. o.

¹²¹ **Zsukov Je. M.**: Osznovnie problemi razvityija isztoriceszkaj nauki v szvetye resenyij XXI szjezda KPSZSZ i zadaci izucsenyija isztorii Szibiri i Dalnyevo Vosztoka. In: Voproszi isztorii Szibiri i Dalnyevo Vosztoka. Trudi kon-

ferencii po isztorii Szibiri i Dalnyevo vosztoka. Matyeriali plenamovo zaszedanyija i szekcii isztorii doszovjetszkovo perioda, arheologii i etnografii, mart 1960. Novoszibirszk, 1961. 12., 13. o.

¹²² **Sunkov V. I.:** Razrabotka voproszov isztorii Szibiri za rubeszom. In: Voproszi isztorii Szibiri i Dalnyevo Vosztoka. Trudi konferencii po isztorii Szibiri i Dalnyevo vosztoka. 38–39. o.

¹²³ A novoszibirszki Történeti, Filológiai és Filozófiai Intézetet 1966-ban alapították. Lásd: **Gumanyitarnie isszledovanyija v Szibiri: itogi i perszpektivyi.** Pod. red.: R. Sz. Vasziljevskovo. Novoszibirszk, 1984. 3. o.

¹²⁴ **Obszuzs-gyenyije** voproszov kolonyialnoj polityiki carizma i oszvbogytelnih dvizsenyij narodov Rosszii (gyiszkusszija). In: Isztorija SZSZSZR. 1962/5. 243–245. o.; **Vsztrecki v redakcii.** Obszuzs-gyenyije voprosza o kolonyialnoj polityike carizma. In: Voproszi isztorii. 1963/11. 148–153. o. Borisz Ponomarjov akadémikus, párttörténész, az SZKP KB titkára 1962 végén kijelölte a probléma értékelésének legfontosabb szempontjait: „*A történelem dialektikája olyan, hogy a cárizmus reakciós céljai és módszerei ellenére a különböző népek Oroszországhoz csatlakozása... előkészítette az összorosoz forradalmi mozgalom közös frontját... Bizonyos népek számára az Oroszországhoz csatlakozás az egyetlen menekülési lehetőség volt... a közvetlen fizikai megsemmisülés elől... Amikor a historikus széles történelmi perspektívoába állítja a népek Oroszországhoz csatlakozásának progresszív jelentőségét, segít megszilárdítani hazánk népeinek barátságát...*” **Ponomarjov B. Ny.:** Zadacsi isztoricsezkoi nauki i podgotovka naucsno-pedagogicseszkih kadrov v oblasztyi isztorii. In: Voproszi isztorii. 1963/1. 16–17. o.

¹²⁵ A sztálini korszak historiográfiai következményeinek fölszámolása felé már az első marxista világtörténet szerzői is lépéseket tettek. Szibéria birtokbavételének bemutatása pl. Bahrusin interpretációjához áll közelebb: **Vszemirnaia isztorija.** Tom IV. Moszkva, 1958. 496–497. o. és Tom V. Moszkva, 1958. 162. o. Az 1960-as évektől megjelenő akadémiai szintézisek azonban a sunkovi koncepciót vették át: **Isztorija SZSZSZR sz drevnyejsih vremjon do Velikoj Oktyjabrszkoi szocialiszticsezkoi revolucii v sesztyi tomah.** Pervaja szerija. T. II. Moszkva, 1966. 335–352. o.; **Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyjah.** Csaszty pervaja. Sz drevnyejsih vremjon do Velikoj Oktyjabrszkoi szocialiszticsezkoi revolucii. Moszkva–Leningrád, 1963. 152–153., 167., 183–184. o. A szubkontinens meghódítását tárgyaló rész – koncepcionális szempontból – változatlan maradt a később átdolgozott és bővített kiadásokban is: **Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyjah.** Csaszty pervaja. Izdanyije vtoroje, pererabotannoje. Leningrád, 1972. 121., 131., 144. o.; **Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyjah.** Csaszty pervaja. Izdanyije tretyje, pererabotannoje i dopolnyennoje. Leningrád, 1978. 122., 132., 145. o.; **Kratkaja isztorija SZSZSZR v dvuh csasztyjah.** Csaszty pervaja. Izdanyije csetvjortoje, pererabotannoje i dopolnyennoje. Moszkva, 1983. 120., 130., 142–143. o.

¹²⁶ **Alekszandrov V. A.:** Puty v isztoriju, putyi v isztorii (moja szisny). 70–71. o.

¹²⁷ Isztorija Szibiri i Dalnyevo Vosztoka (v pjatyi tomah). Projekt proszpekta. Dlja obszuzs-gyenyija. Novoszibirszk, 1961. 165 o.; **Kopilov A. Ny.:** Obszuzs-gyenyije proszpekta mnogotomnoj „Isztorii Szibiri”. In: Voproszi isztorii. 1962/2. 122–125. o.; Szovescsanyije avtorszkovo kollektiva mnogotomnoj „Isztorii Szibiri” sz rabotnyikami arhivov. In: Isztoricsezkij arhiv. 1962/5. 208–209. o.; **Borzunov V. F.:** Jesco raz o nyekotorih problemah „Isztorii Szibiri”. (Po matyeri-

alam nojabrskovo szovescsanyija avtorszkovo kollektiva.) In: Isztorija SZSZSZR. 1964/2. 233–235. o.; **Krusanov A. I. – Rejhberg G. Je.:** Szovescsanyije avtorszkovo kollektiva „Isztorii Szibiri”. In: Voproszi isztorii. 1964/4. 168–169. o.; **Karcsemnyik V. D. – Ruszakov R. Sz.:** Szovescsanyije po problemam mnogotomnoj „Isztorii Szibiri”. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR. Szer. obscs. nauk. Vip. 2. 1964/5. 143–144. o.; **Szoszkin V. A.:** Isztorija Szibiri. In: Vesztnyik AN SZSZSZR. 1964/6. 69–70.o.; Isztorija Szibiri. T. II. Razgyel I. (Vhozsgyenyije Szibiri v szosztav Rosszii i jejo razvityije v XVI – pervoj csetvertyi XVIII v.). Moszkva, 1965. 157 o.

¹²⁸ **Sunkov V. I.:** Osznovnie problemi izucsenyija isztorii Szibiri. In: Voproszi isztorii. 1960/9. 3–17. o.; Uő.: Nyekotorie problemi isztorii Szibiri. (K szozdanyiju „Isztorii Szibiri”). In: Voproszi isztorii. 1963/10. 60–70. o.

¹²⁹ Zakljucsenyije. In: Isztorija Szibiri. T. II. 503., 504., 505., 506., 507. o. Ezt a részt Viktor Sunkov írta. – Sz. S.

¹³⁰ **Zsukov Je. – Truhanovszkij V. – Sunkov V.:** Viszokaja otvetsztvennyoszty isztorikov. In: Pravda. 30/I–1966. 2. o.

¹³¹ A fővárosban elterjedt híresztelés szerint Sunkov a kézfegyverével öngyilkosságot követett el. (V. A. Alekszandrov szóbeli közlése. – Sz. S.)

¹³² „Ami a terminológiát illeti, egyáltalán nem kellene félni a »fegyveres hódítás« kifejezés használatától ott, ahol ez történt... A kérdés historiográfiájának általános tendenciáját figyelembe véve azonban Jakutföld történelme kapcsán a »csatolás« (»priszozegyinyenyije« – Sz. S.) terminus elfogadását, a »fegyveres hódítás« (»zavojevanyije« – Sz. S.) és a »csatlakozás« (»vhozsgyenyije« – Sz. S.) fogalmak elvetését javasoljuk.” Lásd: **Szafonov F. G.:** Voprosz o priszozegyinyenyii Jakutyii k Russzkomu goszdarsztvu v szovjetszkoi isztoriczeszkoi lityerature. In: Izvesztyija SZO AN SZSZSZR. Szerija obscsesztvennih nauk. 1969. Vip. 1. № 1. 58. o.

¹³³ **Basarin G. P.:** Nyekotorie voproszi isztoriografii vhozsgyenyija Szibiri v szosztav Rosszii. Jakutszk, 1971. 114. o.

¹³⁴ **Isztorija Vszeszojuznoj Kommuniszticeszkoi partyii (bolsevikov).** Kratkij kursz. Moszkva, 1938. 119–120. o. (A hivatkozott rész „A dialektikus és a történelmi materializmusról” című fejezetben található, amely szerzőségét Sztálin vállalta. – Sz. S.); **Vita az orosz feudalizmusról.** In: Dokumentumok történeti ruszisztikánk tárgyköréből. Bp., Magyar Ruszisztikai Intézet, 2000. (Posztszovjet füzetek XV.) 36. o. Lenin írásaiban nincs explicit feudalizmusdefiníció. 1902-ben még vitatottnak találta a fogalom alkalmazhatóságát az orosz történelemre nézve. (**Lenin V. I.** PSZSZ. T. 6. Moszkva, 1959. 222. o.) A kapitalizmus előtti termelési módot Oroszországban a jobbágytartó földesúri gazdálkodással azonosította. (PSZSZ. T. 3. 183–185. o.) A „feudális”, a „jobbágytartó” és a „középkori” kifejezéseket 1908-ban szinonimaként használta az orosz agrárfejlődés elemzésekor. (PSZSZ. T. 17. Moszkva, 1961. 61. o.) 1919-ben „jobbágyrendszernek” nevezte az emberiség történelmében a rabszolgotartó és a kapitalista korszak közé ékelődő szakaszt. (PSZSZ. T. 39. Moszkva, 1963. 70–72. o.)

¹³⁵ **Alekszandrov V. A.:** Oszobennosztyi feodalnovo porjadka v Szibiri (XVII v.) In: Voproszi isztorii. 1973/8. 40–42. o.; Uő.: Problematyika szisztymi goszdarsztvenno feodalizma v Szibiri XVII veka. In: Isztorija SZSZSZR. 1977/1. 97–99. o.; **Bogdasin Sz. B.:** Koncepcija zemlegyelcseszko oszvojenyija Szibiri XVII – XVIII vv. v trudah V. I. Sunkova. Avtoreferat gyisszertacii na szoizskanyije ucsonoj sztyepenyi kanyidata isztoriczeszkoih nauk. Tomszk, 1985. 18 o.; Uő.: Iz

isztorii formirovanyija koncepcii zemlegyelcseszskovo oszvojenyija Szibiri V. I. Sunkova. In: Isztoriceszkij opit oszvojenyija Szibiri. Vp. 1. Oszvojenyije Szibiri sz drevnyejsih vremjon do oktyabrja 1917 g. Tyezisz dokladov Vszeszozuznoj naucsnoj konferencii „Isztoriceszkij opit izucsenyija i oszvojenyija Szibiri”. (Novoszibirszk, 14–16 oktyabrja 1986 g.) Novoszibirszk, 1986. 75–77. o.

¹³⁶ **Alekszandrov V. A.**: Principi naucsno-pedagogicseszkoj gyejatyelnosztyi M. Ny. Tyihomirova. In: Arheograficseszkoj jezsegodnyik za 1968 g. Moszkva, 1970. 325–336. o.; **Csisztyjakova Je. V.**: Skola akagyemika M. Ny. Tyihomirova. In: Obscsesztyvennoje szoznanyije, knyizsnoszty, lityeratura perioda feodalizma. Novoszibirszk, 1990. 354. o.

¹³⁷ Mihail Tyihomirov 1917-ben végezte el a moszkvai egyetemet. Látogatta Matvej Ljubavszkij történetföldrajzi (kolonizációs) előadásait. A diplomamunkáját Szergej Bahrusin vezetésével írta. Lásd: **Csisztyjakova Je. V.**: Mihail Nyikolajevics Tyihomirov (1893–1965). Moszkva, 1987. 14–15. o.

¹³⁸ **Alekszandrov V. A.**: Puty v isztoriju, putyi v isztorii (moja zsiny). 56–57., 59–60. o.

¹³⁹ Uő.: Rosszija na dalnyevozstocsnih rubezsah (vtoraja polovina XVII v.). Moszkva, 1969. 240 o. A második, bővített és javított kiadás ugyanaz a címen, 271 oldalon Habarovszkban látott napvilágot 1984-ben. A mű kézírata az 1950-es évek közepére elkészült, de a szerző csak 15 év múlva látta elérkezettnek az időt arra, hogy megjelentesse. Lásd: **Alekszandrov V. A.**: Puty v isztoriju, putyi v isztorii (moja zsiny). 53. o.

¹⁴⁰ Uő.: Russzkoje naszelenyije Szibiri XVII – nacsala XVIII vv. (Jenyiszszkij kraj). In: Trudi Insztyituta etnografii im. Ny. Ny. Mikluho-Maklaja. Novaja szerija. T. 87. Moszkva, 1964. 303 o.

¹⁴¹ **Sztyenogramma** zaszedanyija Ucsonovo szovjeta Insztyituta etnografii AN SZSZSZR ot 7 maja 1963 g. 30., 32. lap.

¹⁴² **Zamecsanyija** na projekt proszpekta „Isztorija Szibiri i Dalnyevo Vosztoka. T. II. (period feodalizma)”. In: Matyeriali ob izdanyii „Isztorii Szibiri i Dalnyevo Vosztoka. T. II.” Arhiv RAN. F. 1555. Op. I. Jegy. hr. 298. 137. lap.

¹⁴³ **Bojarsinova Z. Ja.**: Zaszelenyije Szibiri russzkimi v XVI – pervoj polovinye XIX v. In: Itogi i zadaci izucsenyija isztorii Szibiri doszovjetszkovo perioda. Novoszibirszk, 1971. 53. o. Az 1967-es konferencia anyaga csak négy évvel később jelent meg. A kötetet Viktor Sunkov emlékének szentelték. – Sz.S.

¹⁴⁴ **Preobrazszenskij A. A.**: Ural i Zapadnaja Szibir v konce XVI – nacsale XVIII veka. Moszkva, 1972. 68. o.

¹⁴⁵ **Alekszandrov V. A.**: Oszobennosztyi feodalnovo porjadka v Szibiri (XVII v.). 39–58. o.; Uő.: Problematyika szisztyemi goszudarsztvennovo feodalizma v Szibiri XVII veka. 97–108. o.

¹⁴⁶ Az „állami feudalizmus” kifejezést Lenin használta először (**Lenin V. I.**: Agrarnaja programma szocial-gyemokratyii v pervoj russzkoj revolucii 1905–1907 godov. 310. o.), de mint történettudományi szakkifejezést Nyikolaj Druzsinyin honosította meg 1946-ban. Az „állami feudalizmus” Druzsinyin értelmezésében az a rendszer, amelyben a földesúri funkciókat gyakorló kincstár elismeri a polgári és a közjog alanyaiként a joghatósága alatt élő parasztokat. (**Druzsinyin Ny. M.**: Goszudarsztvennie kresztyjanye i reforma P. D. Kiszeljova. T. 1. Moszkva–Leningrád, 1946. 23–38. o.)

¹⁴⁷ **Isztorija kresztyjansztva Szibiri.** T. 1. 9. o.

¹⁴⁸ **Alekszandrov V. A.:** Zaszelenyije Szibiri russzkimi v konce XVI–XVII v. In: Russzkije sztarozsili Szibiri. Moszkva, 1973. 7–49. o.; Uő.: Problemi szravnyityelnovo izucsenyija matyerialnoj kulturi russzkovo naszelenyija Szibiri (XVII – nacsalo XX v.). In: Problemi izucsenyija matyerialnoj kulturi russzkovo naszelenyija Szibiri. Moszkva, 1974. 7–21. o.; Uő.: Zsiliscse i hozjajsztvennie posztrojki russzkovo kresztjyansztva Szibiri. In: Etnografija russzkovo kresztjyansztva Szibiri XVII – szeregyina XIX v. Moszkva, 1981. 102–141. o.

¹⁴⁹ **Na putyjah iz Zemli Permszkaj v Szibir.** Ocserki etnografii szevernouralszkovo kresztjyansztva XVII–XX vv. Moszkva, 1989. 4–7., 19., 21., 309–312. o.

¹⁵⁰ **Alekszandrov V. A.:** Puty v isztoriju, putyi v isztorii (moja zsiny). 65. o.

¹⁵¹ **Kolesznyikov A. D.:** Sz. V. Bahrusin o formah kolonyizacii. In: Voproszi isztorii Szibiri doszovjetszkovo perioda. (Bahrusinszkije csyenyija 1969 g.) Novoszibirszk, 1973. 166–181. o.

¹⁵² **Pavlov P. Ny.:** Pusnoj promiszel v Szibiri v XVII v. Krasznojarszk, 1972. 411 o.

¹⁵³ Uő.: Promiszlovaja kolonyizacija Szibiri v XVII v. (Ucseбноje poszobije.) Krasznojarszk, 1974. 238 o.

¹⁵⁴ Uo. 53., 65., 68., 72–74., 80., 97., 104., 149. o.

¹⁵⁵ Uo. 30. o.

¹⁵⁶ Uo. 31–36. o.

¹⁵⁷ Uo. 50. o.

¹⁵⁸ **Leonytyjeva G. A.:** Szluzsilie ljugyi Vosztocsnoj Szibiri vo vtoroj polovinye XVII – pervoj polovinye XVIII vv. (Po matyerialam Irkutszkovo i Nyercsinszkovo ujezdov.) Avtoreferat gyisszertacii na szoiskanyije ucsonoj sztyepenyi kangyidata isztoriceszkih nauk. Moszkva, 1972. 23 o.; Uő.: Rol szluzsilih ljugyev v torgovo-promislennoj zsziznyi Nyercsinszka vo vtoroj polovinye XVII – nacsale XVIII v. In: Goroda Szibiri. (Epocha feodalizma i kapitalizma.) Novoszibirszk, 1978. 76–94. o.; Uő.: Rol szluzsilih ljugyev v ekonomicseszkom sztanovlenyii i razvityii szibirszkovo goroda v XVII – pervoj csetvertyi XVIII v. (isztoriografija). In: Isztoriografija gorodov Szibiri konca XVI – nacsala XX v. Novoszibirszk, 1984. 100–124. o.; **Nyikityin Ny. I.:** Vojenno-szluzsilie ljugyi Zapadnoj Szibiri XVII v. (Iz isztorii klasszovovo-szoszlovnovo sztroja pozdnyefeodalnoj Rosszii.) Avtoreferat gyisszertacii na szoiskanyije ucsonoj sztyepenyi kangyidata isztoriceszkih nauk. Moszkva, 1975. 39 o.

¹⁵⁹ **Nyikityin Ny. I.:** Vojenno-szluzsilie ljugyi i oszvojenyije Szibiri v XVII v. 161–173. o.

¹⁶⁰ Uő.: Szluzsilie ljugyi v Zapadnoj Szibiri XVII veka. Novoszibirszk, 1988. 255 o.

¹⁶¹ Uő.: Szibirszkaja epopeja XVII veka. Nacsalo oszvojenyija Szibiri russzkimi ljugymi. Moszkva, 1987. 14–58. o.

¹⁶² Uő.: Oszvojenyije Szibiri v XVII veke. Moszkva, 1990. 47. o.

¹⁶³ **Vilkov O. Ny.:** Remeszlo i torgovlja Zapadnoj Szibiri v XVII veke. Moszkva, 1967. 324 o.; Uő.: Szibirszkij gorod konca XVI – pervoj csetvertyi XVIII v. v szovremennoj russzkaj szovjetszkaj isztoriografii. In: Isztoriografija gorodov Szibiri konca XVI – nacsala XX v. Novoszibirszk, 1984. 6–35. o.; Uő.: Ocserki szocialno-ekonomicseszko razvityija Szibiri konca XVI – nacsala XVIII v. Novoszibirszk, 1990. 370 o.

¹⁶⁴ **Szergejev V. I.:** Pervie szibirszkije goroda, ih vojennoje, ekonomicseszko-

je i kulturnoje znacsenyije. In: Vesztnyik isztorii mirovoj kulturi. 1960/3. 124. o.; Uő.: Osznovanyije gorodov Zapadnoj Szibiri (do szeregyini XVII veka). Avto-referat gyisszertacii na szoizskanyije ucsonoj sztyepenji kangyidata isztoricseszkih nauk. Moszkva, 1962. 15 o.

¹⁶⁵ **Kopilov A. Ny.:** K harakterisztjike szibirszkovo goroda XVII v. (Po matyerialam Jenyiszejszka). In: Goroda feodalnoj Rosszii. Szbornyik sztatyjej pamjatyi Ny. V. Usztyjugova. Moszkva, 1966. 334–335. o.

¹⁶⁶ **Kocsedamov V. I.:** Pervie russzkije goroda Szibiri. Moszkva, 1978. 10–11. o.

¹⁶⁷ **Ogli B. I.:** Sztroityelsztvo gorodov Szibiri. Leningrád, 1980. 10–11. o.

¹⁶⁸ **Vilkov O. Ny.:** Ocserki szocialno-ekonomiczeszkovo razvityija Szibiri konca XVI – nacsala XVIII v. 16–18., 114–118., 123., 125. o.

¹⁶⁹ **Szibir v proszom, nasztuojascsem i buduscsem.** Vip. 1. Szibir v epohu feodalizma i kapitalizma. Tyeziszi dokladov i szoobscsenyij Vseszsojuznoj naucsnoj konferencii (13–15 oktyjabrja 1981 g.). Novoszibirszk, 1981. 167 o.

¹⁷⁰ Ruszlan Szkrinnyikov szerint a cári zsoldból a livóniai hadszíntéren fizetség nélkül elbocsátott Jermak szibériai kalandja nem előre eltervezett hadjárat, hanem szokványos zsákmányszerző portya volt. A kozákok – a vélt 1581-es esztendő helyett – 1582. szeptember elején indultak útnak, és november végén már elfoglalták Kücsüm kán székhelyét. Lásd **Szkrinnyikov R. G.:** Rannyije szibirszkije letopiszi.; Uő.: Podgotovka i nacsalo szibirszkoi ekszpegyicijii Jermaka. In: Voproszi isztorii. 1979/8. 44–56. o.; Uő.: Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 1-oje izd., Novoszibirszk, 1982. 254 o. Az ellenérvekről lásd: **Romodanovszkaja Je. K.:** Pogogyinszkij letopiszec.; Uő.: Letopisznie isztocsnyiki o pohogye Jermaka.; Uő.: Szibirszkoje letopiszanyije i hronologija pohoda Jermaka. In: Szibirszkije ognyi. 1981/12. 134–141. o.; **Alekszejev V. V. – Pokrovszkij Ny. Ny.:** Prosloje, nasztuojascseje i buduscseje Szibiri. Konferencija v Novoszibirszke. In: Isztorija SZSZSZR. 1983/2. 212. o.; **Preobrazsenszkij A. A.:** Nyekotorie itogi i szpornie voproszi izucsenyija nacsala priszojegyinyenyija Szibiri k Rosszii.; **Okladnyikov A. P.:** Priszojegyinyenyije Zapadnoj Szibiri i pohod Jermaka. In: Bajkal. 1984/1. 126–137. o. A Szkrinnyikov-monográfia átdolgozott és javított kiadásának megjelenése után (**Szkrinnyikov R. G.:** Szibirszkaja ekszpegyicija Jermaka. 2-oje izd., iszpr. i dop. Novoszibirszk, 1986.) az „akadémikus” koncepció hívei nem álltak elő újabb érvekkel. Napjainkban a hivatalosan elismert verzió mellett Szkrinnyikov professzor változata is forgalomban van. – Sz. S.

¹⁷¹ **Davies R. W.:** Soviet History in the Gorbachev Revolution. Bloomington-Indianapolis, 1989. 167. o.; Uő.: Szovjetszkaja isztoricseszskaja nauka v nacsalnij period peresztrojki. In: Vesztnyik AN SZSZSZR. 1990/8. 69., 75. o.

¹⁷² **Nacionalnij voprosz i meznacionalnie otnosenyija v SZSZSZR:** isztorija i szovremennosztj. Matyeriali „kruglovo sztola”. In: Voproszi isztorii. 1989/5. 41–42., 54–55., 67. o.

¹⁷³ **Rosszijszkoje mnogonacionalnoje goszudarsztvo:** formirovanyije i putyi isztoricseszskovo razvityija. Matyeriali „kruglovo sztola”. In: Isztorija i isztoriki. Moszkva, 1995. 47. o.

¹⁷⁴ **Tyimosenko A. G. – Kim Sz. G. – Nyecsuhrin A. Ny. – Ramazanov Sz. P.:** Konferencija „Isztoricseszskaja nauka i peresztrojka”. In: Voproszi isztorii. 1988/12. 164–165. o.

¹⁷⁵ **Karacsev Ny.:** Novie podhodi k isztorii. In: Szovjetszkaja Hakaszija.

1989/3. (4. januárja) 3. o.; Az 1988. november 15–17. között megrendezett konferenciát A. P. Okladnyikov akadémikus születésének 80. évfordulója tiszteletére szervezték. A 8 szekció közül a legnépszerűbb a „Szibériai agrárfejlődés a szovjet korszakban” elnevezésű volt. In: *Zvezda Altaja*, 6/XII–1988 g. 4. o.

¹⁷⁶ **Vasziljevskij R. [Sz.] – Rezun D. [Ja.]:** *Vozspitanyije isztorijej. Novoszibirszk*, 1987. 34–35., 53. o.

¹⁷⁷ Uo. 34. o.

¹⁷⁸ **Nyikityin Ny. I.:** *Knyiga o szugybah Szibiri*. In: *Voproszi isztorii*. 1989/6. 153. o.

¹⁷⁹ **Gumiljov L. Ny.:** *Etnogenez i bioszfera Zemli*. Moszkva, év nélkül. 175–179., 187., 211., 225., 251., 261., 273–281., 319., 335., 415. o. Röviden és népszerű formában az elméletét kifejti: Uő.: *Geografija etnosza v isztoricseszkiy period*. Leningrád, 1990. 161 o.

¹⁸⁰ Uő.: *Etnogenez i bioszfera Zemli*. 289. o.; Uő.: *Ot Ruszi k Rosszii*. *Ocserki etnyicseszkiy isztorii*. Moszkva, 1992. 257–262. o.; Uő.: *Csornaja legenda: Druzja i nyedrugij Velikoj sztyepi*. Moszkva, 1994. 291., 307. o.

¹⁸¹ A gumiljovi és az „eurázsiai” koncepció közötti hasonlóságokról lásd **Szili Sándor**: *Az „eurázsiai” történeti paradigma*. 46–49. o.

¹⁸² A szibériai őslakosság Oroszországhoz csatlakozásának „*progresszív*” következményei mellett felsorakoztatott érvek vezérmotívuma a szovjet historiográfiában a bennszülött népcsoportok többségének folyamatos lélekszám-gyapodása, amelyet az amerikai kontinens prekolombiánus közösségeinek tudatos kipusztításával szoktak párhuzamba állítani. A Szibériában élő ún. *„északi kis etnikumok”* súlyos szociális problémáinak társadalmi és történeti okairól néprajzosok által készített elemzéseket a szovjet történészek általában nem vették figyelembe az értékítéletük kialakításakor. A szibériai orosz jelenlét „*progresszivitásának*” kinyilatkoztatása az 1930-es évek végétől a peresztrojka koráig kötelező toposznak számított, amivel a Pokrovszkij-iskola ellentétes értelmű megállapításainak propagandahatását akarták ellensúlyozni. – Sz. S.

Összegzés

Szibéria birtokbavétele az orosz és a szovjet történetírásban: koncepciók és kváziparadigmák

Oroszország a XVI. század végén megkezdte az Urálon túli térség szisztematikus birtokbavételét. A cári fennhatóság észak-ázsiai kiterjesztésének és megszilárdításának folyamata mintegy évszázadot igényelt. Politikai korszakhatára a nyercsinszki szerződés (1689) volt, amely a XIX. század közepéig szétválasztotta az orosz és a kínai érdekövezetet. Területgyarapodás szempontjából Kamcsatka inkorporálása (1697–1700) zárta a távol-keleti szláv expanziót a kora újkorban. A szubkontinens megszerzésével a moszkvai állam regionális középhatalomból eurázsiai birodalommal növekedett.

A szibériai hódítás kezdete széles körű visszhangot váltott ki az orosz társadalomban. A XVI. sz. végén – XVII. sz. elején keletkezett regionális évkönyvek a tények rögzítésére szorítkoztak: egy doni és volgai szabad kozákokból szerveződött csapat Jermak vezetésével legyőzte a szibériai tatárokat, és országukat a cár kezére juttatta. A Kremlben diplomáciai megfontolásoktól vezérelve interpretálták az eseményeket. A követutasítások a reguláris hadsereg, illetve az állami szolgálatba fogadott kozákok – tehát a trón – érdemének tulajdonították a diadalt. Jermak nevét elhallgatták. A szájhagyomány népi hőssé avatta az atamánt, aki a saját szakállára végrehajtott bátor tetteivel kivívta az uralkodó elismerését.

Az észak-ázsiai felségterületről befolyó prémadó jelentős mértékben hozzájárult az államkincstár bevételeinek növeléséhez. Az urálon túli országrész különösen felértékelődött a polgárháborús pusztításokat (az ún. „zavaros időszakot”) követő konszolidáció éveiben. Ezzel hozható összefüggésbe, hogy a XVII. század második negyedében a történeti irodalomban is megszülettek az első koncepciók a Szibériai Kánság elfoglalásáról. A Romanov-dinasztia érdekeit kifejező krónika nem tagadta a „haramiák” szerepét a tatárok feletti győzelem kivívásában, de a végső sikert a kormánycsapatok beavatkozásának tudta be. A tobolszki egyházmegye vezetői szerint

az egyszerű sorból származó vitézek Istentől kapott magasztos küldetést teljesítettek, amikor megdöntötték a mohamedánok hatalmát. Vértanúhaláluk utat nyitott a kereszténység elterjedésének Szibériában. A Sztroganov családban megrendelt elbeszélés a kereskedőház elévülhetetlen érdemeit örökítette meg a Jermak-expedíció felszerelésében és útnak indításában.

A három – egymástól markánsan különböző – koncepció közül csak az első kettő tudott hatást gyakorolni a XVII. századi orosz történeti irodalomra. Az udvar nézőpontját a hivatalos irányvonalhoz igazodó művek terjesztették. A tobolszki eparchia értelmezése a lokálpatrióta hagyományt táplálta. A Sztroganovok változata nem került bele a kódexmásolási munkálatok fő áramlatába, s csak a XIX. század elejétől vált historiográfiai feldolgozások forrásává. Az első két koncepció sokáig egymástól függetlenül, párhuzamosan létezett, majd a XVII. század végén egy rövid időre szinkretikus egységbe olvadt. A péteri reformok idején elkezdődött szekularizációs politika felgyorsította az orosz kultúra elvilágiasodását. A hagiografikus és providenciális elemek kiszorultak a szibériai konkvizta történetéből. A XVIII. század elején csak a hivatalos állásponthoz közel álló interpretációk és a folklór őrizték meg koncepcióformáló erejüket.

A XVII. századi történeti gondolkodás még nem tudta folyamatként érzékelni a térben és időben egymást követő eseményeket. A központi orosz évkönyvírás – politikai funkciója miatt – a hatalmi viszonyokra és a szomszédos országokhoz fűződő kapcsolatokra koncentrált. A Kücsüm ellen vezetett hadjáratok belesimultak a kazanyi és az asztrahanyi tatárokkal vívott háborúk logikai láncolatába. A Szibériai Kánságon kívül nem létezett egyéb államalakulat Észak-Ázsia területén. Bukása után hiányzott a téma, mely méltó lehetett volna az udvari krónikások tollára. Az egyház szempontjából a Gondviselés inspirálta küldetés sikeres végrehajtása tette lehetetlenné, hogy Jermakon kívül más hősokeket is beemeljen a normatívált történeti emlékezetbe. A „Szibéria” szó jelentése a cári fennhatóság kiterjesztésének mértékében bővült. A népköltészet absztrahált. Fiktív hőset valóságos személyekből gyúrta össze. Az atamán vállalkozása ily módon hipertrofikus megvilágításba került. Azt a hamis képzetet keltette a közvélekedésben, hogy egész Szibéria meghódítása az ő érdeme.

A XVIII. század első felében a cári udvar figyelme a szubkontinens földrajzi fekvéséből fakadó potenciális politikai előnyök és az ásványkincsek kiaknázásában rejlő gazdasági lehetőségek föltárása

felé fordult. Az állami finanszírozással elindított komplex kutatási programban fontos helyet kapott az urálintúli országrész néprajzi, régészeti, történeti vonatkozású forrásanyagának összegyűjtése és feldolgozása, amelyet Gerhard Friedrich Müller irányított.

Az évkönyvek szövegváltozatainak összevetése, de különösen a levéltári iratcsomók alapos áttanulmányozása arra készítette a tudóst, hogy gyökeresen szakítson a kialakult hagyománnyal. Müller szerint az atamán magánháborúja csupán meggyengítette a tatárokat, akik a kormánycsapatok beavatkozása miatt kényszerültek kapitulálni. Észak-Ázsia birtokbavétele a kánság elfoglalása után kezdődött. Az előnyomulásban pionír szerep jutott a prémvadászoknak, akik az ismeretlen területekre behatolva, békés eszközökkel vagy erőszakkal a moszkvai uralkodó hűségére eskették a bennszülötteket. Ha makacs ellenállásba ütköztek, akkor a legközelebb állomásozó katonai egységhez fordultak segítségért. Szorosan a prémvadászok nyomában – helyenként megelőzve őket – haladt a reguláris sereg, amely minden stratégiai fontosságú ponton erődöt épített. Ezek a garnizonok biztosították az őslakosság engedelmességét és az adófizetés rendszerességét. A helyőrségek élelmiszer-ellátásának érdekében a kormányzat földműveseket költöztetett Szibériába. A legtöbb telepes a birodalom európai részének északi vidékeiről érkezett. A városok lélekszáma folyamatosan gyarapodott. Kiepült a közigazgatás. Az egyház sokat tett az erkölcsök megszelídítéséért. Az állam erőfeszítéseinek köszönhetően a szubkontinens beilleszkedett a birodalom vérkeringésébe.

Müller interpretációja forrásokkal meggyőzően alátámasztott, részletes, alapos és logikus konstrukciónak bizonyult, amely lényegesebb alkotóelemeit tekintve még a XX. században is megőrizte tudományos értékét, a romantika koráig pedig egyáltalán nem hagyott hiányérzetet sem a szakmai, sem a történelem iránt érdeklődő szélesebb társadalmi befogadóközegben.

A cári birodalom értelmisége a XIX. század első felében a német filozófia szellemi hatása alá került. A romantikus történetfelfogás nemes eszmények megvalósulását kereste a múltban. Nyikolaj Karamzin és Pavel Nyebolszin szerint Oroszország az észak-ázsiai tájak fölfedezésével és a civilizáció békés elterjesztésével egyedülálló módon járult hozzá a világ kulturális fejlődéséhez. Pjotr Szlovcov monografikus formában igyekezett nyomon követni az igazságszolgáltatás és a keresztény erkölcsök kiteljesedésének folyamatát Szibériában.

A XIX. század harmadik negyedében megszületett az orosz fejlődés „kolonizációs” koncepciója, amely a francia történeti iskolán alapuló karamzini „hódítás”-teória helyébe lépett az orosz állam és területe kialakulásának magyarázatában. Szergej Szolovjov szerint a keleti szlávok – évszázadokon keresztül tartó migrációjuk során – mind nagyobb kiterjedésű lakatlan vagy gyér népsűrűségű térséget vontak gazdasági tevékenységük hatósugara alá, ami a tudóst a gyarmatokra irányuló nyugat-európai kivándorlásra emlékeztette. A jelenséget „kolonizációnak” nevezte el. Gondolatának megfogalmazásakor jelentős mértékben támaszkodott a Müller által fölkutatott és publikált tényanyagra. Ebben az értelmezésben Szibéria birtokbavétele a kelet-európai síkságról az észak-ázsiai vadonra áthúzódó orosz „kolonizáció” szerves folytatása. (Szolovjovot megelőzően Nyebolszin hasonlóképp használta ezt a kifejezést, de véleményét nem formálta koherens koncepcióvá.)

Az orosz történelem alapvetőnek tartott jelenségét megragadó „kolonizációs” elmélet az orosz historiográfia központi kategóriája maradt az 1920-as évek végéig. Továbbfejlesztésén történészek generációi fáradoztak. A több évszázados migráció okait az „államjogi iskola” hatása alatt álló historikusok elsősorban az alattvalói függőségi kényszerekből (szolgaság, adóterhek, röghöz kötés, vallásüldözés) fakadó következmények elkerülésének szándékával hozták összefüggésbe. Afanaszij Scsapov az állami intézmények hatalmának kiteljesedése helyett a társadalom autonóm önmozgásának tulajdonította a „kolonizáció” különböző szakaszait. Amikor egzakt alapokra akarta helyezni történeti fejtegetéseit, akkor a kortárs nyugat-európai tudományos életben, főként az antropológia, a fiziológia és a közgazdaság terén kidolgozott új elméletekhez fordult segítségért. A „kolonizációt” a keleti szlávok élelemszerző-élelemtermelő tevékenységének szélsőségesen és tartósan extenzív formáival magyarázta. A nyomdokaiba lépő tudósok – különösen a XX. század elejétől – a gazdaságtörténeti aspektusok kutatását tekintették fontosnak. Konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy az urálon túli kolonizációt elsősorban a szőrmés állatok elejtése inspirálta. Szergej Bahrusin az európai piacokon támadt konjunkturális keresletre reagáló kalmártőke aktív szerepvállalásának tulajdonította a szibériai prémvadászat XVII. századi föllendülését.

A XIX. század utolsó harmadában – XX. század elején társadalmi és politikai mozgalommá szerveződő szibériai regionalisták (oblasztnyikok) a kolonizáció történetének árnyoldalait domborították

ki publicisztikai műveikben, hogy rámutassanak szűkebb pátriájuk „gyarmati” helyzetének okaira, és érveket találjanak az országgrész szociális, kulturális, valamint gazdasági felemeléséért vívott küzdelmük legitimálásához. Elsőként írtak együttérzéssel a bennszülöttek sorsáról, s ezzel etikai mozzanatot építettek a szibériai orosz jelenléte értékelő történeti ítékezésbe.

Georgij Vernadszkij az „eurázsiai” koncepció részeként úgy fogta föl a szibériai orosz kolonizációt, mint folyamatos alkalmazkodást az adott „fejlődési tér” öntörvényű logikájához, amely – gazdasági és politikai érdektől vezérelve, de a kulturális és mentalitásbeli hasonlóság miatt is – megkövetelte az egykori mongol birodalom szétszakadt részeinek újraegyesítését. Az Uráltól a Csendes-óceánig elnyúló végtelen térséget elfoglaló telepések az erdőzónán keresztül mintegy megkerülték az ázsiai nomád népeket. A szibériai berendezkedés lehetővé tette a kazah-kirgiz és a turkesztáni sztyeppvidék Oroszországhoz csatolását.

Az észak-ázsiai szubkontinens birtokbavételének koncepciói az orosz történettudomány marxizmus előtti korszakában a mülleri fejtegetésekre fölépített szolovjovi-scsapovi kolonizációs elmélet bázisán fejlődtek. Az a nézet vált uralkodóvá, hogy a „fegyveres hódítás” (a cári hatalom erőszakos terjeszkedése) és az alapvetően békésen lezajló „kolonizáció” folyamata egymást támogatva, párhuzamosan haladt, de a gyér népsűrűségű és lakatlan területek nagysága miatt az utóbbi tett szert meghatározó jelentőségre. A „kolonizáció” belső arányait a historikusok eltérően ítélték meg. Egyesek az állami szerepvállalás (betelepítés, benépesítés), mások a spontán népmozgás (betelepülés, benépesülés) dominanciáját vélték kiolvasni a forrásokból.

A fiatal szovjet történetírás saját arculatának kialakítása az 1920/30-as években az orosz „polgári” historiográfia eszmei örökségével polemizálva folyt. A „kolonizáció” értelmezése ideológiai megfontolások miatt radikálisan megváltozott. Az államhatalom terjeszkedését azonosították az imperialista „gyarmatosítás” legdurvább formáival. Az internacionalista osztályszolidaritás nézőpontjából Szibéria meghódítása az orosz fegyveres különítmények által végrehajtott annexiók sorozatává egyszerűsödött. Mihail Pokrovszkij szerint a cári birodalom „a bennszülöttek csontjaiból épült”. A szláv telepéseket az erőszakos russzifikáció és a feudális-tőkés kizsákmányolás képviselőinek tartották.

A szibériai őslakosság és az orosz bevándorlók viszonyának

megítélésében éles fordulat következett be az 1940/50-es években. A tudománypolitikai és a pártszervek nyomására az egyes etnikai kisebbségekhez tartozó történészek kidolgozták az urálintúli népcsoportok „önkéntes csatlakozásának” koncepcióját (Bimba Cibikov, Georgij Basarin). Azt állították, hogy a bennszülött közösségek előnyös kereskedést és oltalmat reméltek a cári sas védőszárnyai alatt a külső ellenséggel és a belső torzsalkodásokkal szemben. Az orosz telepesek többségét a békés földművesek alkották, akiknek munkakultúrája és életmódja „progresszív hatást” gyakorolt az autochton társadalmak fejlődésére. A mezőgazdasági termelésre alkalmas övezetekbe irányuló agrárkolonizáció jelentőségét, melyre Viktor Sunkov lokális forrásanyagon elvégzett monografikus elemzése mutatott rá, mesterségesen fölnagyították és általánosították. A cári adminisztráció, valamint a törzsi arisztokrácia visszaélései ellen vívott küzdelem – az új hivatalos teória szerint – érdekszövetségbe forrasztotta az orosz parasztokat és a közrendű bennszülötteket. A szubkontinensre eljutott szláv fegyveres különítmények kalandozásai a nagy „földrajzi felfedezések” során szerzett ismereteket gyarapították.

Az 1960-as évek elején Viktor Sunkov megfogalmazta Szibéria Oroszországhoz „csatolásának” gondolatát, amely a történészszakma és a tudománypolitikai irányítás között létrejött egyfajta kompromisszumon nyugodott, s az 1980-as évek végéig kikezdehetetlen maradt. Ez a logikai konstrukció a „fegyveres hódítás” és az „önkéntes csatlakozás” mozzanata mellett egy harmadik komponenst is magában foglalt: a természeti adottságok (termőterületek, vadállomány) „gazdasági kiaknázását”, amit egykoron a „kolonizáció” terminussal írtak le. A betolakodók és az őslakosok közötti háborúskodás, illetve az elnyomottak közös osztályharcának ábrázolása helyett az urálintúli orosz berendezkedés demográfiai, agrártörténeti és szociális vonatkozásai kerültek a vizsgálódások fókuszába. A kutatás diverzifikálódott. A földművelés fejlődésének tanulmányozása fokozatosan elveszítette korábbi túldimenzionált jellegét. A néprajzi emlékek földolgozására is kiterjedő komplex módszer segítségével Vagyim Alekszandrov kimutatta a pomorjei bázisú migrációs folyamat és a közép-szibériai orosz telepek kialakulása közötti kapcsolatot. Az 1980-as évtized második felében a szovjet historikusok megkísérelték a „kolonizáció” szakkifejezést végérvényesen depolitizálni és reintegrálni a köztudatba.

Az első koncepciók Szibéria birtokbavételéről a narratív előadásmódot alkalmazó műfajok (krónika, elbeszélés) térhódításának idején jelentek meg az orosz történetírásban a XVII. század második negyedében. Az annalesek készítésének technikájával szemben a „viselt dolgok” bemutatása megkövetelte a szerzőktől, hogy az események tárgyalását tematikus egységként kezeljék és kompozícióval lássák el. A krónikások nem a személyes véleményüket tolmácsolták, hanem egyfajta kollektív emlékezet képviselőiként szólaltak meg. A történetírás feladata a múlt tendenciózus kisajátítása, az alternatív értelmezési lehetőségek kizárása vagy ellensúlyozása, politikai és ideológiai célok legitimálása volt. A Jermak-vállalkozás interpretatív konstrukciói a „megrendelő” érdekeihez igazodtak. A fabula felépítéséhez szükséges nyersanyagot a veterán harcosok vallomásai alapján keletkezett írott hagyomány, a hivatalos okiratok és a folklór szállította, hitelességét a kibocsátó műhely által reprezentált társadalmi intézmény tekintélye biztosította.

A vallásos műveltség hatása a XVII. századi orosz történetírásban fokozatosan háttérbe szorult. Az emberi jellem és akarat ábrázolása fölváltotta a providencializmust az események okainak magyarázatában. A szerzői kreativitás kiszabadult a személytelenség béklyóiból. A század utolsó harmadától lengyel közvetítéssel Oroszországba átkerülő humanista felfogás szerint a történetírás célja az, hogy a múlt pozitív és negatív tapasztalatai felett ítélkezve a jelenhez forduljon, és hasznos tanácsokkal lássa el a kormányzó főméltóságokat, öregbítse a hon dicsőségét. E korszakos változásokat a szibériai historiográfiában Szemjon Remezov krónikája reprezentálta. Az orosz kultúra elvilágiasodása miatt az Urálon túl meghódításának egyházi interpretációja korszerűtlenné vált. A folklorisztikus elemekkel bővített „hivatalos” koncepció viszont tovább élt. Képviselte a tradíciót, nem került ellentmondásba a valóságról alkotott közvélekedéssel, és alkalmasnak bizonyult a megváltozott történetírói szándékok kifejezésére.

Gyökeres szakításra ezzel a hagyománnyal akkor került sor, amikor a XVIII. század közepén megjelent Oroszországban a történetírás új típusú, „tudományos” felfogása. Gerhard Friedrich Müller nézetei a historiográfus feladatára, céljára, vizsgálódásának tárgyára, módszereire és forrásaira vonatkozóan különböztek a humanista műveltség hatására elterjedt alapelvektől. A tízéves kutatómunka során fölhalmozott ismeretek megcáfolták a szibériai terjeszkedésről rögzült elképzelések érvényességét.

A „tudós” történetíró témája – Müller hitvallása szerint – a politikai események tárgyalásán kívül az állam és a nép gazdasági, kulturális, szellemi gyarapodása. A regionális levéltárak iratkötegeinek áttanulmányozása korábban ismeretlen információtömeget szabadított föl. A krónikák összegyűjtése lehetővé tette a szövegvariánsok összehasonlítását. A források igazságtartalmának boncolgatása, az olvasók előtt levezetett verifikáció követelménye nem tűrte az elfogultságot. A valóság benyomását keltő fikciók elfogadtatása helyett Müller arra törekedett, hogy kritikai módszerek alkalmazásával föltárja a kendőzetlen „igazságot”.

A cári birodalom első „historiográfusának” nem állt szándékában elméletet létrehozni. Beérte a szibériai orosz terjeszkedés részletes leírásával. Konceptióját, ami a rekonstruált tényanyag rendszerezésében öltött testet, a források elemzéséből kibontakozó összkép diktálta. A teoretizálást – úgy tűnik – idegennek érezte a történetírástól, mint olyan eljárást, amely az empirikus úton megszerezhető adatok helyett absztrakciókra támaszkodik. (Az elméletalkotás metodológiai problémáiról csak a XVIII. század második felétől indult diszkusszió az európai tudományos életben.)

Müllernek egy fokozatosan benépesülő, kontinensnyi ország-rész történelmi fejlődését nyomon követve kellett megoldani feladatát: bemutatni a helyi közigazgatás és társadalom kiépülését. A „Sibirische Geschichte” az államismereti jellegű, komplex szemléletmódja miatt hasonlít az orosz „kolonizációs” folyamat különféle aspektusait tárgyaló XIX–XX. századi monográfiákra.

Nyikolaj Karamzin és Pavel Nyebolszin kiemelte a Jermak-expedíció eseményeit az Urálon túli vadon meghódításának folyamatából. A közismert és drámai fordulatokban bővelkedő történet talányainak megfejtése a Sztroganov-krónika publikálása miatt aktuálissá vált a XIX. század második negyedében. Szűzsége ideális nyersanyagot kínált a romantika követelményeinek megfelelő szerzői prekonceptió megvalósításához. Az egész szubkontinens birtokbavételét nyugat-európai mintára mindketten „civilizációs küldetésnek” minősítették. E kijelentés mögött, amit a nemzeti büszkeség metaforikus kifejezésének szántak, hiányzott az adekvát tételekre alapozott, érvekkel és bizonyítással alátámasztott tartalom. A szibériai viszonyok elemzése helyett pusztán a hasonlóságon alapuló képátvitel irodalmi módszerével éltek.

Pjotr Szlovcov egy Schellingtől kölcsönzött gondolatot adaptált, amikor a civilizáció észak-ázsiai térhódítását az abszolútum önmeg-

valósítási folyamatként értelmezte. Ezzel azt a korabeli felfogást képviselte, mely szerint a történetíró elsősorban filozófus, aki az emberi cselekedeteket irányító szellem megnyilvánulásainak törvényszerűségei és intézményesült nyomai után kutat. Szlovcev kész metafizikai koncepció szemléltetésére használta a történeti forrásanyagot.

A pozitívizmus elvetette a múlt spekulatív megközelítését. A természettudományok erős befolyása alatt továbbfejlődő orosz történetírás az emberi közösségek életét szabályozó törvényeket a gondosan felkutatott és kritikailag ellenőrzött adatokból levont általánosításokra építő induktív módszer segítségével akarta meghatározni. Gerhard Friedrich Müller munkásságának köszönhetően olyan jelentős mennyiségű és minőségű, tapasztalati úton szerzett „tudás” halmozódott föl az orosz történelem relatíve hosszú s a birodalom-má válás szempontjából fontos periódusáról, amely kielégítette a tudományos ténymegállapítással szemben támasztott modern követelményeket. Szergej Szolovjov nem tett mást, minthogy összekapcsolta ezt – a nyelvészeti és etnogeográfiai megfigyelésekkel Oroszország európai része esetében is megerősített – ismeretanyagot a kortárs történetelméleti rendszerek hatása alatt kialakult egyéni látásmódjával. Így született meg az orosz história „kolonizációs” koncepciója. A progresszió hordozójának Szolovjov az államot tartotta, amely – feltételezése szerint – szerves kapcsolatban van az elfoglalt tér nagyságával. A kolonizáció és a hódítások révén az orosz állam fokozatosan kitöltötte a földfelszín által megszabott természetes határait. A „kolonizáció” kifejezés metaforikus alkalmazása arra utalt, hogy az orosz és az európai történelemben közös törvényszerűségek működnek, melyek a lokális körülmények különbözősége miatt specifikus jegyeket ötvöző fejlődést eredményeznek. Eurázsia „kolonizációja” ott gyarapította az ország területét, ahol a népességvándorlás nem ütközött idegen államalakulat ellenállásába.

Az orosz historiográfia „kolonizációs” koncepciója rugalmasnak, s ezért maradandónak bizonyult. Kifejezte a történelem folyamatszerűségét, lehetőséget teremtett az események pusztá rögzítésére éppúgy, mint bonyolult társadalmi, gazdasági és etnikai jelenségek tanulmányozására. Jól megfért a legkülönbébb történetfilozófiai irányzatokkal, és megvolt azon képessége is, hogy aktuálpolitikai problémák előképeként értelmezhető, valaha lezajlott dolgokra utaló referenciákkal rendelkezzen. Fogalmi szempontból a lét-

fenntartási feltételek szüntelen optimalizálását szolgáló emberi tevékenység valamennyi formáját felölelte, amely területi expanzióval párosult, de kívül esett az államközi konfliktusok rendszerén. Az egymást követő történésznemzedékek e komplexitás momentumai közül azok vizsgálatában mélyültek el, melyeket a maguk korának társadalmi-politikai kontextusában a legfontosabbnak éreztek. A „kolonizáció” kifejezésbe oltott konkrét tartalom – az alapgondolat tágabb kereteinek változatlansága mellett – időről időre módosult. Létrejött egy stadiálisan megújuló koncepcionális tradíció, amely egymásra rétegződő intellektuális „hozzáadott értékekből” szövődött.

Az 1880/90-es évektől akut problémává vált a cári birodalom perifériáinak benépesítése és földbirtokviszonyainak rendezése. A kormányzat telepítési intézkedéseinek szükségességéről, módozatairól és hatékonyságáról éles polémia bontakozott ki. A közéleti csatározások fölkeltették a figyelmet a „kolonizáció” történeti dimenziói iránt. Az orosz népesség szibériai térhódításával foglalkozó historiográfiában is megjelent az állami és a társadalmi szerepvállalás ellentétbe állítása, világnézeti és politikai meggyőződéstől függő minősítése, s ezzel együtt a pozitív vagy negatív benszülöttkép. Ettől kezdve a „kolonizáció” mint a kormányzati telepítéspolitikai kérdéseivel foglalkozó közgazdasági elmélet, illetve a „kolonizáció” mint az orosz történelemben megfigyelt migrációs folyamat koncipiálása között logikai kapcsolat teremtődött. A XVIII–XIX. századra, valamint a XX. század elejére vonatkozó statisztikai adatsorok elemzésére támaszkodó közgazdasági és demográfiai absztrakciókat a történészek fölhasználták arra, hogy a XVII. századi szibériai trendeket is analóg módon értelmezzék, majd az így kirajzolódó folyamat törvényszerűségét megállapítva, visszavetítsék azt a régi korokra, amelyekből nem maradtak fenn részletes források. Georgij Vernadskij úgy csatlakozott ehhez a historiográfiai vonulathoz, hogy egy autochton „eurázsiai” civilizáció létezésében hitt, ahol az etnopszichológiai-kulturális beidegződések fontos motiváló tényezők.

A marxizmus felfogása szerint a modern történetírás képes arra, hogy föltárja és modellezze a társadalom fejlődésének törvényszerűségeit, de nem képes az elfogulatlan ítéletalkotásra, mert felépítmény jellege miatt a kapitalista vagy a szocialista termelési módnak megfelelő tudati állapotokat tükrözi. A kommunista történésznek „pártosnak” kellett lennie, és a kizsákmányoltak érdekeit képviselő állásfoglalásaival a világ „átalakítását” szolgálnia. A „pártosság” követelményét a szovjet történetírás különböző korszakaiban a tudo-

mánypolitikai korifeusok más-más hangsúllyal fogalmazták meg: az 1920-as évtized alatt a világnézeti elkötelezettséget, az 1930/50-es években a legfelsőbb direktívák megkérdőjelezhetetlenségét, később a párt általános vonalvezetésének tiszteletben tartását kérték számon ezen a jogcímen. A „pártosság” fogalmának meghonosításával a történelem interpretálása a hatalmi harc egyik eszközévé vált. A totalitárius államban a tudományos szféra sem őrizhette meg autonómiáját. A történeti koncepcióalkotás „céhen kívüli” tényezők változó intenzitású befolyása alá került.

Az Urálon túli ország rész birtokbavételéről alkotott szakmai ítéleteknek és az általuk befolyásolt közvélekedésnek mozgósító erőt tulajdonítottak az államigazgatás berkein belül. Az 1920-as években a világforradalmi felkészülés és a nemzeti történetírás „polgári” szemléletmódjának diszkreditálása, míg az 1930-tól kezdődő három évtizeden át az országot körülvevő ellenséges környezettel szembeni belső kohézió megszilárdítása szerepelt a pártvezetés elsődleges kommunikációs céljai között. A marxizmus fogalmi készletéből az osztályharc jelentőségét hangsúlyozták. Az észak-ázsiai térség „gyarmatosítása”, illetve népeinek „önkéntes csatlakozása” prekonceptióként született. Ideológiai és aktuálpolitikai megfontolásból igyekeztek ráerőltetni a történészekre.

A közvetlen pártellenőrzési mechanizmus diszfunkciós működése miatt az 1960-as években korlátozott mértékben, de visszaállították a történettudomány önállóságát. A diszciplína művelőitől ezentúl azt várták, hogy tárgyyszerűen vizsgálják a jelenkori társadalmi viszonyok kialakulásához vezető folyamatokat. Az osztályharc helyett a termelőerők fejlődését helyezték a középpontba. A téma választást liberalizálták. A kutatók kreativitása szabadon érvényesülhetett, ha a következtetések nem cáfolták a deklarált ideológiai és politikai alapelveket.

A szibériai orosz terjeszkedés kérdéseivel foglalkozó historikusok a „kolonizáció” elméleti kereteit tudományosan megalapozottnak tekintették. A marxista módszer alkalmazásával perspektivikus és társadalmilag releváns kutatási irányynak tartották, amihez érdemes visszatérni. Erre ösztönözte őket az 1960-as években kibontakozott regionális fejlesztési program is. A „kolonizáció” kifejezést azonban a bolsevik propaganda érzelmileg túlfűtött, negatív konnotációval ruházta föl. A történészek csak korlátozottan élhettek a használatával. Az orosz tudományos életben komplex módon értelmezett jelenség a szovjet szakirodalomban gazdaságtörténeti és de-

mográfiai aspektusokra szűkült.¹ A XX. század második felének kolonizációs tematikájában az agrárviszonyok tanulmányozása dominált.

Szibéria birtokbavételének marxista interpretációi nem egy fokozatos metodológiai fejlődés stádiumai. A „gyarmatosítás” és az „önkéntes csatlakozás” gondolata kizárta egymást. A „csatolás”-konceptió aszimmetrikusan implikálta e logikai ellentétpár számos elemét, melyek kiegészítő funkciót kaptak a konstrukció bázisául szolgáló, redukált változatban föltámasztott „kolonizációs” teória vezérmotívumai mellett. Tényfeltárásban a szovjet Szibéria-kutatás óriásit lépett előre a megelőző időszakhoz képest, ám a koncepcionális innováció terén nyújtott teljesítménye elmaradt a „polgári” historiográfia produkciójától. Az ideológiai karantén lehetetlenné tette a külföldi vagy (mint Lev Gumiljov esetében) a hazai eredetű új tudományos elméletek termékeny befogadását, ha azok nem voltak összeegyeztethetők a marxizmussal. A koncepcionális variabilitás ilyen módon a diszciplína át-, illetve depolitizálódásának mértékétől függött. Az ideológiai panelek lebontásának határt szabott az a meggyőződés, hogy a soknemzetiségű szovjet állam területi integritása, társadalmi egysége és interetnikai stabilitása megsínylené, ha az összetartozás érzését erősíteni hivatott hazafias nevelés nélkülözni kényszerülne a történeti érveket. E felfogás nem tűrte el a „kolonizációs” koncepció teljes körű rehabilitálását, noha az nem került ellentmondásba a cári birodalom – alapvetően békés eszközökkel végrehajtott – expanzióját hirdető hivatalos állásponttal.

*

Thomas Kuhn „paradigmának” nevezte el azokat az általánosan elismert eredményeket, módszereket és vélekedéseket, amelyek egy bizonyos időszakban modellként szolgálnak valamely kutatói közösség számára a problémamegoldás terén. Az egyik paradigmából a másikba történő átmenetet tartotta az „érett” tudományos fejlődés normális sémájának. Az ókor és a XVII. század vége között (az általa példaként említett fizikai fénytannal) nem jött létre egyetlen általánosan bevett felfogás, mert még hiányzott a mindenkiről kötelezően elfogadott egységes elméleti és módszertani meggyőződésrendszer. Ehelyett különféle iskolák versengtek egymással. A rivalizálásból a XVII–XVIII. század fordulóján győztesen kikerülő elmélet „paradigmává” alakult, a régebbi irányzatok

fokozatosan eltűntek. Egy-egy paradigmán belül a tudósok magától értetődőnek tekintik, hogy saját szakterületük teoretikus alapjait nem szükséges újradefiniálniuk. A konkrét kutatások – aprólékos részfeladatok formájában – mindaddig az adott keretek között megismert modell szabályai szerint folytatódnak, amíg a fölmerülő kérdések sikeres megoldásának reményével kecsegtetnek. A tudományos fejlődés ezen „normál” szakaszában a szakemberek nem töreksenek elméleti újításra, hiszen az óhatatlanul maga után vonná a paradigma megváltoztatását. Erre csak „válsághelyzetekben” kerül sor, amikor a hagyományos magyarázatok csődöt mondanak a tapasztalati valóság értelmezésében. Ilyenkor megrendül a paradigma érvényességébe vetett közös hit. Elkezdődik a kiútkeresés, amely alternatív megoldások küzdelmére hasonlít. A versengés végkimenetelét a tudományos közösség dönti el. Az új modell (az ismert tények átalakított viszonyrendszerbe helyezése) megteremti a következő kutatási tradíciót, s ezzel lerombolja a régi paradigmát. A tudományfejlődés „normál” szakasza kumulatív folyamat, a paradigma-váltás viszont „forradalmi” jellegű. A szakemberek szemlélete radikálisan megváltozik. Az egymást követő módszertani és elméleti modellek összehabkíthetetlenül különböznek egymástól. *„Ha a paradigma körüli vitákban egyedül a tekintély, mégpedig a szakmán kívüli tekintély döntene, akkor e viták végeredménye esetleg forradalom lehetne, de nem tudományos forradalom. A tudománynak létfeltétele, hogy a paradigmák közötti választás egy sajátos jellegű közösség tagjainak kizárólagos joga legyen. Azt, hogy milyen speciálisnak kell lennie a tudományos közösségnek ahhoz, hogy a tudomány fennmaradjon és fejlődjék, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy mily csekély befolyása van az embernek a tudományos tevékenységre... A tudományos ismeretek zöme Európában alakult ki az elmúlt négy évszázad során. Máshol sehol és máshol soha nem túrték el azokat az igen sajátos közösségeket, amelyeknek a léte elengedhetetlen feltétele a tudományos eredményeknek.”*² Kuhn idézett kijelentése arról tanúskodik, hogy a diszciplínákat történetileg és társadalmilag konstituálnak tartotta. A paradigmák cserélődését elsődlegesen nem elméleti okokra vezette vissza. Nagyobb szerepet tulajdonított a szociokulturális életvilág (mentálitásformák és beállítódások) megváltozásának.³ A posztmodern gondolkodás egyik emblematikus filozófusa, Michel Foucault éppen erre a felismerésre támaszkodott a maga „diskurzus”-elméletének kidolgozásakor. Foucault úgy vélte, hogy minden beszédmód (így a historiográfiai is) valamely intézményesült hatalmi érdek, ideológiai elvárás vagy társadalmi szükséglet által ki-

kényszerített szellemi konstrukció, amely folyamatos termelődését a közösség identitása szabályozza ellenőrző elvek működtetésén és a lehetséges igazságtartomány aktuális határainak kijelölésén keresztül.⁴

Fehér Márta tapintatos iróniával átitatott megállapítása szerint Kuhn könyvének megjelenése óta divatos lett (főként a társadalomtudományok esetében) egy-egy diszciplína tudományos voltát azzal bizonyítani, hogy „paradigmája” van.⁵ A történeti megismerés episztemológiai korlátait feszegető polémia árnyékában – nem fedkezve el arról a tényről, hogy Thomas Kuhn fejtegetései a természettudományokra vonatkoztak – sem tűnik teljesen hiábavaló próbálkozásnak választ keresni a kérdésre: vajon fölfedezhető-e az észak-ázsiai szubkontinens birtokbavételéről alkotott orosz historiográfiai konstrukciók esetében valamiféle, a paradigmák váltakozására emlékeztető hasonlóság?

A XVII. századi történeti irodalomban született három különböző interpretáció közül a dinasztikus és az egyházi változat párhuzamosan fejtette ki historiográfiai hatását. Noha a krónikáirás módszere és a fölhasznált forrásmunkák jelentős része azonos volt, a társadalom felé megfogalmazott kétféle „üzenet” egymást kölcsönösen kizáró prekoncepcióra épült. Az orosz kultúra erőteljes elvilágiasodásának köszönhetően ez az ideológiai rivalizálás az aulikus szemlélet győzelmével zárult. A XVII. század végén egységesült „Jermak-paradigma” a XVIII. század közepéig kizárólagosan meghatározta a szibériai hódításáról alkotott elképzeléseket, majd úgy élte túl a hosszúra nyúló „válságát”, hogy a köztudatban még a XX. század folyamán is megőrizte népszerűségét. A „krízis” Gerhard Friedrich Müller kutatásainak kezdetétől Szergej Szolovjov konceptuális innovációjáig tartott, és a történetírás önálló diszciplínává alakulását kísérő viták következményeivel állt összefüggésben. A tízéves expedíció alatt föltárt nagy mennyiségű tényanyag szétfeszítette a régi hagyomány kereteit. A historiográfusok munkájának megítélése kapcsán Nyugat-Európában átalakuló szakmai elvárások sokáig beleütözköztek az orosz társadalom archaikusabb felfogásába, ami gátolta az új modell felállítását. Az európai szellemi elit és az orosz értelmiség „nyugatos” részének mentalitása közötti különbség a XIX. század első felében jelentősen mérséklődött. Amikor az orosz történetírásban eldőlt, hogy a metafizikai szemlélet helyett az empirikus megismerés lesz a „tudományosság” legfontosabb kritériuma, akkor elhárult a végső akadály az új paradigma létrejötte elől. A „koloni-

zációs” minta tartós életképességét a pozitívista metodológia lehamnyatlásáig az biztosította, hogy alkalmasnak bizonyult a legfrissebb természet- és társadalomkutatási eredmények kreatív befogadására. Autentikusságának megerősítéséhez az oroszországi történészékh legtekintélyesebb tagjai járultak hozzá. A marxizmus „bevezetésekor” a szakmai közösségen kívül generált támadások kikezdték, fölbomlasztották és megsemmisítették ezt a koncepciót. A helyén keletkezett úrt politikailag diktált konkurens teóriák nem tudták tartósan betölteni a historikusok egyöntetű támogatásának hiánya miatt. A történetírás és a tudománypolitika közötti kiegyezés az előfeltétele lett az új paradigma elfogadásának. Az utóbbi nyilvánvalóan csak szakmai alapokra támaszkodhatott. Megfelelő alternatíva híján a történészek visszanyúltak a „kolonizáció” eszméjéhez. Átmentettek belőle minden olyan momentumot, amelyet össze lehetett egyeztetni a marxizmus formációelméletével. A régi modell módosításával előállított új paradigma, amely politikai megfontolásokból a „csatolás” elnevezést kapta, a korábbi kutatási minta idején vizsgált aspektusok (katonai, diplomáciai, etnográfiai, igazgatás- és helytörténeti, etnológiai, krisztianizációs, telepítésügyi, demográfiai, kereskedelmi, vadgazdálkodási, szociális kérdések) sokszínűsége helyett az agrárfejlődés és a migráció társadalmi makrofolyamatokra gyakorolt hatását helyezte az érdeklődés középpontjába.

A történeti koncepcióalkotás fent vázolt „szibériai példája” arról tanúskodik, hogy a folyamatban szerepet játszó faktorok közül három tényezőnek van döntő jelentősége: a metodológiai nézetek átalakulásának, a szociokulturális környezet megváltozásának, valamint – autonóm tudományos intézmények hiánya vagy gyöngesége esetén – a politika befolyásának. Ismeretlen tények fölfedezése, új módszerek alkalmazása nem feltétlenül vezet elméleti innovációhoz. A történészek előszeretettel fordulnak más, főként egzaktnak tekintett tudományterületek felé, hogy az ott kidolgozott teóriákat adaptálva kipróbált rendezőelvekhez jussanak, melyek segítséget nyújtanak számukra a saját mesterségük eszközeivel kitermelt adathalmaz „korszerű” és „hiteles” elemzésében.

Az észak-ázsiai szubkontinens birtokbavételéről alkotott orosz történeti konstrukciók kronológiai sorrendbe állításával kirajzolódik három olyan „ciklus”, melyben egy-egy interpretáció dominál, illetve két közbülső „periódus”, ahol a lehetséges magyarázatok különféle változatai fordulnak elő:

I. Ciklus (XVII. század – XVIII. század első fele). Domináns interpretáció. Jermak meghódítja Szibériát.

1. Periódus (XVIII. század második fele – XIX. század első fele). Variánsok: Kormányzati intézkedések, illetve népi kezdeményezések a szibériai orosz terjeszkedés és berendezkedés elősegítésére; a civilizáció meghonosítása Észak-Ázsiában; Jermak meghódítja Szibériát.

II. Ciklus (XIX. század második fele – 1910/20-as évek). Domináns interpretáció: Szibéria kolonizálása.

2. Periódus (1920-as évek – 1950-es évek). Variánsok: Szibéria gyarmatosítása; Szibéria önkéntes csatlakozása; Szibéria földrajzi felfedezése.

III. Ciklus (1960-as évek – 1991). Domináns interpretáció. Szibéria Oroszországhoz csatolása.

A fenti séma alapján úgy tűnik, hogy a szibériai területi gyarapodásról fölállított koncepciók rendszere paradigmászerűen viselkedik. A történeti konstrukciók eszerint akkor válnak általánosan elfogadott elméletekké (kváziparadigmákká), ha nem ütköznek a befogadó társadalmi közeg szociokulturális fejlettségi szintjével és szakmai konszenzust élveznek az adott tudományos közösségen belül.

A természettudományos példán kidolgozott kuhni tételek, illetve az észak-ázsiai szubkontinens birtokbavételére reflektáló historiográfiai interpretációk paradigmászerű váltakozása közötti hasonlóság alighanem abból fakad, hogy bárminemű kutatói tevékenység koronként eltérő szociokulturális beágyazottsága, társadalmi környezete, illetve a szűkebb szakmai közösség által követett normák erősebben befolyásolják a teoretizálás szintjét mint az adott diszciplína specifikus természetével összefüggő ténybeli fölfedezések és módszertani újítások. Mindez Gérard Noiriel álláspontját látszik erősíteni, aki a historiográfia „tudományos” jellegét azzal igazolja, hogy a történeti megismerés gyakorlatát teljes egészében társadalmi folyamatként értelmezi.⁶ Szibéria intellektuális meghódításának alakzatai a múltból vallott kollektív képzetek változásaihoz igazodtak.

JEGYZETEK AZ ÖSSZEGZÉSHEZ

¹ **Preobrazsenszkij A. A.:** M. K. Ljubavszkij. Obzor isztorii russzkoi kolonizacii sz drevnyejsih vremjon i do XX veka. Moszkva, 1996. In: Voproszi isztorii. 1998/3. 164. o.

² **Kuhn, Thomas S.:** A tudományos forradalmak szerkezete. Bp., 1984. 223. o.

³ **Anzenbacher Arno:** Bevezetés a filozófiába. Bp., 1993. 249. o.

⁴ **Power/Knowledge:** Selected Interviews and Other Writings 1972–1977 by Michel Foucault. New York, 1981. 112–113., 119., 131., 133. o.; **Foucault Michel:** A diskurzus rendje. In: Holmi. 1991/7. 869–872., 877., 879. o.; **Gyáni Gábor:** Miről szól a történelem? Posztmodern kihívás a történetírásban. In: Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp., 2000. 13. o.

⁵ **Fehér Márta:** Thomas Kuhn tudományfilozófiai „paradigmája”. In: Thomas S. Kuhn: A tudományos forradalmak szerkezete. 299. o.

⁶ **Noiriel Gérard:** A történetírás „válsága”. Elméletek, irányzatok és viták a történelemről tudománnyá válásától napjainkig. Bp., 2001. 20–21., 349–352. o.

RÖVIDÍTÉSEK

Arhiv RAN	Arhiv Rosszijszkoj Akagyemii nauk
DAI	Dopolnyenyija k Aktam isztoricseszkim, szobrannim i izdannim Arheograficseszkoju komisszijeju
Esz Br-Je	Enciklopegyicseszki szlovar Brokgauza-Jefrona
Izv. AN SZSZSZR	Izvesztyija Akagyemii nauk SZSZSZR
Izv. SZO AN SZSZSZR	Izvesztyija Szibirszkovo Otgyelenyija Akagyemii nauk SZSZSZR
PDSZ	Pamjatnyiki gyiplomatyicseszkih sznosenyij drevnyej Rosszii sz gyerzsavami inosztrannimi
PSZRL	Polnoje szobranijje russzkih letopiszej
PSZSZ	Polnoje szobranijje szocsinyenyij V. I. Lenyina. Izdanyije 5-oje
PSZZ	Polnoje szobranijje zakonov Rosszijszkoj imperii sz 1649 goda
SZIE	Szovjetszkaja Isztoricseszskaja Enciklopegyija
TODRL	Trudi Otgyela drevnyerusszkoj lityeraturi Insztityuta lityeraturi Akagyemii nauk (Puskinszkij Dom)
ZSMNP	Zsurnal Minyisztyersztva Narodnovo Proszvescsenyija

TARTALOM

Bevezetés	5
I. Szibéria „meghódítása” és „krisztianizálása” (XVI. század vége – XVIII. század első negyede)	12
<ul style="list-style-type: none"> • A „Szibéria” szó eredete. Szibéria területe a XIII. századtól a XVII. század végéig. A szibériai tatárok. III. Iván és IV. Iván Szibéria-politikája. Jermak hadjárata a Szibériai Kánság ellen (1582–1585). • A Szibériai Kánság meghódításának koncepciója az orosz követutasításokban (1584–1613). • A Szibériai Kánság meghódításának interpretációja a XVI. század végén – XVII. század elején keletkezett évkönyvekben (a „Szoloveckij-kolostor évkönyve”, „Letopiszec sz novimi izvesztyijami o vossztanyii Bolotnyikova”, „Piszkarjov-évkönyv”). • Szibéria fogalma és meghódításának koncepciói a XVII. század harmadik, negyedik, és ötödik évtizedében született kódexekben („Jermak-kozákok szünokdionja”, „Korai Tobolszki Évkönyv”, „Új Évkönyv”, „Jeszipov-évkönyv”, „Sztroganov-évkönyv”, 1645-ös „specifikus összetételű” kronográf). • Szibéria meghódításának témája a XVII. század második felének történeti elbeszéléseiben („1652-es évkönyv-kompozíció”, „Mazurin-évkönyv”, „Lathuhini Fokozatok Könyve”, „Szibériai állam új földjeinek leírása”, „Pogogyin-évkönyv”, az 1696/97-es szibériai „Számadáskönyv” előszava). • Szibéria fogalma és meghódításának koncepciója a „Szibériai Évkönyv-kompozíció” XVII. század végi redakcióiban („Feljegyzések Könyve”, „Golovin-féle szerkesztmény”, „Nariskin-féle szerkesztmény”). • Szibéria meghódításának koncepciója Szemjon Remezov és Alekszej Mankijev históriájában a XVII. század végén – XVIII. század elején (a „Remezov”- és a „Kunguri Évkönyv”, „Az orosz történelem magva”). • A Jermak-ciklus históriás énekei: Szibéria meghódításának koncepciója a XVII–XVIII. századi orosz népköltészetben. • Szibéria birtokbavételének koncepciói és az orosz történetírás a XVI. század vége – XVIII. század eleje között eltelt időszakban (összegzés és következtetések). • Jegyzetek az I. fejezethez. 	

II. Szibéria „civilizálása”

56

(XVIII. század második negyede – XIX. sz. első fele)

- Az észak-ázsiai szubkontinens tervszerű kutatásának kezdetei.
- Az Urálon túl meghódításának kérdéseit megválaszoló első tudományos monográfia: G. F. Müller „A Szibériai Cárság leírása”.
- Egy aulikus Müller-epigon: J. E. Fischer és „Szibéria története”.
- G. F. Müller gondolatainak tükröződése I. L. Cserepanov, M. V. Lomonoszov, II. Katalin, I. Ny. Boltyin, és A. Ny. Ragyiscsev írásaiban.
- Szibéria cári uralom alá kerülésének bemutatása az első oroszországi történeti szintézisekben: M. M. Scserbatov „Az orosz történelem a legrégibbi időktől”, illetve Ny. M. Karamzin „Az orosz állam története”. Szibériai motívumok A. L. Schlözer elméletében a civilizációs hullámok terjedéséről.
- Karamzin hatása: a Jermak-téma reneszánsza A. Sz. Homjakov, Ny. G. Usztrjalov, M. P. Pogogyin és P. I. Nyebolszin műveiben.
- Az észak-ázsiai orosz kultúrmisszió szellemtörténeti megragadásának kísérlete: P. A. Szlovcov „Szibéria történeti szemléje”.
- Szibéria birtokbavételének koncepciói és az orosz történetírás fejlődése a XVIII. század első negyedének végétől a XIX. század közepéig terjedő időszakban (összegzés és következtetések).
- Jegyzetek az II. fejezethez.

III. Szibéria „kolonizálása”

110

(XIX. század második fele – XX. század első harmada)

- A „kolonizáció” elmélete a nyugat-európai közgazdaság-tudományban és az oroszországi recepciója.
- A „kolonizációs elmélet” kialakulása az orosz történetírásban (Sz. M. Szolovjov, Sz. V. Jesevszkij, K. D. Kavelin, A. P. Scsapov). Az extenzív gazdálkodás és az orosz kolonizáció összefüggései A. P. Scsapov természettani-antropológiai koncepciójában. A bennszülöttkérdés Ny. A. Firszov műveiben. Az erőszakmentes kolonizáció mint az orosz kultúr-történeti típus sajátossága Ny. Ja. Danyilevszkij történetbölcseleti rendszerében.
- A szibériai regionalista történetírás a szubkontinens meghódításáról: Ny. M. Jadrincev, G. Ny. Potanyin, Sz. Sz. Saskov, P. M. Golovacsov, Ny. Ny. Kozmin.
- Az orosz kormányzat észak-ázsiai telepítéspolitikája a XIX. század végén és a XX. század elején. P. Ny. Bucinszkij kísérlete az Urálon túl benépesítésére vonatkozó levéltári forrásanyag monografikus földolgozására.

- V. O. Kljucsevszkij és P. Ny. Miljukov az orosz kolonizációról.
- Az észak-ázsiai orosz jelenlét története tudományos ismeretterjesztő formában (Sz. M. Szeredonyin). Adalékok az Urálon túlra irányuló XVII. századi kivándorlás szociális okaihoz (A. M. Gnyevusev). Szibéria meghódítása Ny. Ny. Firszov és V. I. Ogorodnyikov egyetemi jegyzeteiben.
- Szibéria elfoglalásának interpretációja G. V. Vernadszkij korai tanulmányai és az „eurázsiai” történeti paradigma szerint.
- Sz. V. Bahrusin a kereskedőtöke szerepéről a szibériai kolonizációban.
- Szibéria birtokbavételének koncepciói és az orosz történetírás fejlődése a XIX. század közepétől a XX. század közepéig (összegzés és következtetések).
- Jegyzetek a III. fejezethez.

IV. Szibéria „gyarmatosítása”, „önkéntes csatlakozása”, „csatolása” (az 1920-as évektől 1991-ig)

162

- A korai szovjet történetírás ideológiai alapelvei. Az intézményi hálózat átalakítása. Marx és Lenin álláspontja a kolonizációval kapcsolatban. M. Ny. Pokrovszkij Szibéria „gyarmatosításáról”. A bennszülött népcsoportok cári elnyomás elleni küzdelmének középpontba helyezése.
- Politikai fordulat az 1930-as években. A történelemoktatás visszaállítása. A bevándorlás civilizációs jelentőségének felelevenítése népies-osztályharcos értelmezésben (V. A. Vatyin-Bisztrjanszkij). A pártvezetés elvárásai A. V. Sesztakov tolmácsolásában.
- V. I. Sunkov az agrárnépesség békés betelepedéséről Nyugat-Szibériába.
- Az 1947-es ulan-udei történészvita. Az orosz parasztság munkakultúrájának „progresszív hatása” az őslakosságra. Burjátföld „önkéntes csatlakozása” (B. D. Cibikov).
- Szibéria inkorporálása mint a földművesek bevándorlásának következménye (V. I. Sunkov). Jakutia „önkéntes csatlakozása” (G. P. Basarin). A tudománypolitika preferenciája: az orosz parasztság életének tanulmányozása az agrárviszonyok elemzésének túlsúlyával.
- A XX. kongresszus (1956) hatása. Kísérlet a „lenini elvek” rehabilitálására a „cárizmus gyarmatosító politikájának” megítélésében. Polémiák a „Szibéria története” c. akadémiai szintézis köteteinek készítése idején. A kompromisszumot tükröző „hivatalos” változat megszületése: a szubkontinens Oroszországhoz „csatolásának” koncepciója.
- A népi migráció sunkovi interpretációjának megtisztítása a dogmatikus elemektől (V. A. Alekszandrov, Z. Ja. Bojarsinova, A. A. Preobrazsenszkij).
- A kutatási tematika diverzifikálódása az 1960/1980-as években: a prémkereskedelem fejlődése (P. Ny. Pavlov), a helyőrségi állomány gazdasági

szerepe és szociális rétegződése (G. A. Leontyjeva, Ny. I. Nyikityin), a városfejlődés regionális sajátosságai (V. I. Szergejev, A. Ny. Kopilov, V. I. Kocsedamov, B. I. Ogli, O. Ny. Vilkov). A Jermak-expedíció újszerű megvilágítása (R. G. Szkrinnyikov).

- A peresztrojka hatása a Szibéria-kutatásra. Kísérlet a „kolonizáció” szak kifejezéssel szemben táplált előítéletek lebontására a közgondolkodásban (Ny. I. Nyikityin, R. Sz. Vasziljevskij, D. Ja. Rezun).
- A „passzionaritás” mint az észak-ázsiai orosz előnyomulás hajtóereje (L. Ny. Gumiljov).
- Szibéria birtokbavételének koncepciói a szovjet korszakban (összegzés és következtetések).
- Jegyzetek a IV. fejezethez.

Összegzés 217
*Szibéria birtokbavétele az orosz és a szovjet történetírásban:
konceptiók és kváziparadigmák*

Rövidítések 235

ELTE Ruzsisztikai Központ – Magyar Ruzsisztikai Intézet
Budapest, Pf 107, H-1364

*A kötet az MTA–ELTE Történeti Ruzsisztikai Kutatócsoportjában készült
és az OTKA T037739 sz. kutatási program keretében jelent meg*

ISSN 1219–4905

ISBN 963 7730 35 4

Felelős kiadó az ELTE Ruzsisztikai Központ
és a Magyar Ruzsisztikai Egyesület, Budapest

Tördelés: Typo D’Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés: Printer Art Kkt.

Felelős vezető: Némedy Jenő

Tel./fax: 400 09 20